

TONELLI SÁNDOR

EMBERI MINIATŰRÖK

SZEGED, 1925
DÉLMAGYARORSZÁG HÍRLAP- ÉS NYOMDAVÁLLALAT RT
KIADÁSA

FIAIMNAK

DANTE.

I.

„Az 1321-ik esztendőben halt meg Romagnának Ravenna városában a firenzei Dante Alighieri a da Polenta urak szolgálatában, velencei követségéből való visszatérte után s költőhöz és nagy bölcsészhez illő öltözetben nagy tisztelességgel temették el Ravennában, a nagy templom bejárata előtt. Mint Firenze községnek száműzöttje halt meg körülbelül 56 éves korában. Ez a Dante tisztos és ős firenzei polgár volt a San Pietro«kapu negyedéből s nekünk szomszédunk. Firenzéből való száműzetése a francia királyi házból való Valois Károlynak az 1301-ik évben Firenzébe való jövelele okából történt. Az emiített Dante városunk kiválóbb kormányzói közé s guelf létére is a fehér párthoz tartozott s minden más vétek nélkül az emiített fehér párttal együtt úzték el és számkivetették Firenzéből. Tanulmányai folytatására Bolognába ment, később Parisba s a világ egyéb részeibe. Világi ember létére nagy tudós volt szinte minden tudományágban; a legnagyobb költő s bölcsész volt, tökéletes retorikus, úgy a szerkesztésben s verselésben, mint a

szószéken előkelő beszédű szónok, a rímelésben a legnagyobb, legtisztább s legszebb irállyal, melyet nyelvünk az ő koráig s azóta is fölmutathat. Ifjú korában írta a *Vita nuova* című művét a szerelemről, később száműzetésében vagy 20 nagyobb kiváló szerelmi canzonet szerzett s a többi közt három jeles levelet írt; egyet ártatlanul való száműzetésén keseregve a firenzei kormányhoz intézett; a másikat a Bresciát megszálló Henrik császárhoz írta, szinte profétai hangon intve őt idő vesztegetése miatt; a harmadikat Kelemen pápa halála után való üresedés alkalmával az olasz bíborosokhoz írta, hogy egyezzenek meg s válasszanak olasz pápát. Valamennyinek a nyelve latin, magasztos szerkesztésben, kiváló gondolatokkal s tekintélyekkel. A bölcs magyarázók nagyon dicsérték őket. Írta a *Commediát*, melyben díszes rímekben nagy s finom erkölcsi, természettudományi, csillagászati, bölcsészeti s hittudományi kérdésekkel, szép új alakzatokkal, hasonlatokkal s költői fogásokkal 100 fejezetben, vagyis énekben megszerkesztette s tárgyalta a pokol, a tisztítóhely s a mennyország létét, s ezek állapotát oly fenségesen írta meg, amint csak lehet, amint emiített könyvéből minden éles látású ember láthatja. E *Commediában* talán kelletnél jobban örömét találja a bosszúban s költő módjára való kifakadásokban, ami valószínűleg száműzetésének következménye. Ő írta meg a *Monarchiát* is, melyben a pápai s császári méltóságot tárgyalta. Köznyelven magyarázatot kezdett írni 14 fentebb emiített erkölcsi szonettjéhez, melyek azonban, hármat kivéve, közbejött halála miatt befejezetlenül maradtak; ez a meglévőből ítélve magasztos, szép, finom s nagyszabású munkának Ígérkezett mivel fenséges szerkezettel s szép bölcséleti és csillagászati elmélkedésekkel díszeskedve tűnik elének. Úgyszintén írt egy

De vulgari eloquentia című művecskét, melyből 4 könyvet ígért, de — talán időelőtti halála miatt — csak kettő maradt ránk, melyekben erőteljes és díszes latinsággal és szép okokkal vizsgálja az összes olasz tájnyelveket. Ez a Dante tudománya miatt kissé tulónérzetes, feszes és érzékenykedő lévén, rosszkedvű filozófus módjára nem igen tudott laikusokkal társalogni. Egyéb, nagy polgárhoz illő erényei, tudománya s derekassága — úgy hiszem, — méltóvá teszik az örök emlékezetre e krónikánkban, azonkívül, hogy írásban ránk hagyott nemes munkái igaz tanúságot tesznek róla s tiszteletreméltó hírnevet biztosítanak neki városunkban”.

Az 1321. évnél ezeket a sorokat jegyezte fel krónikánkban Giovanni Villani, Firenze történetirója. Lapidáris rövideggel összefoglalta Dante életének külső körülményeit, röviden jellemezte műveit és előre vetítette annak a dicsőségnek és tisztességnek a hírét, melyet Dante neve majdan szülővárosára jelenteni fog. Mióta Villani *ezekéi* a tömör sorokat megírta, hat évszázad pergett le az idő homokóráján, a feledés pora lepett be intézményeket, eseményeket, embereket, a középkor eltávolodott tőlünk érzésben és gondolkodásban egyaránt, de a múltaknak ködéből ma is nem halványodó dicsőségben, egyre növekvő ragyogásban, szinte az idők változásától függetlenül emelkedik ki minden idők egyik legnagyobb költőjének, gondolkodójának és látnokának az alakja.

Mint költő, Dante a nagyon kevés kiválasztottak közé tartozik, akik az örök emberit tudták alkotásukba belevinni. Bensőleg ez jellemzi őt s ma is érezhető hatásának ez a titka. Külsőleg azonban egyéniségével egyetemben művészete a középkorban, a XIII. és XIV. század fordulójának évtizedeiben gyökerezik, mikor a keresztény tudománynak és

dogmának épülete betetőzést nyert s a külső életet megrengető viharok közepette egy új világ vajúdott a megszületéséért. Örök emberi volta mellett az *Isteni színjáték* ennek a kornak a legsajátabb, legmonumentálisabb emléke. A középkor megértése nélkül Dantét sem lehet megérteni.

Abból a rettenetes politikai, kulturális és erkölcsi összeomlásból, mely a népvándorlást követő századokban romjaival, omladékaival borította el az egész római birodalmat, két hatalom gyanánt a pápaság és a német-római császárság emelkedett ki elsőnek. A hatodik század végétől kezdve a római egység gondolatának egyre erősödő képviselője támadt a pápaságban. Az a babonás tisztelet, mely a népvándorlás naiv és barbár népeinek szemében még pusztulásának idején is övezte Rómát, századokon át egyik legnagyobb erkölcsi tőkéje volt a pápaságnak és a jogcímet szolgáltatva későbbi viláгурalmi törekvéseihez. Mikor Nagy Károly személyében az első barbár fejedelem a lejére tette a császári koronát, a kortársak úgy vélték, hogy a caesarok római birodalma újult fel s évszázadokon át ez a balhiedelem lett a sarkalatos pontja a középkor politikai világfelfogásának és tapogatozódásának. A *két kard*, pápaság és császárság, viláгурalmi törekvésekben szükségképpen szembekerültek egymással és évszázadokon át egyaránt egy lehetetlen elvnek, az egyetemes viláгурalom megvalósításának kísérletében fecsérelték az idejüket.

Százados harcok után ebben a küzdelemben a pápaság kerekedett felül. Ha a pápáknak sokszor menekülniök is kellett az Alpesek hágóiról leszálló német császárok elől, a lelki hatalom, mely *köt és feloldoz*, erősebbnek bizonyult, mint a világi fegyverek. A naturálgazdaságon és feudális társadalmi renden alapuló német császárság képtelen volt,

hogy tartósan biztosítsa magának Itália birtokát. A nagy fordulat különösen attól az időtől kezdve állt be, mikor a pápaságnak hatalmas szövetségese támadt a fellendült, nagy gazdagságra és erőre szert tett olasz városokban.

Az olasz városi életnek ez a kifejlődése, a népvándorlás utáni latin-germán kultúrának első nagy fejlődési mozzanata, első lépés a barbárságból egy új civilizáció felé. Természetes volt, hogy ennek a lépésnek Itáliában kellett megtörténni. Itáliában csak elhalványodtak, de sohasem hallak ki teljesen az antik hagyományok. Az idegenekkel való keveredésből származott népnyelv mellett a latin jobban fenn tudta magát tartani, mint a provinciákban. Itáliában a városok köveit nem nötte úgy be a moha, mint egyebütt, városi élet mindig maradt s mikor a viszonyok kedvezőbbre fordultak, új fellendülésnek indultak. A kereskedés, az ipar olyan gazdagságnak lett a kútforrása, melyeket az Alpeseken túl nem ismertek. A tengeri köztársaságok útján az olasz városok korán megismerkedtek Bizánc pompájával és az arab művelődésnek kincseivel. A skolaszticizmus mellett már a XI. és XII. századtól kezdve arab közvetítéssel bevonult Itáliába a régi görögöknek, különösen Aristotelesnek a tudománya, orvostudományt és jogot tanítottak az olasz egyetemeken, mikor másutt csak egy-egy kolostorban akadtak szerzetesek, akik értették a betűvetés mesterségét. Itália hasonlíthatatlan módon élére került a nyugati civilizációnak. Nem volt csoda, ha az anyagi gazdagságnak, műveltségnek a birtokában ezek az olaszok mélyen lenézték és barbároknak tekintették a germán császároknak kísérőit és ha esetleg elismerték is az egyetemes császárságnak a gondolatát, nem voltak hajlandók túrni, hogy náluk műveltségben, kultúrában alacsonyabb színvonalon álló császári helytartók ural-

kódjának falaik között. A lombárd városok, majd Itália többi városai így lettek lassan természetes szövetségesei a pápáknak. A pápai vagy császári párthoz való tartozandóság évszázadokon át két nagy táborra, a guelfek és ghibellinek táborára szakította Németországot és Itáliát. Nagy általánosságban a pápa hívei voltak a guelfek, a császár hívei pedig a ghibellinek. A tényleges helyzet azonban korántsem volt olyan világos és áttetsző, aminőnek ma évszázadok múltával a történelmi kézikönyvekben leegyszerűsítve látjuk. A két párt között örökösök voltak az eltolódások. Voltak guelf párti fejedelmek és ghibellin főpapok. *Fieschi* bíboros személyében *IV. Ince* néven ghibellin főpapot még pápának is megválasztották. Ekkor mondotta *II. Frigyes*: „Elvesztettem egyik legjobb barátomat, mert pápa ghibellin nem lehet.” Az olasz városok rendszeresen olyankor, mikor egy-egy nagy győzelmet arattak a császárságon s inkább a pápa kezdte önállóságukat fenyegetni, hajlottak el a ghibellinizmus felé. Családok, melyek évtizedeken át egyik vagy másik párthoz tartoztak, hirtelen pártállást változtattak. Firenzében, mikor hosszú küzdelem után a ghibellineket végérvényesen kiűzték a városból, a guelfek egymás között szakadtak fehérekre és feketékre s az előbbieket majdnem teljesen a kiüldözött ghibellinek hagyományait elevenítették fel. A harcba belejátszott és a pártok viszonyát egy-egy városon belül örökösen módosította a hatalmat kezükben megtartani akaró előkelő családoknak s a céhekben megszervezkedett polgárságnak a küzdelme, Akárcsak a régi Görögországban, a nagy politikai pártállástól függetlenül, Itáliában is a városok, kisebb-nagyobb kényurak hatalmi kérdésekből kifolyólag, örök harcot folytattak egymás ellen. Alkalmi szövetségek jöttek létre, melyek éppen olyan gyorsan fel is bom-

lottak. Néha a pártállások, szövetkezések, barátságok és ellenségeskedések úgy összezavarodtak, hogy igaznak látszott a mese, hogy a sátán szabadította rá a Guelf és Chibel nevű ördögöket az emberiségre.

A nagy állami és társadalmi szétszakadozottság melleit, amely a középkori Itáliát bizonyos mértékig a régi Görögországhoz tette hasonlatossá, a középkornak általánosan jellemző vonása volt világnézetének kizárólag vallásos jellege. A középkor embere életének célját nem a földön, hanem a túlvilágban látta. Majd a földöntúli boldogságnak csodás víziói jelentek meg előtte, majd félelem és rettegés közepette látta maga előtt megelevenedni a pokolnak borzalmaival, melyeket az egyházatyák megdöbbenően eleven színekben festettek le előtte. Minden évszázad végének közeledése új rettegéssel töltötte el, mert vele együtt várta a világ végének és az utolsó ítéletnek az eljövételét is. Azok a jellemképző erők, a civilizációnak évszázadokon át lassan fejlődő kényszere, iskola, törvény, melyek a modern ember életét egyenletesebbé, de egyúttal szürkébbé is teszik, kevésbé működtek benne. Közelebb állott a barbárság állapotához, gondolkodása, érzése gyermekesebb volt, egész lénye pedig szenvedélyesebb. Majd rettentő szenvedélyek kitörései ejtették hatalmukba, majd a bűnbánat nyomasztó súlya alatt roskadozott. Ez magyarázza meg azokat a rettentő kilengéseket, melyek a középkort látszólag a legnagyobb ellentmondások korává teszik. A keresztesek, mikor elfoglalják Jeruzsálemet, halomra ölnek férfit, nőt és gyermeket egyaránt s utána alázatosan hajtják meg fejüket a helyeken, melyeket a szeretetet hirdető Krisztusnak az emléke szentelt meg. Ugyanaz a kor, amely az egyéniségről való lemondásnak legcsodásabb példáit mutatja s amelyben

Assisi Szent Ferencnek misztikus rózsái kivirágzottak, egyúttal a legrémesebb kegyetlenségek kora is. Az a VI. Henrik, aki a szicíliai bárókat megvakíttatja, szurokba főzeti izzó vasabroncsot süttet a homlokukra, élve elásatja, vagy megégetteti őket s velük rokonszenvező olasz feleségét kényszeríti, hogy szemtanúja legyen mindezeknek a borzalmaknak, nem kivétel, hanem típus, amely száz meg száz változatban ismétlődik. Ez a világfelfogás, ezek az emberek és ezek a kegyetlenségek a kulcs Dante Isteni színjátékának, különösen pedig a *Pokol* felfokozott borzalmainak és büntetéseinek a megértéséhez.

Ezzel azonban a magyarázat még korántsem teljes. Ugyanakkor, amikor a pápák császárokat és királyokat közösitettek ki az emberiségből s a *dies irae, dies illa* rettegő félelemmel töltött el mindenkit, a pápáknak akárhányszor menekülniök kellett Róma népe elől. Ugyanazt a VII. Gergelyt, aki előtt IV. Henrik Canossát megjárta, két esztendővel előbb egy római nemes a palotájában véresre verte. Az olaszok, akik a közelség folytán beláttak a kulisszák mögé és látták, hogyan készül a mennydörgés, akárhányszor nem respektálták a villámokat készítők embereket. A túlvilágtól való rettegés mellett a gazdagodás vágya is megkapta Olaszországot, különösen pedig a kereskedővárosokat. Már a keresztes háborúk idején, mikor Francia- és Németország lovagvilága magára öltötte a keresztet, az olasz tengeri köztársaságokban *maonak*, részvénytársaságok alakultak a hadjáratok üzleti kihasználására. A városokban a gazdagsággal együtt új életkedv kezdett lábrakapni, mely ellen hiába prédikáltak Assisi Szent Ferenc rendjének szőr-csuhás tagjai. A pápaság legnagyobb politikai diadalainak idején kezdte elveszteni hatalmát a lelkek felett.

A Dante korát közvetlenül megelőző századra esik ugyanis a Hohenstaufenek küzdelme, igazában az utolsó harc az egyetemes császárság gondolatának megvalósításáért. Ebből a családból, amely Barbarossa Frigyesről a vérpadon elpusztult Konradinig gyors egymásutánban annyi ragyogó, művészi hajlandóságú, romantikus és egyben tragikus alakot tud felmutatni, mint a történelemnek egyetlen más uralkodó családja sem, korát messze meghaladóan emelkedik ki II. Frigyes. Ez a II. Frigyes, akit Dante hitetlenségéért a Pokol hatodik körében örökké égő sirba temet, szicíliai udvarában a görög és arab tudományt és a provencai költészetet kultiválta. Félig barbár ősei csak fegyverrel harcoltak a pápaság ellen, ő egyetemeket alapított és az egyházi mellett laikus tudományt akart nevelni. Köriratban magyarázta a fejedelmeknek a pápai tulhatalom veszedelmeit. *Tua res ogilur*. A pisai dómban prédikált és országában üldözte az eretnekeket, de odahaza arab bölcselőkkel szkeptikus módon vitatkozott a vallásról. A pápai átokkal sújtott királyt szőke német és fekete szaracén lovagok kísérték utolsó útjára. Az ő korától kezdve mind sűrűbben jelentkeznek Itáliában azok az erőszakos, szépet és művészetet kedvelő, de magukat isteni és emberi törvényeken túltevő emberek, akik csak önmagukban és a tömegek közül való kiemelkedésben látják a céljukat, — a reneszánsz fejedelmeinek az előfutárai. Kezdődött az a kor, amely teljesen túltette magát a legitimitásnak isteni rendjén s csak a politikai *tettet*, az eredményt értékelte.

Dante szülővárosa, Firenze ennek a tulajdonképeni középkorból a reneszánsz felé átfejlődő Itáliának a mikrokozmosza. Polgárai először a környék kis kényurait verték le, azután a pápák pártján, falaik mögül császárokkal; IV.

Henrikkel és Barbarossa Frigyessel dacoltak. A város hatalmának megnövekedésével római republikánus hagyományokat igyekeztek feleleveníteni s 1200-tól kezdve két konzul vezette a város ügyeit. A selyem-, posztó-, szőrme-, papíripar, elefántcsontfaragás, ötvösipar és kereskedelem növekvő gazdagságoknak lett a forrása. A XIII. századtól kezdve a firenzei bankárok összeköttetésben állottak egész Európával. A firenzei aranyforint lett a legfontosabb kereskedelmi pénze Itáliának, a Levanténak és Közép Európa nagy részének. Róma, Velence, Genova, Milano és Pisa mellett ekkor kezdett Firenze Olaszország első városai közé emelkedni. A sötét, védelemre berendezett házak és vaskapus tornyok között paloták emelkedtek. A XIII. század végéről valók Giotto freskói s ekkor kezdett felépülni a Palazzo del Popolo, a dóm, a Santa Croce és a Santa Maria del Fiore temploma. Az utcák a guelisk és ghibellinek, a régi nemesség, megvagyonosodott polgárok és alsóbb osztályok, — grandí, popolo grasso és plébe minuta, — közötti harcok zajától visszhangoztak s a város története számfizetéseknek, vérpadra hurcolásoknak és megrendítő családi tragédiáknak a szüntelen sorozata. Dantenak bőségesen volt alkalma, hogy a pokol legfenekének jégbörtönét testvérek és vérrokonok gyilkosaival megnépesítse. 1267-ben a ghibellineket keserves harcok után kipusztították a városból, de Firenze, amely magát az „egyház leghívebb szolgájának” nevezte, nem pihent meg és nem lett jámborabb. A város átalakulóban volt a heroikusból a polgári és demokratikus társadalom, de egyúttal az egyszerűségből a gazdagság felé. Úgy mint Rómában, a gazdagsággal együtt Firenzében is *élni* kezdtek az emberek. Pazarlás, fényűzés kapott lábra és az életörömet még a legszörnyűbb megpróbáltatások

sem tudták elfojtani. Ezt ostorozza Dante és ezt örökíti meg a frivol kacagás hangján Boccaccio.

II.

Nagy költők és gondolkodók méltatásánál, akik egész korok lelkét tükröztetik vissza, fontosabb a milliónek megrajzolása, a levegőnek jellemzése, melyet magukba szívtak, mint életük aprólékos részleteinek a feljegyzése. Életükben nem az a fontos, hogy mit ettek és ittak, hanem csakis az, ami lelki fejlődésükre gyakorolt befolyást. E tekintetben a legszerencsésebb helyzetben vagyunk Dantenál. Élettörténetének csak nagyon kevés és szegényes adat alkotja a gerincét, de ami ez adatok között hiányzik, kitölti ő maga lelkének és lelki átalakulásainak szüntelen megrajzolásával. Mert Dante, aki teológiai eposz formájában a világirodalomnak legnagyobb látomását írta meg, alapjában véve lírikus egyéniség, aki mindent a saját lelkén keresztül szemlél és és örök időkre egyik legegényibb költője a világnak.

Még születése napját se tudjuk pontosan. 1265-ben szüleiéit, mint maga mondja az *Ikrek* jegyében, tehát május 18. és június 17. között. Családja, az Alighieri-család, guelfparii volt és a Péter-kapu közelében állott a házuk. Egyebet róluk alig tudunk, mert Dante, aki minden valamirevaló kortársát úgy őrizte meg az örökkévalóság számára, mint a borostyán a magába zárt rovarokat, a tulajdon család' járói, szüleiről, feleségéről, gyermekeiről sehohsem beszél. Gyermekkorában szinte lüktetve érik egymást a tragikus események Itáliában. Egy éves volt, mikor Manfréd, II. Frigyes törvénytelen fia Beneventnél csatát, országot és életet vesztett Anjou Károllyal szemben, akit IV. Ince pápa

hívott Itáliába az olasz ghibellinek ellen. Kis gyermek volt még, mikor az utolsó Hohenstaufent, a tizenhat éves Konradint a tagliacozzo-i vesztett csata után Nápolyban és Farinata degli Ubertinek, a firenzei ghibellin vezérnek a fiait, szülővárosa piacán lefejezték. Hallotta, hogy gyilkolta meg a viterboi templomban Ouido di Monforte az angol király testvérét. Mint gyermek látta Anjou Károly bevonulását Firenzébe és már az ifjúkor határán állott, mikor végigfutott Itálián a szicíliai vecsernyék híre. Néhány évvel később már maga is részt vett a toskanai guelf városok, Arezzo és Pisa elleni vállalkozásokban. Ekkor értesült róla, hogy Ugolino della Gherardescát, Pisa főkapitányát, aki signoriát akart alapítani, Ubaldin érsek cselével elfogatta s unokáival együtt éhen veszejtette. Ezt a történetet később a Pokolnak egyik legdrámaibb epizódjában örökítette meg. Ezek az ifjúkori képek nyújtották a legbőségesebb anyagot az Isteni színjáték későbbi írójának.

A miliót így ismerjük, de hogy Dante milyen életet élt ebben a milióban, nagyon kevésé tudjuk. Korán felébredt benne az első szerelem, amely állandóan visszatérő motívuma lelt egész életének. A firenzei népnyelven kívül elsajátította a latint, a provençalt és a langue d'oilt, behatolt a természettudomány, dialektika és teológia rejtelmeibe. Megismerkedett a trubadúr-költéssel, amely Provençeban született és II. Frigyes alatt Szicíliában is meghonosodott. Sarkalni kezdte a nagy trubadúr-költők híre, dicsősége; maga is verselni kezdett s első szonettjeit, canzonéit bemutatkozó levelek kíséretében küldözgette el költőtársainak.

Mint minden fiatal embernek az életében, aki érzi magában a nagyrahatottságot, de még nem tudja, hogy

hol kell ennek a hivatottságnak megnyilatkozni, nála is egymást érik a végletek. Fegyverek csattogása, költészet, sóvárgó szerelem egy hölgy után, aki nem lehet az övé és fiatalon otthagyja az élők világát, azután a visszahatás, Assisi Szent Ferenc csuhája és viharos évek Firenze arany ifjúságának a társaságában. Utána a megállapodottság évei. Szonettjeinek, canzonéinak gyűjteményei, melyekkel első és tiszta szerelmének adózik, a Vita nuova és a Canzoniere már nevet szereznek neki. Harminc éves korában megnősül, elveszi Gemma Donátit, a Donátiak előkelő családjából. Lefoglalja a közélet, tagja lesz a százak tanácsának, követségekben képviseli a firenzei köztársaságot és 1300-ban a megreformált alkotmány legnagyobb méltóságainak, a hat priornak a sorába emelkedik. Itt kezdődik életének a tragikumja. A ghibellinizmus teljes bukása után az új pápa, VIII. Bonifác elérkezettnek látta az időt, hogy francia segítséggel a pápaság világi hatalmát véglegesen megalapítsa. E törekvéssel szemben maguk a firenzei guelfek szakadtak kétfelé. Rövidesen a fehérek és feketék pártharcától zajlott a város s a fehérek, kikhez Dante is tartozott, elvül tüzték ki, *quod de seroitis faciendo domino Papae nihil fiat*. Új elnevezés alatt soraikban a legyőzött ghibellinek hagyományai keltek életre. A pápa, állítólag hogy békét teremtsen, Valois Károlyt *Toscana békítője* címmel küldte Firenzébe. A békítő fegyverrel jött és a feketéket segítette uralomra. Az új kormány a feketék soraiból alakult meg s 1302 január 17-én az új podesta, Cante de Gabrielli d'Agobbio, épen mikor ő maga távol volt a várostól, három prior társával együtt hivatalok áruba bocsajtásáért, zsarolásért, vesztegetésért, lázadásért a pápa és a király ellen, száműzte Dantét. Az ítéletet még két-

szer megújították, sokkal erősebb formában; *in contumaciam* kimondták rá a megégetést s ettől fogva Dante többé nem látta viszont szűkebb hazáját.

Csaknem húsz évig bolyongott hontalanul, fejedelmek udvaraiban, ahol visszatérésre való alkalmakat várta, egyetemeken, Bolognában, Parisban, ahol csalódásai után a *sapienza divina* megnyugvását kereste. A hontalanságnak ezek az évei jelzik Dantenál a mélyebb lelki munka kezdetét. Ekkor kezdte írni a *Convivio* című befejezetlenül maradt bölcselő költeményt, melyben kora egész ismeretanyagát fel akarta dolgozni. Csak négy rész készült el belőle, a bevezetés, a tudományokról, a filozófiáról és a nemességről szóló fejezetek. Legmeglepőbb benne a nemességről szóló fejezet, amelyben a legmodernebb elveket hangoztatja. Nem a nemzetség teszi a nemest, hanem az egyes a nemzetséget és az igazi nemesség nem a születésben, leszármazásban, hanem az egyénben rejlik. Hogy minél többen megértsék, a nép nyelvén írta ezt a könyvét is.

A száműzött előtt rövid időre még egyszer megcsillant a visszatérés reménye, mikor VII. Henrik, a luxemburgiak családjából, leszállt Olaszországba, hogy felújítsa a császárság igényeit. A teljesen ghibellinné vált Dante a császár elé sietett, szenvedélyes üzeneteket küldött Firenzébe s ő, aki valamikor városa szabadságát védte a pápa ellen, most követelte a császárnak való behódolást. Egy hatalmas latin nyelvű politikai irattal, *De monarchia*, kelt a császárság ügyének a védelmére, amelyet Isten rendelt a világi ügyek intézésére. A pápa az ur a lelkiekben, a császár a világiakban, egyik sem sértheti a másikat a jogát... VII. Henrik vállalkozása nem sikerült s Dante leveleire és könyvére száműzetésének újabb dekretálása volt a válasz.

A lehetőség, hogy hazájába visszatérjen, egyre távolodott. Az embereket gyűlölve és emberektől gyűlölve, — amire Villani is céloz, — járta Olaszország udvarait. Mindjobban magába zárkózott s lelki magányában érlelődött benne legnagyobb alkotásának, az Isteni színjátéknak a gondolata. Az történt vele, amit maga írt meg a *Convivióban*. A íaradt vándor, aki ismeretlen úton házat pillant meg, szállásának véli s mikor csalódik, a következő házban reménykedik. így bolyong az emberi lélek az életen át. Rohan a játék, női szerelem, kincsek és hatalom után s csak végül pihen meg az igazságban és megismerésben. Ettől fogva a külső élet eseményei már teljesen jelentőség nélküliek. A költőnek lelki fejlődése befejeződött. Várni valója már nem volt a földi világtól. Már csak adhatott abból, amit látott, átélt, megismert és látomás formájában elképzelt. Ez az, utolsó nagy ajándék az Isteni színjáték, a *Divina Commedia*. Eveken át dolgozott rajta s részletekben bocsájlotta nyilvánosságra. Alighogy befejezte, 1321. szeptember 13. és 14. közötti éjjelen Ravennában, Guido Novella da Polenta udvarában elhunyt.

Ezekbe a sovány életrajzi adatokba, Dante hányatott életének menetébe és egész költői munkásságába csillogó aranszál gyanánt szövődik bele egy női alaknak, Beatricének mindenütt jelenvalósága. Az iránta érzett szerelem sugallta a *Vita nuova* szonettjeit és *canzonéit*, ő a sugárzó jelensége a *Convivio* középkorias bölcselő költeményének s ő jelenik meg mint túlvilági kalauz az Isteni színjátékban. Nemcsak megihlető múzsája, hanem valóságos központi jelensége Dante egész költészetének, létének, gondolkodásának és érzésvilágának. Már a *Vita nuova* összeállítása alkalmával él benne a gondolat, hogy olyan emléket állítson

elhunyt ideáljának, amely soha nem halványodó fénnel ragyog minden korokon keresztül. *Che mai non fu detto a' alcuna...* aminőt még nőről nem mondtak soha. Hallatlanul merész fantáziával benne személyesít meg mindent, igazságot, üdvöt, malasztot, diadalmas egyházat s a *primum mobile* kristályos egében a sugárzó istenség szomszédságába helyezi őt.

Ennek a legmagasabb idealizálás jegyében megjelenő nőalaknak a megítélésénél csak úgy hemzsegnek a legeltérőbb magyarázatok. Az a misztikus köd, melybe Dante burkolja őt s az a kevés valószínű adat, melyet róla tudunk, mintha egyenesen lehetőséget akarna adni ezekre a gyakran természetellenes magyarázatokra. Azt mondja róla, hogy Firenzében pillantotta meg először kilenc éves korában. Kétszer kilenc éves volt, mikor viszontlátta őt, háromszor kilenc éves korában, a zsidó év kilencedik hónapjában vesztette el. Ez adatokban épen olyan misztikusan csoportosítja a számokat, mint az Isteni színjáték felépítésében, amely a túlvilág három országát énekl meg, mindegyiket harminchárom énekben és egy bevezető énekkel. A három a szentháromság száma, a kilenc a csodáé, a harminchárom Krisztus földi éveinek száma, a száz pedig a tökéletesség jegye. A kabbalisztikus számjátékoknak ez a megismétlődése Beatrice neve körül, az a szinte természetfeletti szerelem, amellyel iránta Dante viseltetik, személyének azonosítása majd a legfőbb jóval, majd a teljes tökéletességgel, adott tápot annak a feltevésnek, hogy Beatricet tulajdonképen allegorikus alaknak kell tekinteni.

A költői lélek műhelyébe beletekinteni nem tudó száraz szobatudósok okoskodása ez, akik minden költőben, akit filológiai alapon fosztanak meg a költészet ragyogó színeitől,

rideg erkölcsi hőst akarnak látni. Ezek nem látják megengedhetőnek, hogy Dantenak, aki megnősült, négy gyermeknek volt az apja, élete végéig egy más földi nő legyen az ideálja. A másik párt viszont elhiszi, hogy Beatrice valóságos nő volt s azt vitatja, hogy Dante kizárólag őt szerette, elfordult a földi élettől, mikor kedvese meghalt s egy imbolygó, földöntúli árnyképet követett élete fogytáig. Mintha csak a legegyszerűbb, legtermészetesebb megoldást nem akarnák elfogadni.

Ki is volt tulajdonképpen Beatrice? Boccaccio, aki a XIV. század második felében a firenzei köztársaság megbízásából elsőnek tartott Dante-eloadásokat, a legegyszerűbb módon azt mondja, hogy Folco di Ricovero de Portinarinak, az Alighieriek szomszédjának volt a lánya. Később Simone de Bárdinak leit a felesége és huszonnégy éves korában, mint több gyermek anyja halt meg. Bármily különösnek látszik is, hogy a nős Dante egy férjes nőt tegyen meg először szerelmi verskötetének, azután teológiai költeményének az ideáljául, én ezt hiszem, hogy Boccaccio magyarázatát kell igaznak elfogadnunk. Hisz Boccaccio idejében még élhettek Dantenak kortársai, akik ellenőrizhették adatainak a valóságát. El lehet hinnünk Boccaccionak még azt is, hogy Dante nemcsak megnősült Beatrice halála után, nemcsak bőségesen kivette részét a közéletből, hanem hébe-korba voltak még egyéb szerelmei is.

Még lélektanilag is, költőileg is meg lehet magyarázni a látszólagos ellentmondásokat, csak emberi mértékkel kell mérnünk Dante mindennapi életét. Oly közönséges dolog, hogy a gyerekifjú szerelemre lobban a szomszédnak csinos lánya iránt, verseket írogat hozzá, sőt még örök hűséget is fogad neki. A sóvárgó szerelemnek az évei ezek. Azután

a leány, mikor az első igazi férficsókot érzi az ajakán, elfordul a fiuktól. Lassan ez is megfélekedzik róla. Ez történt Danteval is. Élte a firenzei nemes ifjak életét, résztvett a szomszéd városok elleni kisebb hadi vállalkozásokban, belevetette magát a politikába. Időről-időre a régi kép visszatért. Mikor az ideálja meghalt, valósággal emlék gyanánt összegyűjtötte a neki szóló verseket. Így született meg a Vita nuova, a középkornak ez a bájos szerelmi verskötetete. A skolasztikus okoskodások és magyarázatok, melyek az egyes szonetteket és canzonékat bevezetik és kísérik, nekünk idegenek ugyan s az egészből kiérezni véljük a trubadúr költészet hatását, mely nem igazi érzéseket énekelt meg, hanem csak eszményített és konvenciók szerint dolgozott. A Vita nuova azonban így is az átlag fölött áll s vannak egyes költeményei, melyek Dantét a szerelmi Urában is a legnagyobbak mellé emelik.

A Vita nuova teljesen az ifjú Dantenak a munkája. Azután az élet ismét feledést borított a múltra. Dante is megnősült, lefoglalta a közélet és magas méltóságokra emelkedett. Egyszerre bekövetkezett életének nagy tragédiája, a száműzetés. Ekkor ismét visszatért Beatrice alakja, de már teljesen átszellemülten, szimbólum formájában.

Nagy lelki megrázkódtatás után a ködbevesző valóság beleolvadt a határozott körvonalakat öltetni kezdő költészetbe. Megszületik az új Beatrice, akit mi ismerünk. Tiszta allegória ez a Beatrice nem lehet, mert bajos volna megérteni, hogy miként halhatott meg az egyházi tekintély, igazság, filozófia és minden egyéb, amit nevéhez kapcsolnak, pontosan 1290 június 9-én. Viszont épen olyan túlzás volna életrajzi jelentőséget tulajdonítani a Vita nuova allegóriáinak és misztikus szám-játékainak. De hát hol is

volna a költészet, a költőnek szabad alakító és teremtő joga, hacsak a rideg valót nyújtaná? A középkorban nem is volt szokatlan, az egész trubadúr költészetnek az volt a jellemző vonása, hogy a költő élete fogytáig egy nőt választott költészetének csillagául s amit róla írt, úgyszólván függetlenítette a földi alaktól. Ez a Dante és Beatrice esete. Csak így lehet Beatricet megérteni, aki a *Vita nuovában* még eleven, húsból és vérből való alak, de az Isteni színjátékban már csak fénylő sugár. Nagy lelki és érzésseli megrázkódtatás az, mely ezt a lelki folyamatot előidézí s egyúttal a *Vita nuova* és a *Canzoniere* szonettjeitől a Pokol velőtrázó jajgatásáig és a Paradicsom fenségesen szárnyaló énekéig vezet.

III.

Az *Isteni színjáték* óriási vándorlás a földről a pokol mélységein és a purgatórium hegyén keresztül a mennyországhoz. Nagyszerű túlvilági látomás, mely ezer meg ezer képben visszatükrözi a költőnek a viszonyát a földi és földöntúli világhoz. A tévelygésnek sötét erdejében elvesztvén az igaz utat, épen szemben a földi boldogságnak a ragyogó hegyével, három vadállat zárja el menekülésének útját. Ekkor megjelenik előtte Beatrice küldötte, Vergilius, az egyetlen pogány, akit a középkor igazán tisztelt, mert állítólag megjövendölte a Megváltónak az eljövetelét és kalauzul szegődik melléje. Vergilius, aki már az *Aeneisben* elbeszéli egy alvilági útját, végig kalauzolja Dantét a pokol tölcsérének borzalmain, amelynek egyre szűkülő köreibn az isteni igazság örök büntetéssel torolja meg az emberek bűnét és gonoszságát. A borzalmak egyre fokozódnak a föld középpontjáig, ahol minden bűnök koronája, Lucifer székel.

Azután következik a fokozatos felszabadulás a rettentő képek alól, amint a túlvilág vándorai a föld túlsó felén, ahol megváltozik a fent és lent, kifelé kúsznak a tölcserhez, hogy eljussanak az égen ragyogó csillagokhoz.

A föld túlsó felén, a végtelen tenger közepette emelkedik a purgatórium hegye, csúcán a földi paradicsommal. A hegy megmászása közben Dantenak megpróbáltatásokat kell kiáltania, a kapusangyal a hét főbűn betűjét karcolja a homlokára, melyek egyenkint eltűnnek, a bűnhődő vallo-mását teszi meg a túlvilági boldogságban részes Beatrice előtt s így a feledés és emlékezés vizén is áthaladva, mondja:

*e szent habokból kiérve
új ember lettem, mintha új galyat hoz
az új tavasz az újuló növényre:
tisztá, s röpiülni kész a csillagokhoz.*

A paradicsom kapujában Vergilius elhagyja őt s Beatrice közbejöttével jut az isteni kegyelemnek teljes birtokába. Innen kezdve a vándorlás már a léleknek az útja a megigazulás lépcsőfokain, az égi szférákon át Istenhez, az értelemmel fel nem fogható örök fényhez, a szeretet-hez, mely

mozgat napot és minden csillagot.

E vándorlásnak, mely a földi valóságok képeitől az eszményi megigazulásig vezet, Dante az elbeszélője és egyúttal végesvégig a szereplő hőse is. De ő maga egyúttal az egész emberiség. A vadállatok, melyek útját elállják, a földi világ kísértései és veszedelmei, Vergilius az emberi ész, útjok segítője a mennybéli kegyelem, Beatrice pedig a

tökéletességnek az igazságban, bölcsességben és a diadalmas egyházban jelentkező formája. Szimbolikus az is, hogy Dante *az emberélet útjának a felén*, hozzá pontosan a jubiláris 1500. év március 25-én, melyet a régiek az év első napjának tekintettek, kezdi földöntúli útját s az utazás a nagyhetet veszi igénybe. Szimbolikus a számoknak sűrű játéka is, melyről már megemlékeztünk. Ilyen szimbolikus a Purgatóriumban „egy, kit ötszázötvenötnek írnak”, ami alatt a latin DVX, vezér, értendő.

Kötetet lehetne megtölteni ezekkel a példákkal s képes kifejezésekkel, melyek a középkor ízléséből és érzésvilágából fakadnak, mikor az emberek a szavakat nem fogalom-jelzőknek tekintették, hanem mélyebb, titkos értelmeket is tulajdonítottak nekik. Az egyes képeknek s együtt az egész költeménynek így kettős az értelme, egyik a történeti, elbeszélő jellegű, mely Danténak az útját s a túlvilág lakóival való találkozásait beszéli el, a másik a szimbolikus értelem, amely a megigazulásnak az útját jelképezi. Ez a kettős jelleg, a valóság képei s az allegóriák szüntelenül egymásba fonódnak. A pokolban még a borzalmas realitások uralkodnak, de felfelé a purgatórium hegyén már egyre jobban előtérbe nyomulnak a szimbólumok, a mennyország pedig teljesen mint az egyház dicsőségének elvont képe jelentkezik. Alvilági utakat már Dante előtt is sokszor tettek meg költők, annyi előfutára van neki, hogy ezeknek az ismertetéséből egész kötet kitelik, de mindezeknél a túlvilág elvont általánosítás, a büntetéseknek rémes színekben való kifestése, individuális jelleg nélkül. Danténak az a merész újítása, hogy ismert személyiségekkel népesíti be a földöntúli birodalmakat s nem büntetéseket és jutalmakat emleget, hanem valóságos embereket büntet

és jutalmaz. Költeményét ez viszi döbbenetesen közel az emberi lélekhez.

Ahogy Dante a földet, a csillagrendszert és a túlvilágot elképzeli, teljesen az egyházatyák kozmogoniájának az alapján áll. A ptolemaeusi rendszer szerint elképzelt mindenségnek a középpontjában örök mozdíthatatlanságban lebeg a föld. A felső félgömb az emberek világa, keleten a Gangesen túl kél a nap és nyugaton, az Ebron túl megy le ismét. A félgömb legmagasabb pontján fekszik a szent város, Jeruzsálem. A föld belsejében van a tölcésalakú pokol, melynek legfenekén, a nehézség és hideg középpontjában, az égtől legtávolabb, a helynek örök mozdulatlanságában honol a Sátán. A túlsó félgömbön emelkedik a purgatórium hegye. A mindenséget a kilenc szférájú ég zárja körül, melynek levegője annál nehezebb, minél közelebb esik a földhöz. Így sorakoznak egymásután a Hold, Merkúr, Venus, Nap, Mars, Jupiter Saturnus és álló csillagok szférája s mindezek felett a kristályos ég, a *primum mobile*, a legtisztább égi igazság színhelye. Ennek a rendszernek a föld és az ember a központi jelensége s kárhozatra jutott, vagy megdicsőült lények népesítik be a túlvilágot is.

Amint a mindenségről alkotott képzetében Dante teljesen a középkori kozmogoniát teszi magáévá, középkori az erkölcsi világfelfogása is. Az a rendszer, ahogy a bűnöket a pokolban és a purgatóriumban sorakoztatja, nagyon messze áll a modern büntetőjogásznak a felfogásától. Büntetéseinek alapja a *talio*: ki mivel vétkezik, azzal bűnhődik. A szerelem bűnöseit szélvész űzi a levegőben, amint valamikor a szenvedély vihara hajtotta őket; a kapzsiak feje aranyakkal teli zsákba kötözve; a gyilkosok vérfolyamban fuldokolnak; a hideg, számító bűnösök örök jégbe vannak fagyasztva.

Ugyanez az elv, a bűnökhöz hasonló büntetéssel való szenvedés az alapja a purgatóriumban való megtisztulásnak is.

Így ennek a nagy teológiai költeménynek a keretében egyesíti Dante a középkori kereszténységnek egész tudását, filozófiáját és etikáját. Az ő idejében a keresztény dogma már eljutott a teljes kifejlődéséig. A dogmával együtt Szent Ágoston, Bonaventura, Aquinoi Tamás, Duns Scotus, Albertus Magnus, Assisi Szent Ferenc új erkölcsant és új filozófiát is adtak az emberiségnek. Az ő tudásuk, filozófiájuk, erkölcstanuk s az erre alapított világnézet szövődik át Dante költeményén. A reneszánsz hajnala előtt összefoglalja mindazt, amit szellemiekben hét század létrehozott.

De Danteban a középkor skolasztikusa és a tizenharmadik század politikusa összeolvadt már a reneszánsz előfutárával. Lelkében keresztény misztikus, de meglátásában, akárcsak a reneszánsz embereinél, sajátágosan találkoznak az antik világ emlékei a kereszténység hitvilágával. Nemcsak a pogánykor valóban élt nagyjaival találkozik a pokol tornácában, hanem a pogány mitológia alakjai, Cháron, Cerberus, Minotaurus is megjelennek előtte. Zeusz káromlásának is örök a büntetése. A túlvilág kozmogóniája teljesen olyan, mint a középkori szerzetesek megrajzolták, de tartalmilag már más. Antik képek kapcsolódnak bele s akaratlanul is az új, individuális jellegű társadalom az, mely visszatükröződik a tömérdek történeti személynek és kortársának markáns, majdnem arcképszerű megfestésében. Előtte csak típusokat ismertek, ő személyeket lát meg és túlvilági seregszemlét tart fölöttük. Az ő emberei, amíg nem tér át a teljes szimbólumokra, nem freskószerű illusztrációk, hanem húsból és vérből való alakok és ha allegória is az egész költeménynek az értelme, maga a megrajzolás oly-

annyira nem allegóriaszerű, hogy poklának a rajzát sokáig valóságnak tartották. A hihetetlenül erős színek, a plasztikus feldolgozás hozta magával, hogy az Isteni színjáték, de különösen a pokol lett a képekben legtöbbször megörökített költemények egyike.

Az egyének megrajzolásán és jellemzésén kívül van még egy vonás, mely a modernséget csillogtatja meg Danténál: a természet meglátása. Az igazi középkor, mely siralom völgyének tekintette a földet, nem ismerte a természet szépségeit. Ezeknek meglátásához új szemek, átélésükhöz új érzések kellettek, melyek a végtelent és örökkévalót nemcsak lélekben igyekeznek felfogni, hanem alkotásaiban is. Dante az első az irodalomnak nagy természet-meglátói között s természeti képei méltán állíthatók egy sorba markáns jellemzéseivel és erős körvonalú történeti képeivel.

Az Isteni színjáték tárgya a végtelen, az örökkévalóság. De ennek a végtelennek a képét Dante a géniusznak újíto merészségével nem a múltba vagy a jövőbe vetíti, hanem jobbra és balra felhasítja a kárpitot és azokat mutatja be a végtelenbe beállítva, akiket a kortársak ismeretek, szerettek és gyűlöltek. A skolasztikus teszi igazán felérzékeltetővé, ami máskülönbben csak vízió volna, a firenzei pártember pedig így ad monumentális keretet azoknak az eseményeknek, amelyek máskülönbben nem emelkednének túl a lokális jelentőségnek a határán.

A monumentalitás Dante meglátásának egyik jellemző vonása. A másik a tökéletes szimmetria és törvényszerűség még a víziójában is. Amit lát és átél, nem álomszerű és elmosódott, hanem szinte mérnökileg körvonalazott. Olyan matematikai pontossággal állapítja meg a pokol köreit,

hogy még a dimenziókat is ki lehet számítani nála. A látomások nagy költője, aki mindenben szimbólumot, jelképet lát, egyúttal a legnagyobb rendszerező. Semmi sem véletlen, hanem minden beletartozik egy isteni rendszerbe:

*Le cose lutte e quante
Hanno or dine ira tor o; e questo è forma
Che Vunioerso a Dio fa simigliante.*)*

Rendszer és rend van nála mindenben, a dogmában, a hatalmak megoszlásában. Amint felállítja a földön a hatalmak egyensúlyának rendszerét, a túlvilágon a pokol, purgatórium és paradicsom szabályos köreit, akként kíméletet nem ismerő törvényszerűséggel állapítja meg letűnt nemzedékek embereinek morális helyét a földöntúli világban. Nála a törvény erősebb, mint a kegyelem s a dogma hatalmasabb, mint a részvét. Ez a Dante nem az angol prerafaelitáknak kékes ködben álmódó költője, hanem a sötét bíró, aki a keresztény moralistáknak fanatikus hitével és biztonságával s a hontalannak komor haragjával mond ítéletet guelfek és ghibellinek, pápák és császárok, barát és ellenség fölött. Egyaránt büntet és jutalmaz, amint teológiai és politikai megfontolása diktálja. Nem retten vissza, hogy az örök kárhozatot juttassa osztályrészül menedéket nyújtó jóltévője, Guido Novella da Polenta leányának és tulajdon tanítómesterének, ser Brunettonak. Judással csaknem egyforma büntetéssel sújtja Brutust és Cassiust, Caesar gyilkosait. Viszont ő, aki a pokol előcsarnokába zárja Homerost, Platót és Aristotelest, a szeretet

*) Szoros rend van és bölcs művészet a dolgok viszonyában; s ez a Forma teszi Isten képévé az egészet.

egébe emeli Marseille véreskezű püspökét, aki lemészárolta az albigenseket s a paradicsomban jelöli ki VII. Henrik császár helyét, akinek hite szerint az isteni renden alapuló világcsászárságot kellene megvalósítani. Nekünk ezek az ítéletek nagyon is személyeseknek, gyűlölettől, vagy előítéllettől sugaltaknak tűnhetnek fel, Dantenál azonban mind-egyiknek megvan a szigorú erkölcsi és teológiai alapja. Aki ily szigorúan dogmatikus a szellemiek és erkölcsi terén, természetszerűleg szimmetrikus a költészetében. Dante a legszámítóbbról költő, akit a világirodalom felmutathat. Három könyvben egyenként harminchárom ének, egy bevezető énekkel, a számuk összesen száz, csaknem egyenlő számú sorokkal. Mindhárom könyv ugyanazzal a szóval végződik: a *csillagokhoz*. Ennek a beosztásban jelentkező törvényszerűségnek éppen úgy megvan az allegorikus jelentősége, mint a költemény egyes képeinek. Az egymásba kapcsolódó terzinák végtelen láncolata olyanná teszi a szerkezetet, hogy megbontani jóformán nem lehet. Csapongást, eltérést a felépítés rendjétől egy pillanatra sem enged meg magának. De költői génusza egyedülálló abban, hogy ez a legaprólékosabb részletekig vitt rendszerezés nem merevíti meg, a víziók elevenésege nem szenved, a tudós nem nyomja el a költőt, hanem szárnyalást, fenséget ad neki. Valósággal Dante az építőmester és szobrász a költők között. Úgy épül fel az Isteni színjáték, mint egy óriási gótikus dóm, melyben minden kőnek, ívnek teljesen ki van számítva a helye, súlya, hordképessége s ezen a rengeteg építményen megannyi különböző, de az egésznek keretébe illő oromdísz, faragvány, ciráda gyanánt jelennek meg az alakok, korának és a múltnak emberei, akik a túlvilág három birodalmát benépesítik.

Dante pedig annál nagyobb, mert az anyagot, amiből és az eszközt, amivel ezt a fenséges építményt létrehozta, a nyelvet maga teremtette. Volt népnyelv előtte is, az kétségtelen, de az a tájszólások meg nem állapotodott, elmosódó nyelve volt. Ugyanaz a körülmény, amely Itáliát először emelte a barbárságból, bénította az olasz költői nyelvnek a kifejlődését. Itáliában a latin még akkor is megmaradt a művelt osztályok nyelvének, mikor a többi román országokban már a nemzeti nyelvek váltották fél. Szinte azt lehet mondani, hogy még élőnek hitték, mikor már meghalt. A román dalos költészet elsőnek nem is Itáliában, hanem a provencai trubadúrok körében virágzott ki. Ez volt a francia nyelv, a langue d'oc első nagy elterjedésének az időszaka. A provencai trubadúrok nyelvén verseltek a spanyolok és olaszok is és mikor az első költők megszólaltak II. Frigyes szicíliai udvarában, nyelvük tele volt francia kifejezésekkel. A művelt osztályok nyelve volt a latin, emez pedig az udvaroké. Az első jó lehetett a törvények és dogmák formulázására, büszke feliratok megszővegezésére, de hiányzott a hajlékonysága, lágysága, gazdagsága új érzések kifejezésére. A másik viszont édeskés volt és idegen hangzású. Dantenak új nyelv kellett. Ez a nyelv volt a tudósok által lenézően emlegetett népnyelv, a *volgare*. Az ő alkotó keze alatt ebből a nyelvből, a firenzei tájszólásból megszületett a legmagasabb irodalmi színvonalra emelt olasz nyelv, melynek a lágyság mellett van keménysége és érces csengése, gazdagság melleit tömörsége, melódia mellett harsogó szárnyalása, Dante teremtője és mestere ennek a nyelvnek. Nála lepidárisabb olasz nyelven azóta sem írtak még soha. Michelangelónak a testvére ő a szavak művészetében. Ez teszi

utolérhetetlenné és egyben lefordítását végtelenül nehézzé. A terzinák tizennégyezer sorában alig van egy is, amely ne teljes rímre végződne. A nyelvnek és a formának tökéletes mestere ő, aki egy négy költői alkotás keretében az első igazi olasz könyvvel és a nyelvvel is megajándékozta nemzetét. Ezért külön érték az olaszok szempontjából az Isteni színjáték, akárcsak a németeknél Luther bibliája; ezért lett belőle a századok során fogalom, nem egy embernek a könyve, költeménye, hanem *il libro*, „a” könyv.

IV.

A szkeptikus Voltaire írja, hogy Dante az olaszok nagy költője, akit istenítenek, de nem olvasnak. A mondás úgy hangzik, mintha volna valamelyes igazsága. Voltaire gondolhatta ezt így, aki a maga idejében legolvasottabb írója volt Európának. És mi maradt meg Voltaireből? Néhány könyvének, drámájának a címe, szkeptikus és satirikus voltának az emléke, barátsága Nagy Friggyessel, — jóformán egyéb semmi. Dante pedig ma is él, túlélve Voltairt, túlélve századokat.

Ha a kölcsönkönyvtárak statisztikája után itélnénk meg a könyvek értékét és jelentőségét, nagyon furcsa eredményekre jutnánk. Az igazi mértéket az évszázadok távlatja szolgáltatja. A biblia nem nyomtatott betűkben él, hanem a legendákban, történetekben, példabeszédekben, melyek közkinccse lettek az egész emberiségnek. A legfenségesebb könyveknek is vannak lapjaik, melyek csak a maguk idejében érthetők és élvezhetők. Az örök emberi az, ami állandó értéküket adja meg.

Ha ezt keressük Daniében, a nagyon kevés költő közé

tartozik, aki még ma is velünk, bennünk él. Egyetemes emberi jelentőségében legfeljebb Homeros, Shakespeare és Goethe még hozzá fogható. Világnézlete, skolasztikus bölcsőlete régen a múlté, amit a valóság erejével ható víziójában megrajzolt, nem rémit bennünket, de koncepciója, mint legnagyobb költői alkotás, teljesen ismerős és alig van költő, kinek több képe, alakja állandóan élne képzeletünkben, mint neki. A három vadállat, mely az erdőben üldözi, Vergilius, a pokol kapuja, Paolo és Francesca, a pokolnak egyre szűkülő és borzalmasságban növekvő körei, a tűzeső, a jajgató fák, a vérben főtt zsarnokok, az örök jégbe fagyott gyilkosok, Ugolino, a purgatórium lágyabb színei, Beatrice felmagasztalása s a ragyogó égnek kilenc szférája, a *primum mobile*-ban székelő istenséggel, mind ismerősek még azok előtt is, akik talán Dantét sohasem olvasták.

Másik próbáját is lehet ejteni Dante máig élő voltának. Ismét Homeroson, Shakespearen és Coethen kívül nincsen egyetlen író, akinek annyi mondása élne még ma is szálló ige formájában, mint neki, Olaszul lehet idézni őket, annyira ismerősek. Az első ének bevezető sora:

Nel mezzo del cammin di nostra uita...)*

A harmadik ének elején a Pokol kapujának borzalmas felírása:

*Per me si va nella città dolente,
Per me si va nell'eterno dolore,
Per me si va Ira la perduta génie.*

*) Az emberélet útjának felén ...

Lasciate ogni speianza, voi che entrate.-)

Francesca felelete Dante kérdésére:

*Nessun maggior dolore,
Che ricordarsi dal tempo felice
Neil a mi seri a.**)*

Épen olyan ismerős a tömörségében mindent meg-
érezkeltető sor, mely elmondja, hogy Lancelot históriájától
megejtve, Paolo és Francesca, hogy gyúltak egymás iránt
bűnös szerelemre:

*Quel giorno piu non vi leggemmo auante***)*

vagy a régi szerelemnek felébredése Beatrice iránt:

*D'antico amor senti la gran Potenza*****)*

vagy a büszke sor:

*L'animo, che oince ogni battag lia*****)*

A magyar idézetek az utolsó kivételével Babits fordításai.
Ezek csak nagyon szórványos szemelvények, de ha

*) Én rajtam jutsz a kinnal telt hazába,
én rajtam át oda, hol nincs vigasság,
rajtam a kárhozott nép városába.

Ki ha belépsz, hagyj fel minden reménnyel.

**) Nincs semmi szomorítóbb,
mint emlékezni régi szép időkre
Nyomorban.

***) Aznap többet nem olvasánk azontúl.

****) Λ régi vágynak érzem nagy hatalmát.

*****) Lélek, mely győz minden harc viharában.

csak erre a kevés képre és idézetre gondolunk is, vajjon hány *költő* mondhatja el magáról, hogy hatszáz esztendő múltával ennyi is marad meg belőle élön, elevenen és üdén. Dante a géniusznek biztonságával érezte és tudta, hogy nemcsak kortársai, hanem számtalan késői nemzedék számára ir. Számtalan idézettel lehet bizonyítani a szinte korlátlan önbizalmat s annak tudatosságát, hogy egyedül-állót és örökéletűt alkotott. Erre vall már, amit a *Vita nuova* végén mond Beatricéről, hogy olyant ir róla, aminőt még nőről nem mondták soha. Ugyanezt az érzést fejezi ki a büszke sor:

L'aqua, che io prendo, giammai non si corse)*

A száműzött tudja, hogy a pártok harcában egyedül áll, de ez a büszkesége:

*si eh' a te fia hello
Averti Jattá parte per te stesso.**)*

A Pokol XV. énekében néhai tanítómesterével, ser Brunettoval jósoltatja meg magának majdani hírét, dicsőségét:

*Ed egli a me: Se tu segui la tua Stella,
Non puoi fallire a glorioso porto
Se ben m'accorsi nella vita bella***)*

*) Sohasem járt vizekre szállottam én.

***) S neked diszetre szolgál,
Hogy új pártot csináltál tenmagadnak.

***) Csak csillagod kövesd jó hiszemben
— felelt, — előttem a Hír réve nyitva
Ha jól ismertelek meg élelemben.

Természetes, hogy egy olyan nagyszabású költői alkotásban, mint az Isteni színjáték, az egyes részeknek nagyon különböző a vitalitásuk és nagyon különböző az értékelés módja is, ahogy az egymást követő nemzedékek Dantét megítélték. Kortársai sokoldalúságát, teológiai, földrajzi, csillagászati tudásának gazdagságát, az események széleskörű ismeretét, rendszerének tökéletes voltát és allegóriáinak mélységét csodálták nála leginkább. Erre utal a jellemzés is, melyet Villani adóit Danteról halála évében. Ezeket fölébe helyezték művészetének. Inkább a skolasztikus tudóst látták benne, aki summáját adta az akkor ismert tudásnak, mint költőt s a részletek kommentálása fontosabb lett, mint az egésznek átérzése. Tekintélye azonban kétségtelen volt s híre beszárnyalva egész Itáliát. Firenze, amely száműzte őt, alig egy-két évtizeddel halála után már tanszéket állított Dante magyarázatának s Boccacciót szerződtette első tanárául. Az Isteni színjáték mágikus könyv hírébe került és kétes esetekben, lapjait felütve, akár a Sybilla könyveit, vagy a bibliát, jóslásra használták.

Mégis a reneszánsz volt az, amely Dantét költői művoltában helyezte igazán magas piedesztálra s a legnagyobb költőt és az olasz irodalmi nyelv megalapítóját tisztelte benne. A reformáció és ellenreformáció századaiban sülyedni látszott Dante megértése. A középkori misztikus idegen volt a racionalistáknak, a művész a képrombolóknak, viszont a papság sem rajonghatott a keresztény gondolatnak egy olyan képviselőjéért, aki az összes megénekelt pápák közül csak egynek juttatott helyet a paradicsomban, de annál többnek osztotta ki a pokol válogatott gyötrelmeit. Az ellenreformációnak a katholicizmusa is, mely a tridentinum óta a jezsuita fegyelemnek a jegyében állott, más volt, mint a

középkornak misztikummal és víziókkal teli világa, vagy a reneszánsznak az antikot a modernnel vegyítő művészi szelleme. Épen úgy nem érthették meg Dantét azok a korok, melyek az irodalomban a precieusekődést teremtették meg, az építészetben pedig román bazilikák, karcsú kampanilék és gótikus dómok helyett barokk templomokat alkották.

Danteval is az történt, ami nagy szellemekkel történni szokott. Utólag mindenki magáénak akarja vallani. Voltak, akik látnók helyett hitvitázót kerestek benne és voltak protestáns magyarázói, akik a pápák elleni kifakadásai miatt heretikusnak, a reformáció pedáns előfutárának, sőt szocialistának igyekeztek feltüntetni. Pedig Danteban egyáltalán semmi sincs a szabadgondolkodóból. A pápákat, akiket büntet, azért bünteti, mert az egyház és az isteni rend ellenségeit látja bennük. Ha ellensége volt is a pápák világi uralmának és az erkölcsöket megrontó gazdagságnak, állandóan hívő fia maradt az egyháznak és hirdetője az egyház dicsőségének. A legkatolikusabb költő, aki valaha csak élt. Oly ragyogó színekkel festi meg a diadalmas egyházat, mint senki előtte és utána soha.

Az utókor szokása az is, hogy szereti magának a saját elképzelése szerint megrajzolni hőseinek az alakját. Idealizálja őket s ezek az idealizálások idővel olyan törvényszerűekké válnak, hogy tőlük eltérni nem szabad. Krisztusról kép nem maradt fenn s a művészet megteremtette a maga Krisztus-típusát, a szőke fürtű, hullámos hajú, álmodó tekintetű, karcsú alakot, kinek szeme a végtelent sugározza vissza. Az utókor ilyen Dante-típust is teremtett magának: magas, szikár termet, hosszú talárban, markáns vonások, széles homlok, sovány arc, hajlott sásorr, hatalmas áll és átható mély, mélabús szemek. Igazi tragikus arc, a szám-

űzött költőnek az arca. Carlyle mondja, hogy ezt a képet, melyet a művészet teljesen elfogadott, szeretné is valódinak tartani. Pedig Boccaccio, aki mint gyermek látta még a korán megöregedett költőt, azt mondja róla, hogy az alakja kicsiny és jelentéktelen, tartása hajlott, arcát pedig sűrű, sötét szakáll fedi. Mennyire más ez a mi tudatunkban élő Dante-képnél, melynek eredetijét a firenzei Bargello-kápolna szakáll- és bajusztalan ifjúi képében kell keresnünk. De ez a kép is, mely legfeljebb a Vita nuova idejének fiatal Dantéját ábrázolja, jóval a halála utáni eszten-dőkből származik. Ezt a képet fejlesztették később az élet utjának felét már megjárt Dante típusává. Művészi legendával állunk így alkalmasint szemben, melynek alapja, hogy az emberi lélek azt akarja hinni és igaznak tartani, amit elképzelni szeret. Annál komikusabb, hogy ebből az idealizált képből egyes fajelméleti „tudósok” messzemenő következtetéseket vontak le Dante egyéniségére és germán mivoltára.

De vajjon fontos-e egyáltalán a génusznál, hogy milyen volt az a porhüvely, mely a léleknek csak műhelyül szolgált. Hisz a testi mulandóságban közösek ők a trónokon ülő jelentéktelenségekkel és a szürke tömegeből fel se bukkanó százezrekkel. Ami kiemeli őket, alkotó teremtő erejük, tudós, költő, vagy művészi mivoltuk s az a csodálatos funkció, melyet közkeletűen léleknek nevezünk. Dante igazán az Isteni színjátékban él, mellyel megajándékozta az utókort s az utókor az Isteni színjátékhoz alkotta meg azt a Danteképmást, melyet legmegfelelőbbnek tartott a költő számára.

A mi megítélésünkben Dante elsősorban költő s ami nála emberi, az áll hozzánk legközelebb. Politikai szenvedélye már már nem hevít bennünket, a világról alkotott

felfogása megdőlt, skolasztikus okoskodásai pedig hidegen hagynak, örök ellenben az alkotó, teremtő művész, aki nemcsak saját kora, hanem minden idők számára dolgozik. A mi szemünkben az a Dante, aki megrázó képekben ecseteli a pokol borzalmait és szenvedéseit s ítéltetve járja be az alvilágot, erősebb, mint a purgatóriumnak vezekelője és a paradicsom zengő himnuszainak az írója. A valószínű emberi szenvedélyek és szenvedések közelebb állnak hozzánk, mint a földöntúli boldogság víziói s a bölcséleti és teológiai fejtegetések. Kétségtelen az is, hogy a pokol konkrétebb, plasztikusabb is, mint az álomszerű purgatórium és a fényben, ragyogásban izzó paradicsom. Ezért maradt mindmáig a pokol legolvasottabb és a fantáziát állandóan legjobban foglalkoztató része az Isteni színjátéknak.

Az első részben a legkevesebb az elméleti fejtegetés és teológiai okoskodás is, melyek a legmesszebb esnek tőlünk. Ez is az első rész legnagyobb népszerűségét indokolja. Az elvont részletek teszik ugyanis fárasztóvá, a túltömöttség és tisztán kortársai előtt érthető célzások pedig nehezzé Dante olvasását, bár korántsem oly nehezzé és fárasztóvá, mint egyes magyarázói akarva vagy akaratlanul el akarják hitetni. Ezek a magyarázók saját tudálékosságuk kicsinyítő lencséjén látják Dantét és nem látják benne a nagyot, aki olyan örök emléket állított korának, aminő emlékei Egyiptomnak a piramisok, Hellásznak az Akropolisz, Indiának Ellora barlangtemploma, vagy a Tadzs Mahal palotája. Ezek is egészükben hatnak, még ha részleteikben talán nem felelnek is meg a mi modern célszerűségi, vagy kényelmi szempontjainknak.

Ha Dantere gondolok, egy színben és illatban gazdag kép idéződik fel bennem. Nerviben, szemben a tengerrel,

láttam egy hosszú, omlatag falat, melyen a májusi napfény özőnében millió és millió piros rózsza pompázik. A múlt omladékát elborítják az élő virágok, melyek évről-évre nyílnak, talán századok óta. Ha válogatva tépünk egyet-kettőt belőlük, azoknak is van színük és illatuk, de igazán élvezni az egészet csak egészében, az omladozó fallal, a napfényvel, tengerrel együtt lehet. Így vagyunk az Isteni színjátékkal is: összetartozik benne minden, az is, ami a múlté és elhervadt és az is, ami máig üde és ragyogó maradt. A legnagyobb költők egyike a bennünk ma is élő, örökké változó, múltját felejtő és múltjához visszatérő emberiség szellemi történetének egyik fejezetét, a középkort rögzíti meg benne minden idők és minden nemzedékek számára.

II. FRIGYES.

Vannak, akik a középkorra vonatkozó ítéletüket egyszerűen abban szokták összefoglalni, hogy *sötét*. Ezzel a szokványos, de felületes megállapítással éles ellentétben van a színes és változatos egyéniségeknek az a nagy tömege, amely a középkor századaiban élesen emelkedik ki az események háttéréből. Kezdetlegesebb volt a műveltség, primitívebbek voltak az emberek, erősebb volt a hit, hatalmasabb a babona, nagyobbak a szenvedélyek és kisebbek a társadalmat kiegyensúlyozó erők. Ezért több a szerтелenség, ezért hajlanak az emberek a végletek felé s ezért nehéz őket manapság megérteni. A mai ember előtt érthetlenség a keresztes lovagok, akik kardélre hánynak aggasztánt, nőt és gyermeket s utána jámbor alázattal, térden csúsznak végig azokon a helyeken, ahol a Megváltó szenvedett. Nem érti a pápákat és császárokat, akik évszázadokon át kegyetlen küzdelmet folytattak, anyagi és szellemi fegyverekkel egyaránt, egy lehetetlen gondolatnak, az egységes világalomnak a megvalósításáért. Nem érti, hogy lehetett egy kor, amely tobzódott a legrémesebb kegyetlenségekben s ugyanebből a korból virágoztak ki Assisi Szent Ferenc

rózsái. Nem érti a költőket, akik soha nem látott ideálokhoz intézték szonettjeiket, a filozófusokat, akik felállították a tételt s ahhoz keresték a bizonyítékokat, az uralkodókat, akik idegen országokban keresték uralkodásuk célját és az embereket, akik mindezeket a dolgokat természeteseneknek találták.

A középkori tragédiáknak hosszú sorozatából, melyek megtöltik néhány évszázad történetének a lapjait, a többieket messze túlhaladó módon emelkednek ki a Hohenstaufenek alakjai. Egy uralkodó család, mely nemcsak az udvaronc krónikások hízelgő írásai, hanem az emberi mérték szerint is egymásután termelte az átlagon felüli erős, nagyszabású és színekben gazdag egyéniségeket. Mindegyik más, de valamennyit közös vonások kapcsolják össze: van bennük valami a lovagvilág kalandos és költői szelleméből, mind az egyetemes keresztény monarchiának a gondolatát képviselik a keresztény világ másik nagy hatalmasságával, a pápával szemben, mindnyájuknak sorsa változatos és fordulatokban gazdag s mint emberek, csaknem mind szerencsétlenek. Ennek a családnak a sarja II. Frigyes, a középkornak az az uralkodója, aki valamennyi elődét és utódát meghaladó módon tudta lebilincselni saját korát és az utókort egyaránt.

Frigyes 1194 december 26-án született. Atyja a kegyetlen emlékezetű VI. Henrik volt, aki feleségével, Konstanciával örökölte a normann királyok szicíliai és nápolyi birtokait. A bárók zendüléseit, akik nem akarták uralmát elismerni, olyan eszközökkel verte le, amelyek még a középkorban is ritkították a párjukat: megvakíttatta, szurokba főzette, izzó vaskoronával ékesítette őket s velük rokonszenvező olasz feleségét kényszerítette, hogy nézője legyen mind-

ezeknek a borzalmaknak, Három éves korában Frigyes elvesztette az apját, négy éves korában pedig az anyját és III. Ince, a középkor egyik nagy pápája lett a gyámja, akinek politikája arra irányult, hogy meghiúsítsa a német császári és szicíliai királyi koronának az egyesítését, minek terve örökségképen szállott a négy esztendő gyermekre. Az apátlan-anyátlan gyermek Szicíliában nevelődött, nagyon különös viszonyok közepette. Sokat tanult, sokkal többet, mint korának félig barbár uralkodói, de a nevelése nagyon vegyes volt és egyenetlen. A keresztény püspökök tanításai mellett akiket a pápa rendelt mellé oktatókul, megismerkedett az arab bölcselők tudományával is. Keresztény világitásban ismerte meg az izlámot és mohamedán világitásban a kereszténységet. Szkeptikus lett egy olyan korban, amelynek a hit volt a legfőbb erőssége. Egyformán beszélt olaszul, németül, franciául, arabul, latinul és görögül. Kortársai már egész fiatalon a *stupor mundi* hízelgő elnevezéssel ajándékoztak meg. A viszonyok korán megérlelték és megtanították, hogy csak a saját erejében, akaratában és ügyességében bízhatik. Gyámja, a pápa, tizennégy esztendő korában nagykorúsította és a következő évben össze házasította őt Aragóniái Konstanciával, Imre magyar királynak nála tizennégy esztendővel idősebb özvegyével. Tizenhat éves korában Frigyes már apa volt és teljesen érett ember módjára került bele a világtörténelmi események kelles közepébe.

Kevés uralkodó volt, aki nála fiatalabban és az övénél kedvezőtlenebb viszonyok között indult volna neki tulajdon országai meghódításának. Szicíliai birtokait a féktelen bárók tépték darabokra, Németországra való jogigényét pedig tulajdon gyámja, a pápa ismerte el legkevésbé és másik

császárt állított a birodalom élére a welf IV. Ottó személyében. Ottó azonban szerencsétlenségére összekülönbözött protektorával, aki ekkor viszont az alig felserdült Frigyeset akarta kijátszani ellene, igaz, a Sziciliáról való lemondás árán. A tizenhat esztendő Frigyes ekkor jelent meg a színpadon. Minden támogatás nélkül, csak a Hohenstaufen névre támaszkodva jelent meg Németországban, hogy atyáinak örökét elfoglalja. A pápa csak áldását adta neki, de annak ellenében meg kellett fogadnia, hogy a császári korona elnyerése esetén lemond Sziciliáról, országából kipusztítja az eretnekeket és keresztes hadjáratot vezet a szentföldre. Csupa olyan kívánság, amelyet Frigyes, mikor kalandos vállalkozása sikerült és a német trónt megszerezte, egyáltalán nem szándékozott beváltani. Nem is volt baj addig, míg Ince után III. Honorius ült a pápai székben. Az új pápa a tárgyalásokban sokkal ravaszabb Frigyesnek nemcsak a keresztes hadjárat szüntelen halogatását nézte el, hanem császárrá is koronázta és beleegyezett a szicíliai és német korona egyesítésébe. Az ifjú Frigyes elérte célját, amit előtte egy német uralkodó sem érhetett el.

A változás hirtelen jött. 1127-ben meghalt Honorius és a nyolcvanöt esztendő IX. Gergely lett az utóda. A világtörténelem egyik legérdekesebb küzdelme kezdődött az aggastyán pápa és a fiatal, alig harminc esztendő császár között, melynek ellentmondásokkal teli eseményei mindennél jobban jellemzik a középkor világát. A pápa a tizenkét esztendőn át ígéretet, de be nem váltott keresztes hadjárat miatt átok alá helyezte Frigyeset és nyílt levélben sorolta fel a világ előtt összes vétkeit és eretnokségeit. A kiátkozásra Frigyes az összes európai uralkodókhoz intézett körlevélben válaszolt, mely bizonyára az első ilyen dokumen-

tum volt a maga nemében. Tiltakozóit a kúria túlhatalmi igényei ellen és vitatta a világi fejedelmek jogait. *Tua res agitur*, — a te ügyedről van szó, írta a császár uralkodótársainak és egy új fegyvert, a politikai érvelést vitte bele a küzdelembe. Azután egyházi átokkal a fején elindult — a keresztes hadjáratra. A keresztes háborúja is elütött a sablontól. Ahol elődei véres harcokat vívtak, ő békés szerződéseket kötött. Kemal egyiptomi szultántól barátságos tárgyalás alapján kapta meg Jeruzsálemet, ahol fejére tette Bouillon Gottfried koronáját. Hazajövet ellenben a pápa ellen fordította fegyvereit, aki szövetkezésre hívta fel ellene a lombárd városokat. És állt a kegyetlen harc esztendőkön keresztül. A hívő keresztények borzalmára Frigyes szaracén harcosokat fogadóit zsoldjába és azokkal pusztította a pápának és a szövetséges városoknak a birtokait. Volt idő, mikor úgy látszott, hogy teljesen diadalmaskodik. Leverte a városokat és magát a pápát ostrom alá fogta Rómában. Természetes fia, Enzio, a zsinatra igyekvő angol és francia főpapokat elfogta és ezüst láncokon vitette őket Pisába. A kilencvenkilenc esztendőös pápa az ostrom alatt álló Angyalvárban végezte életét. Utána az 1243-ban megválasztott Fieschi bíboros lett IV. Ince néven, császárpárti családnak a sarjadéka és Frigyesnek személyes barátja. Mindenki azt hitte, hogy a császár diadala teljes. Csak a császár látott tisztán. Ismerte emberét, aki az Ince név felvételével is jelezte, hogy kinek a politikáját akarja követni. A választás hírére Frigyes állítólag komoran sóhajtott fel:

— Elvesztettem legjobb barátomat, mert pápa ghibellin nem lehet.

És igaza volt. Az új Ince ellensége lett. Titokban elhagyta Olaszországot, ahol a császár volt az úr és a lyoni

zsinaton drámai jelenetek között mondotta ki Frigyesnek uralkodói méltóságától való megfosztását. A bíborosok ekkor kapták veres fővegüket, annak jeléül, hogy az egyházért vérüket is készek ontani. A pápa Krisztus öt sebéért tárta a zsinat elé: a görög szakadást, az eretnekséget, a szentföld elvesztését, a mongol veszedelmet és az isten-tagadó császárt. A bíborosok lefordítva a földre dobták égő fáklyáikat és kórusban mondták el a szokásos kiátkozás!. A császár ismét uralkodótársaihoz intézett körlevélben felelt. Tiltakozott a pápának világi ügyekbe való beavatkozása ellen és felhívta a fejedelmeket, hogy szedjék el az egyháznak földi javait; ezzel állítsák helyre az egyház apostoli egyszerűségét és szaporítsák tulajdon hatalmukat. Apja lett a gondolatnak, amely azóta sokszor visszatért a nagy abszolút uralkodók és demokratikus köztársaságok politikájában.

Uralkodásának következő éveiben az öregedő, de nem csüggedő császárt sűrűn érték szerencsétlenségek. Németországban ellenkirályok emelkedtek; a levert lombárd városok új erőre kaptak; fiát, Enziot a bolognaiak elfogták és életfogytig tartó börtönre vetették; a császári udvarban összeesküvések keletkeztek és magának Frigyesnek az élete több ízben veszedelemben forgott. De a pápa sem érte el célját. Az egyházi átok nem fogott. Frigyes császár maradt; hívei Németországban túlsúlyra vergődtek; Rómában a pápát felkelés fenyegette; Felső-Olaszországban a ghibellinek sorra győzedelmeskedtek. Mindkét fél kezdett kifáradni. IX. Lajos francia király közvetítette a békét, melynek feltétele lett volna, hogy Frigyes újból hadjáratot vezessen a szentföldre. Ebben a bizonytalan állapotban 1250 december 13-án Apuliának Firenzuola nevű városkájában elragadta a halál.

A monda szerint, amely szívesen fonta körül Frigyes alakját csillogó szálaival, halálával csak a csillagjósok jövendölése teljesedett, akik óvatosságra intették áltól a várostól, amely a virágról, — *fiore*, — van elnevezve. Frigyes ezért került mindenkor Firenzét s így pusztult el átutazóban egy jelentéktelen délolaszországi városkában. Szőke német és fekete szaracén lovagok kísérték utolsó útjára. Nagy gyáspompával temették el az általa alapított palermói dómban, szicíliai királyságának fővárosában.

Politikai pártállás szerint a történétírók II. Frigyeset *nagyon különbözőképen szokták* megítélni. De *abban mind* egyetértenek, hogy korának legnagyobb alakjai közé tartozott. Ő, akinek eretnek voltaért még a monarchiste Dante is megkülönböztetett helyet juttatott a pokolban, megkülönböztetett értékelést követel magának a historiában.

Azok a német császárok, akik előtte képviselték az univerzális monarchia eszméjét és ennek megvalósításáért harcba keveredtek a pápákkal és a lombárd városokkal, az olaszok szemében barbárok voltak. Hódoltak nekik, ha egyebet nem tehettek, de a félsziget kincseire éhes csordát láttak bennük és az őket kísérő hadseregekben. Nemcsak kultúrailag, hanem politikailag is az olaszok, beleértve a pápai udvart, a tengeri köztársaságokat, a guelf és ghibellin városokat egyaránt, sokkal fölötte állottak a németeknek és mindig meg tudták hiúsítani elért sikereiket. Nem csoda, ha évszázados meddő harcok után Itáliából *falsches Welschland*, az álnok ország lett a németek szemében, melynek csábítóan szép ege alatt egymásután pusztulnak el a császároknak az Alpesek hágóiról leszálló hadseregei.

Frigyesnek más volt az esete. Származására német volt, viselte a római császári címet, de más volt a művelt-

sége, más volt, a világfelfogása és politikája és mások voltak az eszközei. Ő is harcban állott a pápákkal, mint IV. Henrik, vagy nagyatyja, Barbarossa Frigyes. De mekkora különbség választja el őt IV. Henriktől, aki megjárta Canossát, vagy Barbarossától, aki a pápa kengyelét tartotta! A középkornak talán egyik legdrámaibb jelenete, mikor VII. Gergely megtöri az ostyát és felét azzal a szóval nyújtja át Henriknek, hogy az Isten nyomban halállal sújtsa azt, akinek nem tiszta a lelkiismerete és — Henrik nem meri a szent jelvényt ajkához érinteni. Mennyire más az a II. Frigyes, aki az egyházi átok idején arab bölcselekkel vitázik a hit igazságairól és vádoló körleveleket intéz az európai udvarokhoz. A levelek hatása helyenkint különböző lehetett, — az angol és francia királyok örültek a viszálynak, — de mindenfelé olvasták és bizonyára megvitatták őket. Más külsőségek is mutatják, hogy Frigyes mennyire más, mint elődei. Azok északról délnek indulva akarják Itáliát meghódítani. 6 igazán Olaszországban és annak is a déli szigetén, Sziciliában van otthon. Környezete is egészen más, mint a régi császároké. Németek mellett olaszok, franciával átítatott normannok, arabok, zsidók. Marcona harcosok mellett bölcselek, jogtudósok, természetvizsgálók, költők és írók. Kancellárja Pier délie Vigne volt, Aristoteles első olasz fordítója. A palermói udvarban az arab tudósok könyveit ismerték és olvasták. Frigyes alapította a nápolyi egyetemet és gazdagította a világhírű salernoi orvosi fakultást. Könyvet írt a solymászatról, amely őt az állati szokások éles megfigyelőjének mutatja. Szerette a művészetet és költészetet. Udvarában a harcok közepette provencei mintára költői iskola keletkezett s a Dante előtti korszak olasz irodalmát főleg ez az iskola képviseli. Maga Frigyes és természetes

fiai, Enzo és Manfréd is verseltek olasz nyelven. Az olasz nyelv, amelyet azelőtt egész Itáliában elrontott latinnak tekintettek, az ő udvarában emelkedett tájszólásból a *lingua cortigiana* magaslatára. A germán császárok sarja délen így lett egy új nemzeti nyelvnek és irodalomnak egyik megalapítója és istapolója.

Frigyesnek az életmódja pazar volt és fényűző. A németek, akik akkoriban még alig ismerték az igazi gazdagságot és pompát, bámultak, valahányszor a császár országukban megjelent. „Ezüst kürtös ethiopiai négerek, mór táncosok, szemfényvesztők, tevék, oroszlánok, párducok, fehér medvék és elefántok,” mindenekfelett pedig csodaszép keleti asszonyok voltak a császárt kísérő menetben. Még ragyogóbb volt az udvara palermói otthonában s ennek az udvarnak az az ember volt a középpontja, akiről azt írja az egykorú krónikás, hogy jelentéktelen alakú, vörös, kopasz és rövidlátó. Ha rabszolga volna, nem adnának érte kétszáz drachmát. De császár volt és tudott császár lenni. Testi fogyatkozásait fölényes szellemi tehetség pótolta.

A léggör, melyben nevelkedett és élt, Frigyest szkeptikussá tette. Egész sereg mondása maradt fenn, mely hitetlenségét árulja el és a maga idejében bizonyára borzalommal töltötte el a jámbor lelkeket. Az Isten világi kardjának hordozójától bizonyára különösen hangozhatott a mondás, hogy Jézus Krisztus, ha Szicíliát ismerte volna, hihetőleg nem a kopár Júdeát választotta volna tevékenységének színteréül. Furcsa az a mondása is, amelyet egy barátja alkalmazott, aki a pápai átkot prédikálta ellene:

— Hagyjátok ezt az embert, mártír szeretne lenni, de általam nem éri el a célját.

De Frigyes minden szkepszise mellett sem volt közönyös.

Ellenkezőleg: érvelt, vitatkozott és kereste az igazságot. Csak utjai és módjai voltak szokatlanok. Szabadgondolkodó Volt egy korban, amely nem ismerte a szabad gondolatot.

Lelki momentumokat nagyon nehéz rárakni a mérleg serpenyőjére, de amennyire cselekedeteiből meg lehet ítélni, Frigyesnek mindenben az volt a törekvése, hogy kiegyenlítse azt az előnyt, amely az évszázados harcban a pápaság javára mutatkozott. A pápaság túlsúlyban levő szellemi hatalma ellenében laikus tudományt, műveltséget és művészetet akart teremteni. Ezt szolgálta a salerno-i és nápolyi egyetem, ezért szervezte meg legelsőrangú emberekkel kancelláriáját, ezért szervezett hivatásos tisztviselőkkel polgári közigazgatást és vitte bele a nemzeti nyelvet úgy Németországban, mint Szicíliában a törvénykezésbe és közigazgatásba. De még a célok is csak látszólag azonosak nála és elődeinél. Azok még vakon hittek a *két kard* eszméjében, melyet a pápaság és császárság formájában Isten rendelt a világra. Pápa és császár fejei az egyházi és világi hierarchiának, mely piramis gyanánt emelkedik fel és csúcsosodik ki Isten földi helytartójának személyében. Az elődök csak személyeket láttak, akik egy felsőbb hatalom rendelése szerint állottak függési viszonyban egymáshoz. Frigyes az első uralkodó, akinél megjelenik az *állami gondolat*.

Nem csoda, ha ez a rendkívüli ember szokatlanul nagy hatást gyakorolt kortársaira és az utókorra egyaránt. Még leginkább ellenséges bírálói sem vonják kétségbe, hogy nem közönséges emberi tulajdonságok rendkívüli tehetséggel és akaraterővel párosulva találkoztak benne. Nincs középkori uralkodó, aki oly sokféle minőségben jelent volna meg a világ előtt, mint ő és akit oly sokféle szempont sze-

rint lehetne megítélni. Harcos volt és költő. Törvényhozó volt és művész. Legyőzője volt a városoknak, de előmozdítója a városi kultúrának. Tudományokban előtte járt kortársainak, de hitt a csillagjósokban. Prédikált a pisai dómban, de cinikus élceket faragóit az egymással vetélkedő vallásokról. Szkeptikus volt, de országaiban üldözte az eretnekeket. Barátkozott a muzulmánokkal és harcban állt a pápákkal. Olyan hangon beszélt az egyház romlottságáról, mint még előtte uralkodó soha, a pápák pedig hirdették, hogy nagyobb érdem Frigyeset leverni, mint a szentföldet a hitetlenektől elragadni. Epikureus volt, de világnézletet képviselt a reneszánsznak volt az előfutára. Korát azzal a megdöbbenő tapasztalattal gazdagította, hogy az egyházi átok alatt világi uralkodónak nem kell feltétlenül összeomlani. Mégis tragikus hős volt, mert mindig a legmagasabb ponton, közvetlenül a siker előtt omlottak össze reményei. Tragikus hős volt, akit neve és atyáinak öröksége belekényszerített egy alapjában véve meddő és eredménytelen küzdelembe. Tragédiáját még fokozta családjának hirtelen és teljes pusztulása. Tizennyolc esztendővel a halála után unokája, az utolsó Hohenstaufen, Nápolyban a vérpadon végezte életét.

Egyéniségét, gondolkozását vérmérsékletét és kultúráját illetőleg Frigyes inkább olasz volt, mint német. Szicíliát jobban is szerette Németországnál. Mégis ő volt az utolsó középkori német császár, aki az egyetemes császári gondolatot teljes ragyogásában képviselte. De ő volt egyúttal az első uralkodó, aki modern államot akart teremteni. Ez a kettős szerep adja meg a jelentőségét a történelemben. Ezért maradt meg az emléke erősebben, mint a többi kortársaié. A palermói kriptá már régen bezárult fölötte,

mikor alakja még mindig foglalkoztatta az utódok fantáziáját. Sziciliában századokon át élt a *gran Federigo* emléke, akinek ideje alatt a szigetország virágkorát élte. Dante poklának tizedik körében égő sírba temette az eretnek császárt, Németországban ellenben sokáig egyáltalán nem hitték halálát és várták a visszatérését. Mikor nem jött meg, a mondák hőse lett belőle, a legendás császár, aki nem halt meg, csak alszik a Kyffhäuser sziklája alatt, hogy majdan újra megjelenjék a régi császárok pompájának teljességében.

MARINO FALIERI.

A káprázatos doge-palota sok százezer látogatója között alig van egy is, akinek emlékezetében nem maradt volna meg egy név, Marino Falieri dogének a neve, akit a köz-társaság elleni árulásért nyilvánosan lefejeztek. A történelem páratlan eseteinek egyike: egy államfő, aki össze-esküvést sző a saját országa ellen s akit rendes bírói tárgyalás után kivégeznek. A palota udvarának lépcsőjén ma is mutogatják azt a helyet, ahol a kivégzés történt, ma is mutogatják a doge *állítólagos* börtönét, egy ablaktalan, sötét kis helyiséget, amelyben kinyújtózni is alig lehet és a dogék arcképeinek sorozatában ma is megvan az a fekete folt, amelynek helyére Falieri képének kellett volna kerülni, ha nem vétett volna súlyosan hazája ellen.

Velence történetének ez a nagy tragédiája már csaknem hatszáz esztendeje játszódtott le s a tragédiának sok részletét titokzatosság borítja. A hosszú századok alatt a valóság a legendának ezer meg ezer szálával fonódott össze és a krónikások, akik csak később írták meg a kivégzett államfő történetét, már maguk is nagyrészt elbeszélésekből és szájhagyományokból merítettek. Legenda és

valóság már náluk is összeolvadt és mi, akik elsősorban rájuk vagyunk utalva, az igazságot nagyrészt csak következtetések útján közelíthetjük meg.

A rettenetes véget ért doge Dandolo Andrea halálával, 1354 végén lépett Velence trónjára. A trón kifejezés helyes, mert bár Velence köztársaság volt, első tisztviselője a külső hatalomnak annyi jelvényével volt felruházva és személyét akkora pompa vette körül, hogy abban az igazi koronás főekkel is méltán vetekedhetett. Uralkodói címei voltak, méltóságát nem meghatározott számú esztendőkre, hanem életfogytiglan viselte, koronaszerű főveget is tettek a fejére, csak gondosan ügyeltek arra, hogy — hatalma ne legyen. Ez időben, a XIV. század derekán, Velence alkotmányának fejlődése nagyjában már befejeződött és az igazi hatalmat, amely azelőtt az egész nép és a doge kezében volt, a nagy tanácsban képviselt arisztokrata családok, Velence patriciusai ragadták magukhoz. A *nagy tanács*, a világnak ez a legfényesebb köztársasági parlamentje, eredetileg választott testület volt, amelybe egyformán bekerülhetett nobili, polgár és közember, ha a többiek bizalma személyében összpontosult. A nemességnek inkább csak vagyonon, tekintélyen alapuló előjoga volt, hogy elsősorban az ő kebeléből választották a tanács tagjait. A Xli. és XIII. század során azonban a patriciusi családok, meglehetősen heves küzdelmek után, a többi csoportokat egymásután kiszorították és egy 1298-ban meghozott törvény, amely *serrata di Maggior Consiglio* (a nagy tanács bezárása) néven ismeretes, a gyakorlatban kizárólag kétszáz patriciusi családra korlátozta a nagy tanács tagsági jogát. Kívül maradtak az alkotmányon még az újabb keletű nemesi és a gyakran óriási vagyonnal rendelkező plutokrata családok

is, amelyek az uralkodó frakcióval még nem olvadtak össze teljesen. Ezek később *per grazia* voltak a nagy tanácsba felvehetőek, ha legalább negyvenezer aranyat fizettek hadviselési célokra az állam kasszájába. A politikai hatalomnak ilyenképen kevesekre való korlátozása után 1315-ben megkezdődött annak az anyakönyvnek a vezetése, amely később *aranykönyv* néven magában foglalta mindazoknak a névsorát, akik jogosultak voltak a nagy tanácsban való megjelenésre és társtulajdonosai voltak Velence állami szuverenitásának.

A köztársaság arisztokratikus jellegű átalakulásával párhuzamosan haladt a doge hatalmának korlátozása is. Eredetileg a doge méltósága örökletes volt az egyes családokban, a doge társuralkodót vehetett maga mellé, aki rendesen utóda is leit, vezére volt a hadseregnek és főparancsnoka a flottának, döntött a béke és háború kérdésében és a külfölddel szemben formailag és tényleg egyaránt képviselte Velencét. Később általánossá lett a választás; először közfelkiáltással, amelyben az egész nép résztvett; azután a választás szavazás útján történt, már szűkebb körök részvételével; a további fejlődés folyamán a választás az egyes kerületek és a Velencéhez tartozó községek tribunjaira és szenioraira ruházódott át, végül ezt a funkciót is a nagy tanács ragadta magához. Választás alkalmával a doge az úgynevezett kapitulációkban mindig új meg új korlátozásoknak volt kénytelen eredetileg széleskörű hatalmát alávetni és a külső pompa mellett is, amely szüntelenül növekedett, jogkörét mindinkább meg kellett osztani tanácsosaival, a különböző bíróságok és hatóságok fejeivel. Végezetül a legnagyobb pompával képviselte a *serenissima signoriát*, de igazi hatalma, hacsak nem tartozott a nagyon

kiváló kevesek közé, akik minden körülmények között érvényt tudnak szerezni személyüknek, teljesen megszűnt. Tanácsosai nélkül egy lépést sem tehetett, külföldi követet egyedül nem fogadhatott, tisztviselet ki nem nevezhetett, sőt a nagy tanács engedelmé nélkül nem is nősülhetett. Az arisztokratikus köztársasági alkotmány a legnagyobb körültekintéssel gondoskodott arról, hogy a hatalom soha egyes emberek, sőt egyes csoportok kezébe se kerülhessen. A nobilek, akik a népet lassankint teljesen kizárták az alkotmányból, rettegetek tőle, hogy ők is azoknak az olasz városi köztársaságoknak a sorsára jussanak, amelyek egy-egy szerencsés hadvezér, vagy kalandor ügyessége folytán abszolút fejedelemségekkel alakultak át.

A doge választásánál teljesen ezek a szempontok uralkodtak. Velencében, az arisztokratikus alkotmány idejében nem úgy választották a dogét, mint másutt a köztársaság elnökét vagy a város podestáját, ahol egyszerűen a többségre szert tett pártnak a jelöltje került az első tisztviseletnek díszes székébe. A dogeválasztás szertartásos, nehéz és körülményes eljárás volt, amelynek minden részlete raffinaitt ügyességgel volt kidolgozva és elsősorban arra irányult, hogy még pártok se képződhessenek, amelyek esetleg kísérletet tehetnének a többiek leigázására. A pápaválasztó konklávénem múlja felül a doge választását óvatosságában és a legkisebb részletekre kiterjedő, pontosan körülírt szabályaiban.

A választás a nagy tanácsnak harminc évnél idősebb igazolt tagjait illette meg, de ezek jogukat csak közvetve, sőt sokszorosan közvetve gyakorolhatták. Egy nagyon modern politikai kifejezéssel élve ők is legfeljebb csak ősválasztóknak voltak tekinthetők. Ha a nagy nap elérkezett, a nagy

tanács üléstermében összegyűltek az ősválasztók. A testület legfiatalabb tagja átment a Szent Márkus bazilikájába. A templomból kijövet kézen fogta az első gyermeket, aki a téren erébe akadt és magával vitte az ülésterembe. Megérkezése után megkezdődött a nehéz választási eljárás. Először annyi golyót dobtak egy bársony sapkába, ahány patrícus volt a teremben, — a golyók között harminc aranyból, a többi ezüsből. Azután lassan elkezdték olvasni a jelenlevők névsorát és a gyermek minden névnél kihúzott egy golyót. Aki ezüst golyót kapott, kiment a teremből, akinek arany golyó jutott, visszamaradt. Ezek a gyermek közreműködésével ismét sorsot húztak és számuk így kilencre redukálódott. Az így kisorsolt kilenc patrícus egy kis bizottsági terembe vonult, amelynek ajtajait lezárták; egyikük sem hagyhatta el a termet addig, míg fejenkint legalább hét szavazattal nem jelöltek ki negyven személyt a nagy tanács tagjai közül, akikre a további eljárás hárult. Ez a negyven ismét kisorsolt a saját kebeléből tizenkettőt, akik viszont legalább kilenc szavazattal huszonötöt választottak a nagy tanács tagjai közül. A huszonöt sorsolás útján ismét leolvadt kilencre s e kilencnek mindegyike megnevezett ötöt, összesen tehát negyvenötöt. Ez a negyvenöt ismét sorsot húzott és számát ezen az utón tizenegyre redukálta. A tizenegy közül az első nyolc fejenkint négy, a többi három pedig fejenkint három, összesen tehát negyvenegy patrícust jelölt ki *valóságos* dogeválasztónak. De ez a negyvenegy is csak akkor választhatott tényleg, ha a nagy tanács a kijelölést nyílt ülésben approbálta.

A kilencszeres választás és sorsolás megejtése után a negyvenegy választó misét hallgatott és a szentlélek segítségét kérte munkájához, azután a nagy tanács előtt

esküt tett, hogy arra adja szavazatát, akit legjobb meggyőződése szerint legérdemesebbnek tart a nagy méltóságra. Utána bezárkóztak egy terembe és írott szavazócédulákkal megejtették a választást. A szavazócédulákat felolvasták és minden névnél vitát lehetett indítani, hogy a név viselője alkalmas-e arra, hogy Velence legnagyobb méltóságának viselője legyen. Doge csak az lehetett, akire folyton megismételt szavazások után legalább huszonöt szavazat esett. Ha ez megtörtént, megnyíltak a terem ajtajai, küldöttség ment az új dogéért, akit a Márkus templomba vezettek s ott a népnek bemutatnak:

— Questo xe missier lo Doxe, se ve piaxe l... Ez a dogétek, ha akarjátok l

Az alkotmány megváltozásához képest később ez a hagyományos formula, amely a népfelségnek volt az elismerése, elmaradt és a bejelentés két szóra szorítkozott:

— Ezt választottuk!

A dogeválasztókat az eskün kívül, hogy a legérdemesebbre adják szavazatukat, még egy fogadalom kötötte: ha olyasvalakit emelnének trónra, aki az időben nem tartózkodik Velencében, nevét nem árulják el addig, míg velencei területre nem lép, nehogy idegen földön valami merénylet történjék ellene, vagy valamelyik ellenséges hatalom foglyul ejtse az új államfőt. Semmiesetre sem volt fölösleges óvatosság a középkor zavaros viszonyainak közepette.

Ez történt Marino Falieri esetében. Az új doge, akit ezen a körülményes módon megválasztottak, mint Velence követe Avignonban tartózkodott, IV. Ince pápa udvarában. Titkos megbízatással Stefanello titkár ment érte. Megérkezéséig Velencében az államtanács vitte az ügyeket. Min-

denki feszült érdeklődéssel várta az új dogét, akinek személyét egyelőre titokzatosság borította. Csak mikor Veronát elhagyta, került a neve nyilvánosságra. Tizenkét nobile ment elébe, hogy üdvözlje és Chioggiában várta a *Bucintoro*, Velence legpompásabb gályája, amelyről a dogék a *tenger királynőjét* szokták eljegyezni az Adria vizével. Falieri, aki 1354-ben 66 esztendőskorában került a dogéi méltóságba, Velence egyik legrégebbi, bár nem leggazdagabb családjából származott. Ősei már a tribunok között szerepeltek, akik valaha a dogékat választották. Ő maga már fiatalon nagyon előkelő állásokat töltött be, több ízben tagja volt a tízek tanácsának s mint ilyen egy másik társával együtt 12.000 arany hitelt kapott, hogy a Tiepolo-Quirini összeesküvés elmenekült vezetőit eltegye láb alól. Azután Negroponte kapitánya, majd egymásután Lesina, Brazza, Chioggia, Treviso és Padova podestája lett. 1344-ben Velence követe volt VI. Kelemen pápánál, 1350-ben Genuában, 1351-ben és 1353-ban *Zengben Nagy Lajos királynál*; ugyanezen évben Prágában IV. Károly császárnál, megválasztásakor pedig IV. Ince pápánál képviselte hazáját. Ezek az adatok mutatják, hogy Velence legavatottabb diplomatái közé tartozhatott, akinek nagy élettapasztalattal és nagy emberismerettel kellett rendelkeznie. Sorra azokat a követi állásokat töltötte be, melyek a korabeli velencei politika szempontjából a legfontosabbak voltak. Kétszer nősült, második felesége, aki közvetve nagy szerepet játszott szomorú sorsában, Gradenigo Lodovica volt, aki 40 éves kora mellett is még mindig szépségnek számított. A későbbi krónikások a dogét erős, határozott embernek rajzolják, aki mindig tudatosan tört céljai felé. Temperamentuma nem egyszer elragadta, így 1339-ben trevisoi podesta korában,

a püspököt, aki egy körmenetnél nagyon megvárakoztatta, nyilvánosan arcul ütötte. Népszerűsége nagy lehetett; erre enged következtetni az a körülmény, hogy választása — ami ritka kivétel volt Velencében, — egyhangúlag történt.

Az ünnepélyes bevonulásnak október 5-én kellett megtörténni. Talán meg is történt minden akadály nélkül és Falieri épen úgy elfoglalta trónját a bazilikában és a palotában, mint elődei s csak a legenda volt az, amely megérkezését szerencsétlen előjelekkel színezte ki. Hirtelen olyan sűrű köd ereszkedett a tengerre, — október 5-én Velencében! — hogy semmit sem lehetett látni s a *Bucintoro* nem a Riva délia Paglián kötött ki, ahol a dogét várták, hanem a Piazzetta két oszlopa között, ahol a gonosztevőket szokták kivégezni. Partra léptekor megbotlott: bukással jutott Velence kövére.

Velence válságos napokat élt Falieri kormányzásának kezdetén, javában folyt a genuai háború és Nagy Lajos is hadra készült, hogy visszavegye Dalmáciát. November 4-én a genuai flotta Doria Paganino admirális vezetése alatt meglepte a velencei gályákat Portolongo kikötőjében és teljes győzelmet aratott rajtuk. A velencei hajóhad megsemmisült és 5000 ember került fogságba. Velence hatalma nem tört ugyan meg, az arzenál lázas sietséggel építette az új hajókat és már 1355 elején a velencei gályák ismét harcoltak a Levante vizein, — de a fenyegető magyar háború tanácsossá tette a Oenuával való egyezkedést. A signoria Milano útján nagy váltságdíjat ajánlott fel a foglyokért és hajlandónak nyilatkozott a béketárgyalásokra, amit IV. Károly császár is, aki épen Olaszországba jött, hogy a pápával magát megkoronáztassa, melegen támogatótt. De a tárgyalások befejezését Falieri már nem érte meg, mert bele-

került abba az összeesküvésbe, amely bukása és halála révén legerősebben foglalkoztatta kortársainak és az utókornak képzeletét.

A krónikások az összeesküvés eredetét személyi okokra vezetik vissza. A doge fényes ünnepélyt adott palotájában, amelyen a velencei nemesség legnagyobb része hölgyeivel együtt megjelent. Feleségének, a *dogaressának* kíséretét a város legelőkelőbb asszonyai és leányai alkották. Egy fiatal nobili, Sténo Michèle, a negyvenek tanácsának elnöke, aki később maga is doge lett, ez alkalommal túlságos szabadságot engedett meg magának az egyik hölgygel, egyes krónikások szerint magával a dogaressával szemben, miért a doge őt az ünnepélyről kiutasította. Sténo a nagy tanács termén keresztül távozott és távozásakor a dogét becsmérő szavakat írt a trónszék karfájára:

»Marin Falier dalla belle mujer lu la mentien e altri la galde ... Marino Falieri magának tartja a szép asszonyt és mások élvezik.»

A doge a tanácstól elégtételt követelt a sértésért, de a bírák az előkelő Stenot csak enyhén ítélték el, egyesek szerint egy hónapi börtönre, mások szerint hat hónapi börtönre és két évi száműzésre. A doge elégedetlen volt az ítélettel, amely véleménye szerint nem védte meg eléggé méltóságát és elhatározta, hogy elégtételt vesz a büszke patríciusokon. Így fogamzott meg benne a gondolat, hogy összeesküvést szervez, leöleti a nemesség fejeit, megdönti a köztársasági államformát és egyeduralmat alapít Velencében.

Akármennyire hirtelen haragú és indulatos természetű lehetett is Faliero, alig lehet elképzelni, hogy ő, a tapasztalt diplomata, aki egy életet töltött az állam szolgálatában,

egyedül ebből a személyi sértésből kifolyólag ragadtatta volna magát a vészes elhatározásra. Úgy látszik, ezt érezték a krónikások is, mert némi változással mindegyik azt írja, hogy ördögi sugallat, vagy az ördög által inspirált nagyra-vágyás működött közre cselekedetében. Másként nem tudják megmagyarázni, hogy az állam feje épen a legnagyobb veszély idején idézzen fel polgárháborút és szervezzen összeesküvést kizárólag egyéni céljainak megvalósítására.

Mások az indító okot másként, még egyszerűbben írják meg. Részleteket nem közölnek, csak azt írják, hogy több fiatal nemes megsértette a dogét; egyik szerint becsmérő szavakat firkáltak a palota falaira. Egyetlenegy, Caroldo írja azt, hogy a valódi okot nem lehet tudni, de az a hír van elterjedve, hogy a doge terveibe Padova urai és *a magyar király is be voltak avatva*. Másutt nincs nyoma, hogy Lajos király tudott volna Faliero készülődéséről, bár épen ebben az időben a magyar politikának nagyon erős békés és háborús összeköttetései voltak Olaszországgal, különösen Nápollyal és Velencével.

Miközben így a doge haraggal és bosszúvággal volt eltelve a gőgös patríciusok iránt, akik nem adták meg neki a kívánt elégtételt, állítólag egy másik esemény történt, amely megerősítette őt szándékában és a külső lökést adta meg az összeesküvéshez. Barbaro Marco patrícius, akinek egy hajója volt épülőben az arzenálban, kiment, hogy az építést megsürgesse s ez alkalommal szóváltásba keveredett Ghiazza Stefano admirálissal. A hevesse vált vita azzal végződött, hogy Barbaro az admirális arcába vágott és köves gyűrűjével súlyosan megsebezte. Ohiazza a dogéhez ment panaszra és a saját esetén kívül általában elmondotta, hogy a nobilik milyen fennhájzó módon visel-

kednek az egyszerű tisztviselőkkel szemben. Néhány napja például az egyik Dandolo megverte az egyik építésvezetőt, Isarello Bertuccit. Valamit kell tenni, különben a közemberek teljesen ki lesznek szolgáltatva a hatalmasok önkényének. A doge élénk érdeklődéssel és részvétellel hallgatta végig Ghiazza előadását, de orvoslást nem helyezte kiállításba, mert az előkelőkből' álló bíróságok nem büntetik a saját kebelükből' való bűnösöket. Neki sem adtak elégtételt a Steno esetében. Chiazza száján erre kiröppent a mondás, amely kezdete volt az összeesküvésnek:

— A vadállatokat meg szokták kötözni és ha nem lehet megkötözni, leölik őket I

A doge látta, hogy ráakadt az alkalmas emberre, aki őt terveiben támogathatja. Ghiazzának nagy tekintélye volt az arzenál munkásai és a Velence keleti részén, az Olivolon lakó tengerészek körében. Ezek segítségével számítottak a terv kivitelénél A tanácskozásokba bevonták Isarello Bertuccit, majd ennek apósét, Calendario Filippo kőfaragó és szobrászmestert, aki állítólag a doge-palota szobrainak egy részét készítette, az ő révén a kézműves mesterségek fejeit és a doge unokaöccsét, Falieri Bertuccit is. Az összeesküvés így mind szélesebb körökre terjedt ki. Vezetői abban állapodtak meg, hogy április 15-én félreverik a Márkus-templom harangjait, azt a rémhírt terjesztik el, hogy a genuai flotta a lido előtt áll s mikor mindenki szokás szerint a Márkus-térre rohant, megtámadják és leölik a nobilek vezetőit és Falierit Velence uralkodó hercegének kiáltják ki.

A krónikások még további részleteket is elmondanak. Április 15-ike közeledtével az összeesküvők elkezdték

izgatni a népet a patríciusok ellen. Mindenféle hírek terjedtek el, hogy ez vagy az a nobili kegyetlenkedett valamelyik közemberrel szemben, vagy hogy fiatal nemesek megbecstelenítették tisztos polgárok leányait. Esténként, ha besötétedett, az összeesküvők köpenybe burkolózva, csoportosan bejárták a várost, arcátlanul viselkedtek az utcán járó asszonyokkal és leányokkal szemben és az ismertebb patrícius ifjak nevéen szólították egymást, hogy a polgárok azt higgyék, hogy a nemes ifjak bántalmazzák asszonyaikat és leányaikat. Letartóztatások történtek, de az összeesküvés terve nem került nyilvánosságra. A már nagy arányokat öltött mozgalmat az utolsó pillanatig sikerült annyira titokban tartani, hogy még a *tízek tanácsának* éber figyelmét is elkerülte. A vezetők zászlókat is osztottak ki, hogy a kitűzött napon híveik azok alatt csoportosuljanak és egyszerre zárt tömegekben lépjenek fel.

Április 14-ig minden teljesen titokban maradt. A középkori Velencében szokásban volt, hogy a plebejusok valamelyik patríciusnak a védősége alá helyezték magukat, hihetőleg azok háztartását, helyesebben udvartartását a szükségesekkel ellátták s ennek ellenében protektoraik támogatását élvezték üzleti vállalkozásaikban és a hatóságok előtti ügyeikben. Ez a viszony bizonyos mértékig a hűbériségnek a kereskedő és kapitalista városi köztársaságokra applikált formája lehetett. Szokásban volt az is, hogy a protektorok megjelentek a védőségük alá fogadott plebejusok családi ünnepélyein s ott mint tanuk, keresztapák stb. szerepeltek. Április 14-én este egy Beltrame vagy Vendrame nevű bergamoi származású szőrmekereskedő, aki szintén be volt avatva az összeesküvésbe, de annak igazi fejéi valószínűleg nem ismerte, felkereste a

Protektorat, Leoni Nicolás, aki neki keresztapja volt s akinek egyebekben sokat köszönhetett és arra kérte, hogy másnap, bármi történik is, ne hagyja el a lakását, mert nagy veszély fenyegeti. Leoni faggatására, némi vonakodás után elmondotta, amit az összeesküvésről tudott. Leoni a hírrel egyenesen a dogéhez rohant és előadta neki, amit hallott. Falieri az egész dolgot tréfára fordította s meg akarta nyugtatni, hogy ne üljön fel kósza mendemondán alapuló rémhíreknek.

Leoni a doge válaszában nem tudott megnyugodni. Értesítést küldött Cradenigo Giovanninak és Cornaro Marconák, akikkel együtt Beltramet újra kihallgatták. Ezúttal Beltrame az összeesküvés több vezetőjét is megnevezte. A három patrícius az esetet nyomban közölte a tízek tanácsávi, amely más oldalról, egy Contarini útján is, akinek viszont egy Nigro nevű tengerész árulta el az összeesküvést, hírt kapott a fenyegető veszedelemről. A tízek tanácsa még az éjszaka folyamán megkezdte működését; értesítés ment a Velencéhez tartozó közeli városok podestáinak, akik fegyvereseket küldtek a városba; ezek és a szintén felfegyverezett nemesek megszállták a Márkus-teret és a fontosabb útvonalakat; a vezetők közül letartóztatták Calendariot, Isarellot és egy da Corte Giovanni nevű tengerészt s azután megkezdték a vallatást. Rövid idő múlva minden nyilvánosságra került, a doge részessége is kiderült és valamennyi vezetőt elfogták. A tanács rögtön megkezdte az ítélezést is, Calendariot, Isarellot, da Cortet és még hét vezetőt már a kora hajnali órákban felakasztották a doge palotának két rózsaszínű oszlop által alkotott árkádjá alatt, ahonnan aznap, zöld csütörtökön, a dogénak kellett volna az olasz városokban divatos bikavadászat népünne-

pélyét végignézni. A többi részesek büntetése részint száműzetésre, részint hosszú börtönre szólt; százakat feljegyeztek az úgynevezett *aranylapra*, amely a politikailag gyanúsak és állandó ellenőrzés alatt állók nevét tartalmazta. Calendario fiát és a doge unokaöccsét életfogytiglani börtönre Ítélték és kimondották, hogy míg az utóbbi életben van, a Falieri-család tagjai nem választhatók a tízek tanácsába.

Az összeesküvést, amely Velence arisztokráciáját a legnagyobb veszedelemmel fenyegette, így a legutolsó pillanatban szerencsésen elfojtották és a részeseket rögtönítelő eljárással ártalmatlanná tették. Hátra volt azonban még a legelőkelőbb összeesküvőnek, a dogének a személye. A legenda, amely szereti kiszínezni az ilyen tragikus történeteket és kedveli a kiélezett helyzeteket, azt mondja, hogy mindabból, ami az éjszaka folyamán történt, a doge nem tudott meg semmit. A palotát örök szállották meg és megakadályozták, hogy bárki is bejusson hozzá. Így csak reggel, mikor az ablakhoz lépett és meglátta, hogy az összeesküvés többi vezetői már függnek, a teret pedig fegyveres nemesek sokasága lepi el, jutott tudatára, hogy tervét felfedezték és ő is menthetetlenül veszve van. Neki, aki ismerte a velencei politikában uralkodó elveket, tudnia kellett, hogy nincs kegyelem számára.

Velence történetében egyedülálló eset volt, hogy az államfő került a köztársaság elleni összeesküvésért a vádlottak padjára. A tízek tanácsa, bármilyen hatalom volt is a kezében, egyedül nem tartotta magát elég tekintélyesnek, hogy a főbenjáró ügyben ítéletet mondjon. Ezért kiegészítette magát a tanácsosokkal, az *avvogadorok* testületének vezetőivel és a nagy tanácsnak húsz ad hoc választott tagjával. Ez a bizottság, amely később állandósult és *zonta*

(giunta) név alatt a legfontosabb államellenes bűntények bírósága lett, vezette a tárgyalást és a doge kihallgatását, amely 16-án estefelé ért véget. A szerencsétlen doge mindent bevallott, feltárta az összeesküvés minden részletét és állítólag maga kérte, hogy a legszigorúbb ítéletet hozzák meg személyére. Az ítélekezésre jogosultak, öt tanácsos és a tízek tanácsának kilenc tagja, — egy Falierit rokonsága miatt az ítélekezésből kizártak, — egyhangúlag halálra szavaztak. A bíróság az összeesküvők minden vagyonát elkobozta és csak a dogénak engedte meg, hogy kétezer velencei fontról szabadon végrendelkezzék; elhatározta azonkívül, hogy a dogén a halálos Ítéletet a palotának azon a márvány lépcsőjén hajtatja végre, amelyen fogadalmat tett az alkotmány megtartására, — szemben a később épült óriások lépcsőjével.

Április 17 én, pénteken este a halálra ítélt dogét, méltóságának összes jelvényeivel fölékesítve a nagy tanács ülés-termébe vezették és még egyszer trónjára ültették. Itt a tanácsosok, a tízek tanácsa, a nagy tanács összes tagjai, az avogadorok és a köztársaság többi főtisztviselői jelenlétében felolvasták a halálos ítéletet. Halotti csend honolt a teremben, amikor a nagy tanács legidősebb tagja, Mocenigo Giovanni, levette a doge fejéről a koronát és letépte róla a hatalom többi jelvényeit. Azután kerek sapkát tettek a fejére, mely köröskörül fekete szalaggal volt beszegve. Méltóságától így megfosztva, lassú menetben a kivégzés helyére kísérték. A doge palota udvara szorongásig tele volt emberekkel. Falieri néhány szót intézett a tömeghez, hivatkozott rá, hogy szegényekkel és elnyomottakkal szemben sohasem volt igazságtalan. Szavait nem fejezhette be, térdre kényszerítették s a hóhér, akinek szokás szerint vörös

álarc fedte az arcát, bárdal leütötte a fejét. Holttestét huszonnégy órára közszemlére tették ki, — fejét meggyalázásul lábai közé helyezve, — s azután egy gondolán a San Giovanni e Paolo templomába szállították, ahol a sekrestye mögött minden pompa nélkül, jeltelen kőkoporsóban eltemették. Háromszáz esztendővel később a templom renoválásánál előkerült egy koporsó, amelyben egy fejétőt megfosztott törzs feküdt. A jelek arra utaltak, hogy Falieri földi maradványai kerültek elő. A megbocsátani nem tudó patrícusok ekkor csontjait is szétszóratték, hogy a köz-társaság nagy árulójának még nyoma se maradjon.

... A doge halála után Velencében a tízek tanácsa való-ságos rémuralommal állította helyre a nyugalmat. Egymást érték a kivégzések, száműzetések és vagyonelkobzások. Addig Velencében tilos volt a fegyverviselés, ezentúl a nobileknak megengedték, hogy fegyveresen járjanak és két fegyveres szolgálával kísértessék magukat. Az összeesküvés árulóit a signoria fényesen megjutalmazta. Nigronak élet-fogytiglan évi száz aranyat szavaztak meg, hasonlóan meg-jutalmaztak másokat is, akiknek nevét a tízek tanácsának jegyzőkönyvéből ismerjük, anélkül, hogy szerepük az össze-esküvés kiderítése körül tisztázva volna. Beltrame, aki az első nyomra rámutatott, évi ezer aranyat kapott. Az áruló azonban jutalmával nem volt megelégedve, Falierinek palotáját kövefelte és azt kívánta, hogy ő és utódai vétessenek fel a nagy tanács tagjai közé. A tanács egyezkedni óhajtott vele, de Beltrame összes követeléseinek föltétlen teljesítéséhez ragaszkodott s mikor nem adták meg neki, amit kívánt, hálátlanságot emlegetett és a tanácsot nyilvánosan gyalázta. Erre elfogták és 1357 őszén Dalmáciába szám-űzték. Ott vagy a Falieri-összeesküvés részesei bosszúból,

vagy Velence bérencei, hogy kellemetlenkedéseitől megszabaduljanak, megölték Állítólag azt tervezte, hogy Magyarországra szöki Nagy Rajos királyhoz, aki időközben tényleg megindította a háborút, amely Dalmácia visszahódítására vezetett.

A köztársaság utólag még kétszer foglalkozott a lefejezeit doge esetével: elrendelte, hogy április 16-a örökös emléknap legyen s ezen a napon a köztársaság megmentésének emlékére körmenet tartassék, tizenkét évvel később pedig kimondotta, hogy a hely, ahova a dogék arcképeinek sorozatában Falierinek kellett volna kerülni, feketére festessék, ezzel a felírással: *„Hie est locus Marini Faletri decapita ti pro criminibus... Itt van Marino Falierinek a helye, akit vétkeiért lefejeztek.”*

*

Nyilvánvaló, hogy a történetben, amelyet Velence régebbi krónikásai nyomán adtunk elő, sok a regényes elem, amely a valóságot eltakarja. A krónikások szerint az egész összeesküvés csak személyes bosszú műve volt s a doge ilyen rettenetes módon akarta magát megbosszulni a patriciusokon, akik nem adták meg neki a teljes elégtételt. De bármennyire részletesen írják is meg ezt a történetet, teljes hitelt adni nekik alig lehet: legalább is nem valószínű, hogy egy ilyen sértésért a doge alapjaiban akarta volna felforgatni az egész államot és még kevésbé valószínű, hogy minden mélyebb ok nélkül olyan széleskörű mozgalmat lehetett volna szervezni, mint ebben az esetben tényleg történt.

Az igazi okot mindenesetre mélyebben kell keresni. Említettük, hogy épen a Falierit megelőző időkre esnek

Velence nagy alkotmányküzdelsei, amelyek folyamán az eredetileg demokratikus államszervezet teljesen arisztokratikus jellegű köztársasággá alakult át. Ez a küzdelem magától értetődőleg nem folyt le simán, tisztán a politikai harc fegyvereivel, hanem heves rázkódtatások közepette. A patríciusok erőszakkal nyomták el a demokratikus törekvéseket és csaknem évszázados harc után, nagy külső veszedelmek idején vitték keresztül 1298-ban a *nagy tanács bezárását*. A jogaitól megfosztott polgárság és nép erőszakra erőszakkal válaszolt. A nyílt fegyveres harc Velencében lehetetlen volt, de a köztársaság az összes olasz városi államokhoz hasonlóan termékeny talaja volt az összeesküvéseknek. Egyes gazdag polgárok, akiknek Bocco Mario volt a fejük, már 1299-ben összeesküvést szerveztek a patríciusok ellen. Árulás folytán a terv nyilvánosságra jutott és a meghatározott napon a nobilek az aránylag csekély számú összeesküvőket felfegyverkezve várták a doge palotájában. A terv, hogy az arisztokrata köztársaságot meglepetészerű támadással megdöntsék, meghiúsult. Sokkal nagyobb arányú volt 1310-ben a Tiepolo-Quirini féle összeesküvés, amelynek elégedetlen patríciusok állottak az élén. Ez az összeesküvés nyílt kitörésig jutott és kis híján sikert nem aratott. A Rialto környékén napokon át heves utcai harcok dúltak s az összeesküvők, akiket fegyverrel nem lehetett levérni, csak szabad elvonulás feltétele mellett szüntették be a harcot. Vezérüket, Tiepolot, évek múltával valószínűleg Velencének egy titkos ügynöke tette el láb alól.

A Tiepolo féle összeesküvés alkalmával lépett életbe először mint ideiglenes, majd 1333-tól kezdve mint végleges intézmény, a sokat emlegetett, rejtelmes *tízek tanácsa*, amely mint vizsgáló és rögtönítelő bíróság az állam és az

alkotmány elleni vétségek esetében volt hivatva eljárni. Ez a bíróság csakhamar Velence legfélelmetesebb testületévé nőtte ki magát, amely kérlelhetetlen szigorúsággal, de egyúttal páratlan ügyességgel fojtott el már csirájában minden törekvést, amely a fennálló rendet akarta megváltoztatni. A sikertelen összeesküvések és ennek a nagyszerű preventív intézménynek a létesítése után a patriciusok teljesen biztosaknak érezték magukat és mind merészebb túlkapasokra ragadtatták magukat nemcsak a politikában, de a társadalmi életben is a plebejusokkal szemben. Azok az elbeszélések, amelyek a Falieri összeesküvése körül képződtek, ha esetleg nem fedik is a formai igazságot, mindenesetre hiven jellemzik a nobilek viselkedését és a Velencében uralkodó állapotokat.

Ahol egy túlkapasokra hajlandó oligarchiának a kezében van a hatalom, amely az uralkodót is korlátok közé akarja szorítani, az államfőnek az érdeke rendesen azokkal közös, akik a politikai jogokból ki vannak rekesztve. Ebben kell a Falieri összeesküvésének az igazi okát keresni. A nagyra-vágyó doge valószínűleg felismerte a széles körökre kiterjedő elégedetlenséget és ennek az elégedetlenségnek a felhasználásával demokratikus alapokon nyugvó egyeduralmat akart alapítani. A nevek, amelyeket a krónikások elbeszéléseikben szerepeltetnek, igazak, mind előfordulnak a tízek fanácsának a jegyzőkönyvében is, de a motívumok, amelyek őket mozgatták, hihetőleg sokkal általánosabb természetűek lehettek. Petrarca, aki nem sokkal az összeesküvés után járt Velencében, biztosan nem tud ugyan mondani az összeesküvés eredetét illetőleg, de azt írja, hogy *állami okai* voltak. Jellemző az is, hogy az összeesküvés vezetői a dogén kívül majdnem mind vagyonos, de nem nemes

iparosok, kereskedők, hajóépítők, magának az összeesküvésnek kivitele pedig az arzenál körül lakó nagyszámú tengerészekre és hajóépítő munkásokra volt alapítva. Ez mutatja legjobban a mozgalomnak demokratikus jellegét és a régebbi alkotmányküzdelmekkel való szoros rokonságát, ami a regényes motívumokkal dolgozó későbbi krónikások előtt rejtve maradt. Hogy az összeesküvésnek közvetlen előzményei is voltak, arra utalnak a tízek tanácsának megmaradt jegyzőkönyvei, melyek szerint a városban gyakoriak voltak a nobilek elleni zavargások. Ilyen természetűek lehettek a krónikások által említett letartóztatások is. Elégedetlen elem bőségesen volt és ez csoportosult Falieri és társai köré. Természetesen sokkal nehezebb világosságot deríteni a részletkérdésekre és különösen megállapítani, hogy mi igaz a doge ellen elkövetett sértésből és hogy maga a doge hogy került összekötetésbe az elégedetlenekkel. Nem lehetetlen, — bár ez csak pusztá föltevés, — hogy Falieri és a többi patriciusok között, mikor demokrata hajlandóságokat árult el, feszültség támadt és szántszándékkal nem adtak neki olyan elégtételt, amilyen a dogét megillette volna. Hogy valamilyen személyes sértés történhetett, valószínű, mert erről minden forrás említést tesz, bár Stenonak a szerepe meglehetősen kétes. Mindaz, amit róla mondanak, nagyon valószínűtlenül hangzik. Nem nagyon hihető, hogy ő, akit 1400-ban 69 éves korában választották meg dogének s így 1355 ben alig volt huszonnégy esztendő, Velence legelőkelőbb bírói testületének, a negyvenek tanácsának lett volna a feje. Egy régebbi törvény ugyanis magát a tagságot is a betöltött harmincadik életévhez kötötte s mi több, huszonöt éves kora előtt a nagy tanácsnak sem lehetett volna tagja, amely az előbbit delegálta.

Sokkal egyszerűbb azok elbeszélése, akik csak azt mondják, hogy fiatal nemesek a doge férji becsületét sértő mondásokat firkáltak a palota falaira. Esetleg ezek között lehetett Steno, bár nyoma az esetnek nincs, mert a negyvenek tanácsának, amely a nobilek ügyeiben ítélezni szokott, jegyzőkönyvei az 1355-1367. évekről hiányzanak. A sokkal fontosabb tízek tanácsának jegyzőkönyvei megvannak ugyan, ezekből ismerjük az ítéleteket; de ezek sem elégitenek ki, mert épen a lefejezett dogénál csak két szó van beírva: *non scribatur*. Talán magasabb szempontok megtiltották, hogy a kivégzett államfő pörének és összeesküvése igazi okainak okmányszerű nyoma maradjon.

Marino Falieri személyét és összeesküvését így sok tekintetben ma is titokzatosság borítja és a teljes igazság már aligha derülhet ki. Annyi kétségtelen, hogy tragikai hős volt, aki új irányt akart adni az akkor már világhatalomnak számító Velence sorsának, de törekvésében elbukott Velence történetének nincsen részlete, amely nagyobb benyomást hagyott volna maga után. Tragikus sorsa reá terelte az egész világ érdeklődését és ez az érdeklődés, amely a bukott hősök iránt mindig megnyilatkozik, nem is fog megszűnni soha.

A CONDOTTIERE.

Olaszországot járó magyarok csaknem kivétel nélkül mind ismerik Colleoni szobrát Velencében és Gattamelatáét Padovában. Az egyik Verrocchio, a másik Donatello alkotása, a reneszánsz olasz szobrászatának két remekműve. A szobrok örök időkre fenntartották két embernek az emlékezetét, akik talán szűkebb hazájukat kivéve már régen a feledés homályába merültek volna. Még így is a szobrokban sokkal inkább a művészetnek személyhez nem kötött örökbecsű alkotásait csodáljuk, semmint azoknak emlékezetét, akiknek tiszteletére őket emelték. A nevek, Colleoni és Gattamelata ismerősen csengenek fülünkben, de az emberek, akik a neveket viselték, jóformán idegenek előttünk. A büszke tartásról, a felszerelésről, a marsallbotról, a lóról tudjuk, hogy hadvezérek, Velence generálisai voltak, valamilyen régen, a középkorban, vagy talán az újkor elején, — ennyi az egész. Az évszázadok, amelyekben éltek, tetteik, amelyeket véghezvittek, már elmosódtak a múltak homályában.

A köztudatnak rendesen igaza van az ilyen általánosításokban. Életrajzot adni akár az egyikről, akár a másiktól, részletezni a középkori kis olasz államok szövetségeit,

ellenségeskedéseit, háborúit, nagyon nehéz. A maguk idejében nagy volt a nevük és híruk Olaszországban, de életpályájukhoz olyan események, amelyek döntők lettek volna az állam, vagy a nemzet életében, nem fűződtek. Legjobb esetben típusai voltak a reneszánsz korabeli olasz hadvezérnek, a condottierének.

Ki volt a condottiere? Ha a kérdésre történelmi józansággal akarunk megfelelni, olyan hadvezér, aki saját számlájára zsoldos sereget szervezett és ezt a sereget a saját katonai tudásával együtt meghatározott időre bérbeadta a legtöbbet ígérő államnak, fejedelemnek, köztársaságnak. A valóságnak ez a meghatározás megfelel, de a condottiere igazi képét, szerepét csak úgy lehet megrajzolni, ha ismerjük a reneszánsz Olaszországnak politikai, társadalmi és kulturális állapotait, szóval, ha megvan az a milió, amelybe a condottiere beilleszkedik.

A népvándorlás mindent összevonzó zivatara után az európai államok között a középkori Olaszország tett szert először magasfokú kultúrára és nagy gazdagságra. Az antik világnak Olaszországban maradt meg a legtöbb emléke, Olaszország tartotta fenn legtovább a régi kulturális hagyományokat megőrző Bizánccal a kapcsolatot, Olaszországban székeltek az egyetemes hagyományokat és az új kultúrirányt képviselő pápaság, az olaszok voltak a legközelebb a forrásokhoz, amelyekből az emberiség gondolatvilágának új fejlődése fakadt. A félszigetet szerencsés földrajzi helyzete, a Földközi-tenger közepén, a kelet és nyugat kereskedelmének közvetítőjévé tette. A kelet kincseivel való kereskedelem, a keresztes háborúk, amelyekben Olaszország tulajdonképpen részt sem vett, a Rómába való zarándoklások, amelyeket az olaszok természetes adózásnak tekin-

tettek, tömérdek kincset, gazdagságot hoztak az országba. Mikor még Európa többi országait a népvándorlás utáni századok sötétsége borította, Olaszországban már új világozóság ragyogott. Az olasz városok falai között paloták emelkedtek, a városok tereit, a paloták udvarait, a termek falait szobrászok és festők művészi alkotásai ékesítették és a latin nyomása alól felszabadult új költői nyelv ott jutott el először önálló, örökbecsű alkotásokig.

Ezzel a kulturális és gazdasági magaslattal azonban a félsziget politikai és morális fejlődése egyáltalán nem állott összhangban. Városi köztársaságainak neve bejárta ugyan az egész akkor ismert világot, de a középkor egész folyamán Olaszországban igazán erős, életképes állami alakulás nem jött létre. Ha nagyobb területek egységesítésére kísérletek történtek, azok kívülről jöttek és a nagy távolságok melleit nem lehettek tartósak. Magában az országban a politikai állandóság ismeretlen fogalomnak számított. A kis városi köztársaságok, apró fejedelemségek egymást ették fel, minden legitim hatalom teljesen hiányzott s az országot állandó politikai földrengés tartotta rázkódtatásban. A császár és a pápa nevében majd egyik, majd másik párt tett szert az uralomra és ezt rendszeren rövid idő múlva történt elűzetéséig kegyetlen szigorúsággal gyakorolta. De erős központi hatalom Olaszországban nem is képződhetett. A gazdagságban, jólétben bővelkedő olasz városok polgárai nem voltak kaphatók arra, hogy a tábori élet nyomorúságait elviseljék. A gazdagok palotáikat nem cserélték föl a puszta földön való hálással és a szegények is inkább lebzseltek a városok piacain, semhogy életüket tették volna ki veszedelemnek. Ez volt a középkori Olaszország legnagyobb gyengesége. Társadalmának átalakulása folytán min-

denütt hiányzott a fegyveres erő, az államok szilárdságának legfontosabb biztosítója. Ennek a kornak még a nagyobb olasz államai is, Milano, Genova, Velence, a pápaság és Nápoly sok tekintetben nem a saját erejüknek, hanem földrajzi helyzetüknek, diplomáciájuknak és szövetségeseiknek köszönhették fennmaradásukat és önállóságukat. A kisebb államok és fejedelemségek pedig úgyszólván napról-napra tengették életüket.

Ebben a gazdagsággal telített, de folytonosan ingadozó és változó világban a középkornak azok a vallási és lovagi ideáljai, amelyek az Alpeselek északi oldalán lakó népek gondolatvilágát teljesen áthatották, idegenek maradtak. Az olasz nemcsak azt nem tudta megérteni, hogy lehet lelkesedni elvont ideálokért, hogy lehet keresztes háborúkat viselni, mikor az élet derűs oldalait sokkal jobban lehet élvezni odahaza, de nem tudta megérteni azt a hűségi szervezetet és magát a hűséget sem, amely az egész középkori lovagvilágot összekapcsolta. Akár a vezér, akár valamely más hatalom, akár a szerződő fél iránti hűség ismeretlen fogalom volt előtte és mert az északiakat barbároknak tekintette, ezek a fogalmak szemében jóformán csak a barbárság járulékei gyanánt szerepeltek. Az olasz és a germán vagy francia cselekedeteiben tökéletesen eltérő mentalitás nyilatkozott meg. Az északi gondolkozásnak a félelem és gáncs nélküli lovag, az olasznak a gazdeg, művészeteket pártoló, de ravasz és számító városi nemes, kereskedő volt az ideálja. Az első előtt szent volt és szinte vallásos fogalommá emelkedett nevének és kardjának becsülete s a körülmények mérlegelése nélkül is röglön kész volt harcolni annak védelmére, a másikat ilyen naiv momentumok nem vezérelték s ha konfliktusa támadt

valakivel, megvárta a reá nézve legkedvezőbb időpontot és konstellációt s akkor intézte el számadását. Akkor sem nyíltan a fegyverhez nyúlt, hanem azokhoz az eszközökhöz, amelyekben nagyobb volt a gyakorlata, a cselhez, ravasz-sághoz, álnoksághoz és az ellenségeknek egymás ellen való kijátszásához. Hogy addig alakoskodni kellett, barátságot kellett színlelni, nem okozott neki nehézséget, hiszen ebben látta felsőbb voltának bizonyítékát. Még morális kételyei sem voltak, mert meggyőződéssé szilárdult meg benne, hogy az ellenséggel szemben minden eszköz megengedett és minden szabad, ami a saját érdekeit szolgálja. Ezek a morális elvek, talán még erősebben, mint az egyes embereknél, meghonosodtak az olasz politikában is. Egész politikai erkölcsstan alakult ki, amelyben a szerződés és az eskü a pillanatnyi szükség által diktált kiegészítő eszközzé degradálódott. A *sacro egoismo* tantétele a reneszánsz korában sem volt ismeretlen és a középkori Olaszország történelme igazolta, hogy a kultúra és a morál nem szükségképen együtt jelentkező fogalmak.

Ebben a világban született meg a középkori Olaszország katonai szervezete és alakult ki a condottiere típusa. Abban a mértékben, ahogy a hatalmasok elhagyták várakat és a városokba költözve kereskedők lettek, irodákat nyitottak, megszűntek harcosok lenni és a nemesség, mint hivatásos hadviselő osztály, Olaszországban befejezte pályafutását. A páncélok, fegyverek, remekművű felszerelések megmaradtak ugyan, de csak mint dísz tárgyak s rendes körülmények között a termék falait ékesítették. Fegyveres erő azonban kellett, mert a fölhalmozott gazdagság mindenkire nagy vonzóerőt gyakorolt. Az olasz hatalmak tehát ahhoz az eszközökhöz fordultak, amely leginkább a módjukban állott:

zsoldosokat fogadtak szolgálatukba. Kincsekben nem volt hiány s akik látták, hogy pénzen mindent meg lehet venni, pénzen szereztek maguknak hadsereget is.

Olaszország így teljesen áttért a zsoldos hadseregek rendszerére, önmagában ez nem volt különös, hiszen a zsoldos hadsereg másutt sem volt ismeretlen. Az Alpeseken túl azonban a zsoldos állása egészen más volt. Ott az uralkodó maga fogadta katonáit, akik hűséget esküdtek neki és követték minden vállalkozásában. Rendesen maga volt a vezérük s a zsoldosokon kívül hűbéresei, nemesei, jobbágysai és más hozzátartozói is követték. Olaszországban másként történt. Ott eleinte főként idegenekből, később olaszokból is kisebb-nagyobb csapatok, helyesebben mondva bandák verődtek össze, amelyek szolgálataikat majd ennek, majd annak a hatalomnak adták el. Ha nem volt gazdájuk, jobb híjján egyenesen fosztogatásból éltek. A bandák megkülönböztetésül valami nevet, vagy ismertető jelvényt viseltek, Szent György szövetsége, a rózsza szövetsége, a fekete zászló csapata, fekete sereg, stb. Vezérüket, aki nevükben a szerződéseket megkötötte, aki üzletvezetője volt a vállalkozásnak, a csapatok eleinte maguk választották. Minthogy a kereskedő köztársaságokban és a pápai államban mind kevesebben voltak az olyan előkelők, akik a hadi mesterséget értették, ezek a választott vezetők rendesen vezérei lettek annak a hadi vállalkozásnak is, amelyre a csapat nevében leszerződtek. A jellemző ezekben a szerződésekben az volt, hogy maga a katona tulajdonképpen semmiféle viszonyba sem került azzal az állammal, amelynek ügyét vezetője elvállalta. Nem lett Velence, vagy Firenze katonája, hanem Szent György szövetségének, vagy a fekete zászló csapatának tagja maradt továbbra is, amely pillanatnyilag ennek vagy annak a háta-

lomnak szolgálatában áll. A katona a középkori Olaszországban nem illeszkedett bele az államba, hanem minden állami renden kívül állott.

Az eredeti formán később bizonyos változás történt. A csapatvezetők közül egyesek ügyességük, szervező képességük, szerencsés vállalkozásaik révén kiváltak és névre tettek szert. A súlypont a csapatokról az egyes vezérekre tolódtott át. Az ilyen vezérnek többé nem volt szüksége, hogy várja, míg katonái maguk fölé emelik, mert tudta, hogy hívó szavára zászlója alá gyülekszik a sereg. A háborút egyéni vállalkozásának tekintette s teljesen a maga nevében szerződött a városokkal és fejedelmekkel és saját, kész hadsereget állította azoknak szolgálatába. Az ilyen vezér volt a középkori olasz hadviselés legjellemzőbb alakja, a condottiere.

Hogy ki volt a condottiere, honnan jött és mi volt az eredete, azzal senki sem törődött. Voltak közöttük fejedelmi sarjak és olyanok, akik a legalsó sorból küzdöttek fel magukat a vezéri állásra, voltak külföldiek és olaszok, voltak csodálatosan művelt elmék, akik a reneszánsz kultúrájának magaslafán állottak és olyanok, akik írni, olvasni sem tudtak. Egyben mind megegyeztek. Tipikus szerencsevadászai voltak a reneszánsz korának, akárcsak a tizenkilencedik és huszadik században az ipar rablólovagjai. Kardjukkal törtek maguknak utat mindenhova és azzal szerezték meg a hiányzó nemesiséget is. Volt olyan is közöttük, aki a legalsóbb sorból a koronáig eljutott. Ha elbuktak, senki sem törődött velük, ha sikerültek a vállalkozásaik, a szerencse igazolta mindazt, amit elkövettek. Mert bizony ők majd mind sok olyast követtek el, ami rászorult az igazolásra.

Hogy a condottiere egymásután öt-hat urat szolgált és

egymásután majd a pápa, majd Velence, majd pedig Milano szolgálatában állott, szinte természetesnek tűnt fel, hiszen vele járt az időre kötött szerződéssel. A „példás hűségű” Oattamelata, akiről azt mondja krónikása, hogy hűsége fogja fentartani az emlékezetét, legalább ötször változtatta a gazdáját. Medici Giovanni, akit közönségesen *Giovanni delle Bande nere* néven ismertek, szolgálta a pápát, vállalkozott a saját szakállára, de ugyanúgy szolgálatában állott Ferenc francia királynak és V. Károly császárnak, akik Olaszország területén harcoltak a világ uralmáért. Egyesek, mint a Malatesták, akik egész condottiere generációkat adtak Itáliának, egyformán híresek voltak nagy intelligenciájukról s álnokságukról és hűtlenségükről. A condottiere előtt nemcsak az volt természetes, hogy szerződése lejártával változtassa urát, hanem hátat fordított neki akkor is, ha más többet kínált neki. Szívesen fogadott el ajándékot az ellenségtől is és kész volt ajándék fejében enyhébben vezetni az ellenséges vár ostromát és szabad elvonulást engedni az ellenséges hadseregnek. Ha alkalom kínálkozott rá, fegyverét a legnagyobb nyugalommal ura ellen is fordította és beleült annak a fejedelemnek a székébe, vagy fejedelme lett annak a köztársaságnak, amely őt zsoldjába fogadta.

Az alacsony sorból származott Attendolo Sforza először Panicaglia pápai kapitányt szolgálta, azután négy más condottiere táborán át mint önálló vezető Firenze szolgálatába lépett, hadvezére volt a ferrerai örgrófnak, ismét szolgálta Firenzét, majd Johanna nápolyi királynőt, aki zsoldján kívül kegyeivel is megajándékozta, utána az Anjoukat, akik Johannát trónjáról elkergették és végül a milánói Viscontiakat. Az utolsó Visconti halála után Milano köztársaság

lett és Attendolo fia, Francesco, aki apjának seregét örökölte, Milano háborúját vitte Velence ellen. Azután azon a címen, hogy Visconti herceg hozzá adta feleségül házasságon kívüli leányát, jogot formált Milano trónjára. Megostromolta a várost, amelynek ő volt a hadvezére, megszerezte a trónt és megalapítója lett a Sforza-dinasztiának. A lelkiismeretlenség és a szerencse egész halmaza két generációban összetömörítve. De a szerencse kedvezett és igazolta a Sforzákat. És még csak azt sem lehet mondani, hogy a Sforzák, mint uralkodók, érdemtelenebbek lettek volna a trónra a többieknél!

Carmagnola mint Velence főkapitánya lett ismeretessé és mint ilyen hódította el Bresciát és a Po völgyének nagy részét Milánótól. Állítólag mert nem méltányolták eléggé érdemeit, Visconti herceghez szegődött és visszafoglalta neki azt, amit előzőleg tőle elszedett. Jutalmul feleségül kapta a herceg egyik törvénytelen leányát, ami azonban nem akadályozta meg abban, hogy ismét vissza ne szegődjék Velencéhez, mikor Velence megígérte neki, hogy a Viscontiak elűzése után elismeri őt Milano urának. Újból Velence tábornoka lett, de e minőségben ismét tárgyalásokat kezdett Milanoval és oly gyanúsán viselte magát, hogy a köztársaság kénytelen volt őt eltétni láb alól.

Akik a condottierét felfogadták, természetesen védekezni igyekeztek az ilyen eshetőségekkel szemben. A szerződésbe rendszeren belevették, hogy lejárta után bizonyos ideig a condottiere nem fordulhat ura ellen, járandóságának egy részét pedig erre az eshetőségre visszatartották. A viszony szinte emlékeztetett a mai kereskedelmi alkalmazottak szerződéseire és a kaució-rendszerére. Önmagukban azonban az ilyen kautélák nem voltak elegendők.

Hiszen a condottiere árulása, elpártolása fejében új urától nagyon könnyen megkaphatta azt, amivel az előző hátralékban maradt. Velence épen ezért kapitányait kivétel nélkül kémekkel vétette körül és ünnepelt hadvezéreinek, akiket minden kitüntetéssel elhalmozott, minden lépését és cselekedetét ellenőriztette. Így jutott Carmagnola árulásának is tudomására. Nyíltan fellépni ugyan, különösen az olyan condottiere ellen, akihez serege ragaszkodott, nem lehetett, de voltak más módok ártalmatlanná tételére. Carmagnolát Velence haditanács ürügye alatt csalla el katonái köréből s mindaddig, míg a doge-palotába nem tette a lábát, a legnagyobb tiszteletben részesítette. Ott fogságba vetették és kínzás után a Márkus téren „a szokott helyen és szokott módon” lefejeztették. Borgia Cézár béketárgyalás ürügye alatt ebédre hívta meg párttűtő vezéreit s, mikor mindnyájan hatalmában voltak, sorra leölette őket. És nem kétséges, hogy bármelyik olasz halalom nem késett volna hasonlóan láb alól eltenni vezérét, akinél valami gyanúoknak jutott a nyomára. Általánosan szokásban volt az is, hogy szerződése alkalmával a condottiere valamely kedves családtagját, feleségét, gyermekét, vagy kincseit adta zálogul gazdájának. Eskü, írott szerződés ugyanis a középkori Olaszországban kivételképen sem volt elegendő és morálisan condottiere teljesen beleillett korának miliőjébe. Mennyivel más volt a német, francia vagy spanyol lovagnak szinte a vallás által megszentelt hűsége hűbérura irányában!

Működésében a condottierét nagyon kevés kivétellel kizárólag egyéni szempontok vezették s a legtöbbnek szemé előtt az lebegett, hogy a zavaros viszonyok felhasználásával egyéni uralmat alapítson. Majd mindegyik condottiere

igyekezett legalább egy kis fejedelemséget teremteni magának. A Montefeltrék Urbinot, a Malatesták Riminit szereztek meg, Colleoni a Coglionesét alapította, a szerencsés Sforza Milano trónjára emelkedett, Carmagnola valószínűleg Velence szárazföldi birtokaiból akart országot kiharítani magának, Borgia Cézár, aki alapjában véve szintén nem volt egyéb, mint condottiere, már-már ott tartott, hogy egész Közép-Olaszországot egyesíti hatalma alatt. Az így teremtett kis országok rendesen nagyon kérészéletűek voltak ugyan és a kalandor halálával nem tudták megőrizni önállóságukat, de életében nagy szerepet játszottak. Onnan indultak ki vállalkozásai, ott volt seregének gyülekező helye, hatalmának központja. Csak az ilyen mindenkitől független terület biztosíthatott neki teljes cselekvési szabadságot. Akárhányszor a condottiere, ha más számlájára viselt háborút, nem adta ki kezéből az elfoglalt területeket, hanem magának tartotta meg őket. Szerződése csak az ellenség legyőzésére szólt, a zsoldon kívül a zsákmány és hódítás volt az ő jutalma. Pedig a zsold, amit különösen a gazdag köztársaságok fizettek nem volt csekély. Firenze és Velence a mai értékben nehéz milliárdokat fizettek vezéreiknek és külön jutalmakat adtak minden vár elfoglalásánál és minden ellenséges csapat legyőzésénél. Fontos jövedelmi forrás volt a zsákmányolás is és nem egy condottiere ilyen módokon rengeteg kincset gyűjtött össze várkastélyában. Mikor Velencében Colleoni gyönyörű szobrát felállították, a csöcselék seprőt adott a kezébe és zsákot akasztott a nyakába. Nemcsak a hadi mesterséget értette ugyanis, de értette a kincsek beseprését is.

Jellemző a reneszánsz Olaszországra az a viszony is, amelyekben a condottiere Firenze és Velence bankáiraival

állott. Ha nem volt háború, testőrsége kivételével a condottiere elbocsájtotta hadseregét és az új háborúra akkora sereget szervezett, amekkora a viszonyokhoz képest szükségesnek mutatkozott, vagy amekkorát szerződése megkövetelt. Ilyenkor természetesen nagy összegekre volt szüksége, mert az államok rendszeren csak a kész hadsereg lábraelállítás után kezdték fizetni járandóságát. Az olyan condottiere, aki már nagy vagyont harácsolts össze, a magából előlegezett, aki szükében volt a pénznek, a bankárokhoz fordult. És Velence, Firenze bankárai, akárcsak a mai nagybankok, igen sok esetben tetemes kölcsönöket nyújtottak a háborúra, tisztán személyi hitel formájában. A kölcsönt a condottiere személyének nyújtották, részben kamatra, részben — haszonrészesedésre. Az üzleten mindketten kerestek s a condottiere ebben az esetben csaknem mindig pontosan megfelelt kötelezettségeinek és hitelét nem kockáztatta a jövő vállalkozások szempontjából. Az államot akkor is könnyebben lehetett becsapni, mint a pénzembereket.

Ez a pénzügyi szempont volt az, ami a condottierehadviselés igazi jellegét később megadta. A vezérre minden ember, minden felszerelés készpénzt jelentett, az érdeke tehát az volt, hogy seregét minél jobban — kímélje. Mint-hogy nem tudta, hogy holnap nem áll-e annak szolgálátában, aki ellen ma háborút visel és minthogy az emberek, akik egymással szemben állottak, gyakran azelőtt együtt szolgáltak és komolyan harcolni nem is akartak, lassankint az egész hadviselés korrumpálódott és komoly színezetét elvesztette. Macaulay egyik munkájában élesen világít rá ezekre az állapotokra:

„A természetes következmények nem maradtak el. A háború, minthogy vezetése olyan emberekre volt bízva,

akik gazdájukat ragaszkodás nélkül védelmezték és az ellenséggel gyűlölködés nélkül küzdöttek, akiket gyakran szorosabb kötelék fűzött a hadsereghez, amely ellen harcoltak, mint az államhoz, amelynek szolgáltak, akiknek a küzdelem kinyújtása nyereséget és befejezése veszteséget jelentett, tökéletesen megváltozott. Mindenki annak a lehetőségnek a tudatával lépett a harcmezőre, hogy falán néhány nap múlva már attól a hatalomtói híz zsoldot, amellyel ma szemben áll és az ellenség oldalán mai bajtársai ellen fog küzdeni. A legerősebb érdekek és a legerősebb érzések találkoztak össze, hogy enyhítsék az ellenségeskedést azok között, akik rövid ideje még fegyvertársak voltak s holnap ismét azzá lehetnek. A közös hivatás az együttérzésnek olyan kötelékét teremtette meg közöttük, hogy azt a hadviselő felek szolgálatában sem lehetett elfelejteni. Innen ered, hogy Olaszországnak hadi története két évszázadon keresztül olyan vállalkozásokból áll, melyek mindent felülmúlnak, amii a történelem hosszadalmasságban és eldöntetlenségben felmutathat: menetelések és visszavonulások, zsákmányoló portyázások és blokádok, vértelen kapitulációk és ugyanolyan vértelen ütközetek. Nagy hadseregek harcolnak napfelkeltétől naplementéig. Óriási győzelem, ezer meg ezer fogoly és alig egy-két ember pusztul el. Szinte úgy tűnik fel, hogy egy valóságos csata kevésbé volt véres, mint egy közönséges polgári zendülés.” Macchiavelli, aki nem győz eleget gúnyolódni a condottiere-hadviselésnek ezen a módján, a zagonarai csatáról ezeket írja: „És ennél a vereségnél, amelynek hirtelensége bejárta egész Itáliát, nem halt meg más, mint Lodovico d'Obizzi két emberével, akik a lóról, leestek és az iszapba fulladtak.”

És mégis, e viszonyok mellett is, a condottiere az

olasz államok teljes katonai tehetetlensége folytán csaknem kétszáz esztendőn keresztül rendkívül nagy, sőt döntő szerepet játszott Olaszország politikai történelmében. A pápák, dogék, hercegek, fejedelmek mellett mindenütt ott van a condottiere, akit nélkülözni nem lehet, aki nélkül semmi sem történhetik. A condottiere, mint egyén nagy szerepet játszott, de mint típus hosszú évszázadokra tönkretette Olaszország katonai szervezetét és kiölte az olaszokból a katonai erényeket. Katonailag Olaszország az újkor elején olyan tehetetlen volt, hogy mikor 1527-ben Frundsberg György néhány ezer tiroli és német landsknechttel nekiindult a félszigetnek, katonáit, akik igazi harcosok voltak, Rómáig nem lehetett feltartóztatni útjukban. Őklük nagyon is kemény volt a condottiere-iskolában nevelkedett olaszok számára. Olaszország labdája lett az újkor hatalmasságainak és a condottiere, aki nem találta meg helyét a komoly hadviselésben, lekerült a történelem színpadáról.

Emléke azonban megmaradt, bár nem úgy, mint a legtöbbje remélte. A condottiere, mint a reneszánsz gyermeke, az antik műveltségben nevelkedett, vagy legalább annak légkörében élt és szerette volna, ha őt is úgy ítéli meg, mint azokat, akiknek életpályája szüntelenül előtte lebegett. Mindnyájan az antik világ hőseihez akartak hasonlók lenni. Legtöbbjük pártolta a művészetet és irodalmat, bár mindkettő sok esetben csak eszköz volt saját nevének és hírének megörökítésére. Volt közöttük, aki maga is költőnek számított. Egy Malatesta alapította az első olasz akadémiát Riminiben. Sigismondoról az a hír járta, hogy bárkinél jobban ismeri a múltat és a filozófia szabályait. Majdnem mindegyik számos művészt tartott zsoldjában. Colleoni végrendeletében alapítványt hagyott hátra, hogy abból halála

után neki a Szent Márk-téren szobrot emeljenek. Ekkora dicsőséget azonban a signoria sajnált hadvezéréétől és a szobor szerényebb hellyel volt kénytelen megelégedni. A művészek természetesen, akiket a kalandor-vezérek zsoldjukban tartottak, nem voltak ilyen fukar természetűek és nem szerénykedtek a dicsérő hasonlatokkal. Hősi eposzok íródtak, mint a *Feltriada* és a *Sforziada*, amelyek az Iliász-szal és az Aeneisszel akartak versenyezni. A bombasztikus hasonlatok egymást múlták felül. Gattameleta útját Bresciától a Garda tó partján az Etsch völgyéig kortársai Hannibálnak az Alpeseken való átkelésével hasonlították össze, Colleoni malpagai várkastélyát udvari festője életéből vett freskókkal díszítette, melyek őt mint hadvezért, fejedelmet, lovagot, vadászt, házigazdát és családapái tüntetik fel, egyaránt messze kiemelkedve a többiek felett. A rettenetes Borgia Cézárban hízelgői az új Julius Caesart ünnepelték. Sok selejtes az efféle művészi és költői alkotásokból természetesen nyomtalanul elmerült a feledés homályában, de megmaradt néhány örökbecsű alkotás, melyeknek önkénytelenül is a hiú condottierék voltak az előmozdítói. Egészben véve a kultúrát kedvelő, pompaszerető, ragyogni akaró, de morált nem ismerő kalandor zsoldosvezér egyik legérdekesebb alakja a reneszánsz korának.

Talán épen érdekessége tette, hogy később nem hiányoztak kísérletek a condottiere típusának történelmi rehabilitálására. Voltak történetírók, akik a condottierék minden bűnét, álnokságát a korra akarták áthárítani, amelyben éltek és hőseiket bizonyos poétikus ragyogással akarták körülvenni. Fölmentést kértek számukra az utókortól, mert az erő, a személyi érvényesülés emberei voltak, akikre a hétköznapi morált nem lehet alkalmazni. Valamelyes igazság

van is benne, mert az egész reneszánsznak ilyen volt az erkölcsi felfogása és e felfogás alól a condottiere sem vonhatta ki magát. De épen ezért a condottiere, akár mint katona, akár mint egyén, csakis a reneszánsz korában volt lehetséges és a milió megszűnésével együtt neki is el kellett pusztulnia.

FRANÇOIS VILLON.

François Villonnal 1914 őszén kötöttem barátságot. A galíciai harctéren, Jaroslau fölött az oroszok összelőtték valamelyik Czartoryski hercegnek a kastélyát. Az üszkös romok közül két könyvet vittem el magamnak emlékül. Az egyik volt Cyrano de Bergerac szatirikus meséje a hold és nap államairól, a másik François Villon összegyűjtött költeményei. Derűs, de csípősen hideg novemberi napokon a lövészárkokban olvastam a két könyvnek ódon franciasággal íroit sorait. Azóta az emlékezetemben François Villon és Cyrano de Bergerac mindig egybeolvadnak a galíciai homokkal, a folyóparti nyárfákkal, a zizegő fenyőkkel, a puskák ropogásával és a felgyújtott majorságok esténként fellobogó lángjával. Sajátságos módon az ágyúdörgésnek semmi helye sincs ezekben a gondolattársulásokban.

Villon és Bergerac kalandos utakon kísérték végig a lezsajszki éjszakai harctól a czenstochovai fekete Máriáig és a szegedi könyvtárszobáig, ahol a megszállás ideje alatt meglepődve kerültek össze egy kései honfitársukkal, egy dominikánus tábori pappal, aki a békében irodalmat is tanított valamelyik franciaországi szerzetesi iskolában. Villon

ina itt fekszik előttem. Gyűrött lapjai kisimultak a könyvkötő keze alatt. Tépett sárga papírtáblája eltűnt és a kegyeletes kék selyemkötés alatt semmi sem árulja el a tizenötödik század zivataros életű poétájának huszadik századbeli háborús kalandjait. A címlap előtti oldalon beragasztva Juhász Gyulának a kezeírása, akinek ódon balladája összekapcsolja a galíciai visszaemlékezéseket a régi Paris hangulatával és a poéta-ösnek hányatott életével:

A korcsma pállott, kék ködében
 Lócán ül Villon és dalol,
 Vészeit láng villog a szemében,
 Visszás hang kél a húr alól:
 — Mulandó minden e vidéken,
 Elrothad mind, ki szép, ki jó,
 Szeme agát volt, haja ében,
 Most alszik az Ur békéjében,
 Fehér sír fekete éjében,
 De hol van a tavalyi hó?

A tavalyi hó, amelyet Villonnak egy örökszép refrénje vitt bele a világirodalomba, régesrég elolvadt. Azok, akik Villont hallgatták a kis párisi csapszékekben, a diákok, akik vele üzték farsangi bolondságaikat, a bársonyos testű nők, akik ölelésre tárták ki karjukat, a büszke főpapok, akik megbotránkozva olvasták a tiszteletlen és gunyoros verseket, a szigorú bírák, akik felállították a pellengért és bitót, mind, mind elmentek, eltűntek nyomtalanul. De két végrendeletében és balladáiban él még a furcsa és hányatott életű poéta, akinek életrajzi adatait jóformán kimerítik az éhezések, megvesszőzések, bebörtönzések és fejére hozott halálos ítéletek. A középkor és újkor határán pengett a lantja, de húrjai ma is visszhangozva rezgik az élet vérpiros gyönyörűségéit és a sápassztó halál fájdalmas melankóliáját.

Tulajdonképpen nehéz is megmondani, van-e középkor és van-e újkor. Tisztán kényelmi szempontokból diktált elskatulyázása az embereknek, eseményeknek, ébredő és elhalt gondolatoknak az önkényesen csoportosított évszámok bilincseibe. A valóságban nincsenek élesen megvont időrendi határok. A tegnapi újkor a holnap számára múlt, de viszont van, ami a múltnak távlata mellett is a jelenben meglevő, örökké élő marad. Csak az irodalomtörténet dobozgyárosai számára lehet probléma, hogy Villon hová tartozik inkább, az elmerülő középkorba-e, avagy a hajnalodó újkorba. Csak ők nem veszik észre, hogy az, aki a legáltalánosabb érzéseket a legtöbbek számára érthető és a legtöbbek szívébe belemarkoló módon tudja kifejezni, az ide tartozik közénk, az élő emberek közé s a miénk, a soha el nem pusztuló, örök emberé.

Villonról méltatói azt szokták mondani, hogy *a halál költője*. Talán az egy Leopardit kivéve, nincsen lírikus, aki annyit foglalkoznék a halál gondolatával, mint ő. Java költeményeinek kerete a két *Testamentom*, ezekbe vannak beleszöve balladáí, életének siralmas eseményei, elmékedései a világ és túlvilág dolgairól, kicsapongó vidámsággal, élcés gúnyolódással, piacon árult szerelemmel és tiszta szeretettel teli gazdag rímjei és gondolatai. De nincs érzése, nincs gondolata, amelyen az elmúlásnak fájdalmas sejtése ne rezegne keresztül. Elpusztulnak a víg cimborák,

„*Si bien parlants, si bien chantants,
Si plaisants en faits et en dits,*”

elpusztulnak a szerelmek, Denize, Roze, Catherine de Vaucelles, a kövér Margot és a többiek, tetemmé változnak a gyöngéd női testek, elpusztulnak a gazdagok és nyomo-

ruliák, jók és gonoszak s az Úr ad örök nyugodalmat nekik. Ki tudja megmondani, hogy hol van a büszke Nagy Károly és hová tűnt el a tavalyi hó?

Azt a kort, amelyben Villon élt, szüntelenül foglalkoztatja a halál gondolata. A tizenötödik század elején még éltek az emberek emlékezetében a szörnyűséges fekete halálnak borzalmai, amely elragadta Európa lakosságának egyharmadát. A százéves háború meg-megújulva söpört végig a francia földön. Villon születésének esztendejében lobogtak fel Rouenben Jeanne d'Arc máglyájának a lángjai. Mindenfélé olcsó volt az emberélet és gazdagon aratott a halál. Az ő kora volt a *haláltánc* kora. Savonarola előfutárai templomokban, szószékeken, tereken, utcasarkokon, irtózatos színekkel, döbbenetes szavakkal, harsogó hangon rajzolták meg a halál borzalmait. A flagellánsok körmenetei a testet korbácsolva és lelket marcangolva vonultak városról-városra. A misztériumi játékok szemléltetve tárták a néző elé, hogy a kárhozatra ítélt lelkeket miként ragadja el a halál csontos keze. Erről a halálról leszakadoztak a vigasztaló momentumok s nem a végső megnyugvás volt Isten békéjében, hanem iszonyatos rettegés az örök sötétségtől. Az emberek úgy félték a haláltól, hogy nem mertek élni. Egész életük előkészület volt a pusztulásra, elmúlásra.

A pisai Campo santonak van egy gigászi méretű fal-festmény-sorozatáé, a *Halál diadala*. A sok kép között különösképen egy megkapó erejű. Vidám vadásztársaság, pompásan felszerszámozott, lobogó sörényű paripákon. Keringő sólymok és csaholó vadászkutyák. A társaság azonban, daliás lovagok és ragyogó hölgyek, megmerevedve áll meg az ut kanyarulatánál, ahol három nyitott koporsó ásit feléje. Három halott. Az egyiket bíbor és hermelin

borítja, de arcán már kiütöttek az ijesztő hullafoltok. A másikon grófi korona, de testét már kígyók, patkányok, rovarok emésztik. A harmadik igazán „halott”. Disz, ruha, eleven hús lefoszlott róla, csak a pusztá csontváz mered a megdőbbent nézőknek elébe.

Itáliában és Dél-Franciaországban utak mentén még ma is állanak kis középkori kápolnák, melyeknek *külső* freskói a *Halál bálját* ábrázolják. Elöl a halál, amint kézen, fogva vezeti a pápát, császárt, királyt, fejedelmet, bíborost érseket, püspököt, tudóst, kereskedőt, mesterembert, gazdagot, szegényt, lefelé a középkor társadalmi életének egész hierarchiáján. Valamennyi tánclépésben, hiszen bálba mennek, a legnagyobb bálba, amelynek meghívóját születésétől kezdve magánál hordja mindenki. De a táncolók arcáról leri a rémület, rettegés. A középkor naiv igazságszolgáltatása ez, amely az életnek egyenlőtlenségeit a halál előtti tökéletes egyenlőséggel egyenlíti ki.

Az ilyen képek és gondolatok szinte ellenállhatatlan erővel foglalkoztatták majd két évszázadnak a fantáziáját. Csak a reneszánsz tanította meg az embereket az élet szépségeinek a megismerésére és oszlatta el az agyakat megülő komor felhőket. Villon nem az egyedüli, aki szüntelenül visszatér az elmúlás gondolatára. Még a formában sem ő az egyedüli, aki a testamentumból csinál irodalmi műfajt, amelybe mindent belesző. De egy a nagyon kevesek közül, aki a rettegés motívumaiban megtalálja a szépet, a költészetet. És egyetlen kortársainak sokaságában, akinél a halál az élet antitézisévé tömörül, hogy vele szemben annál jobban kidomborodjanak az élet gyönyörűségei, szépségei. Amilyen joggal nevezik ezt a csapzott hajú, beesett arcú, sokat éhező, sokat bűnöző kobzost a

halál költőjének, ugyanolyan jogon lehetne egyúttal *az élet költője* is. Olyan himnuszt az életre keveset írtak, mint az akasztottak balladája, vagy a szép Heaulmière keservei, aki siratja az ifjúságot és életet, mely elröppent fölötte. Villon életrajzának adatait nagy fáradtsággal szedeggették össze a tudós kutatók, akik nem vették észre, hogy a francia irodalomnak ez az első nagy lírikusa milyen tökéletes életrajzírója önmagának. Mulatságos vitákat rendeztek egyes sorai fölött és nem tudtak megegyezésre jutni, hogy mit jelentsen:

— *Né de Paris emprés Pontoise,*

„születtem Parisban, Pontoise mellett”. A helymeghatározásnak e csúfondáros formája előtt megdöbbenve állottak meg a tudósok, akik nem tudták, hogy „Szeged híres váró?, Tápéval haláros”. Kommentárjaikban elítélték, vagy menteggették Villon duhajkodásait, szennyes életét, selyemfiú mivoltát, betöréseit, sőt gyilkosságait, aszerint amint a józan nyárspolgár erkölcsi felháborodása volt bennük erősebb, vagy a pedagógiai szempont, hogy az irodalom legfőként kötelezően előírott iskolai stúdium és az irodalom nagyjait illedelmesen kifésülve kell az iskolai használat számára kiperarálni.

Aki igazat akar mondani Villonról, nem mondhat róla egyebet, minthogy züllött exisztencia volt, de igazi poéta és igazi lírikus, aki az élet mélységeiben és a fertőben is csodálatosan gazdag emberi és költői értékeket tudóit kitermelni magából. Diák volt és fokozatokat nyert a párisi egyetemen, de elsodródott a kegyes pap nevelésétől és a skolasztikában bölcs tanárok oktatásától. Ami versein kívül megmaradt róla, egy gyilkoságnak, egy sikerült betörés-

nek, — mai nyelven kasszafurásnak, — egy megvesszőzésnek, egy halálos ítéletnek és egy több hónapig tartó börtönnek az emléke. Lehet, hogy tévedek, mert vannak, akik vitatkoznak róla, hogy nem is egyszer, hanem kétszer állott a bitófa árnyékában. Tudunk még egy vidéki *kirándulásáról*, ahol *terepszemlét* tartott és egy *vállalkozást* készített elő; tudjuk, hogy sokat éhezett, sokat szenvedett, de mindig talált eleven és szép rímeket az élet szomorú motívumaira. Meung-sur-Loire börtönéből, ahonnét a trónjára lépett XI. Lajosnak kegyelmi ténye szabadította ki, hozta magával életének főművét, a nagy testamentumot s a kenyéren és vízen való koplalásnak kellemetlen emlékezetét. Ezt a börtönt tartotta a vele elkövetett igazságtalanságok legnagyobbikának, mert nem valami gaztettért, hanem egy csúfondáros soráért kellett bűnhődnie. Azt a sok vizet, amelyet akkor megivott, sohasem tudta megbocsájtani Thibault d'Assigny orleansi püspöknek.

De akármilyen is volt Villonnak az élete, költő volt, még pedig a kiemelkedők közül, akik új utakat jeleznek. Ezért tudja őt jobban megérteni és tudja egy három strófás balladájában jellemzi a kései utód, a magyar poéta Juhász Gyula, mint a tudós szörszálhasogatók egész serege. Ezeknek Villonja elsárgult papír, elavult nyelv, elskatulyázott irodalomtörténeti anyag, a Juhász Gyula Villonja pedig él, eleven, pengeti a lantját, vidám, jókedvű, halállal kacérkodó, haláltól rettegő, cinikus és melankolikus, gyűlöli a vagyont és burzsoát, gúnyolja a papokat de meghatva emlegeti az Ur örök békéjét, meghúzódik az utcasarki szerelem papnőinek lupanárjaiban, de örök szépségű sorokat ír a tiszta szerelemről és egy írni-olvasni nem tudó öreg asszonyról, akit valaha anyjának nevezett. Mindig őszinte és igaz. Költészete

ebben különbözik a trubadúrok elkorcsosult holdvilágos költészetétől, amelyben jóllakott emberek sanyargó rímeket intéznek képzeletbeli, soha nem látott ideálokhoz, vagy elterebélyesedett öreg hölgyekhez.

Akárhol ütjük fel Villon kötetét, mindenütt megkap színeinek elevensége, frissesége. Csak azt énekelte meg, amit átértett. A szerencsétlenség, a nyomor, a szenvedés nála nem a megindításnak eszköze, hanem költői téma. Ezért tudott örök sorokat teremteni a világirodalom számára, melyek öt évszázad múltán is szüntelenül visszatérnek és át- meg átrezegnek lelkünk húrjain. Valami csodálatos tömörség, plaszticitás van minden sorában. Amit leggyakrabban megénekelt, az élet múlandóságát és a szépség hervadását, előtte is, utána is sok százan, sőt ezerén vették tollúkra. De alig van egy is, akinek annyi fájdalom rezegne felkiáltásaiban s akinek refrénjei úgy tudnák visszaadni a komplex érzések egész tömegét, mint az övéi. Melyik szép nőre ne lehetne ma is elmondani:

— *Vous vieillirez, ô ma belle maîtresse!*

és melyik lírikus költő nem vállalhatná ma is büszkeséggel e sort:

— *Deux estions et n'aoions qu'un coeur!*

Tudattalan idézetek, utánérzések formájában Villonnak számtalan költői képe és mondása él a mi időnk költészetében is. Banális kifejezést használva, azt mondhatnók, hogy Villon századokkal megelőzte a korát és olyan érzéseknek adott hangot, amelyeket csak a tizenkilencedik század franciái vittek bele újból az irodalomba. Az első a poéták sorában, aki az igazi emberi részvétet érzi *a szegény*

kicsi nők irányában, akiknek az elvirágzó szépség a mindenük. Azok is a társadalom kitagadottjai, vagy önkéntes száműzöttjei, mint ő. Velük együtt, rajtuk keresztül érzi a mulandóságot. De mikor mega előtt látja a kikerülhetetlen sorsot, ez a szerencsétlen, aki gyakran csak „az ablakon át látta a kenyeret”, aki éhezve írt verseket a gazdagok lakomáiról s a bitó alatt ismerkedett meg a halálfélelemmel, ragaszkodott ez élethez, amely derűsen talán sohasem fordult feléje. Akarta az életet, amely „jobb daróc alatt i?, mint a fényes sírboltban a rothadás”. Az elmúló fiatalság mohósága cseng ki soraiból:

— *Cueillons, cueillons la rose au matin de la me!*

Ezért nemcsak a halálnak a költője Villon, hanem az életé is. Az elmúlt kor hölgyeinek balladája, a tetemházak koponyái és a testamentum utolsó sorai, melyekben mindenkit meghív a saját temetésére, a legmegrázóbb lírai költemények közé tartoznak, melyeket valaha leírlak. Aki ezeket a sorokat írta, annak lehettek komor képei, de az élet számára nem volt siralom völgye, hanem egy ragyogóan szép valami, aminek csak az elmúlásában és pusztulásában van a fájdalom. Ez választja el Villont legerősebben az élettől rettegő kortársaitól és ez hozza őt hozzánk döbbenetesen közel. Csak a fanatikus élni akarás ecsetelhette Margot szerelmének gyönyörűségeit az ó-francia nyelv-kincsnek olyan merész összeválogatásával, hogy azt a mi kifinomodott kultúrköltészetünk már nem bírná el.

Nem is kell beszélünk arról, hogy egy ilyen poéta, aki nem üres általánosságokban, hanem mindig a legégyénibb módon énekel és megír mindent, ami vele és körülötte történik, mekkora kultúrhistoriai értéket képvisel.

Villonnak egy-egy sora akárhányszor többet mond a középkori Paris életéről, mint nagy fóliánsok száz meg száz oldalai. Merész ecsetje alatt megelevenednek a kis csapszékek, a zugutcák, a füstös odúk, az *élet* alsó rétegei, amelyeknek nincsen historikusuk. Egy darab húsból és vérből való középkori Paris és mindig Paris, mert csak a város érdekli őt és az emberek, de sohasem az, ami kívül esik a zsúfolt háztömegnek a körzetén. Ezért mondhatta joggal róla első méltatója, Clément Marót, Ferenc király félig szekretáriusa, félig inasa, hogy ő volt a legjobb *párisi* költő, aki valaha élt.

Ami költeményeiből megmaradt, — a nagyobbik rész ugyanis minden valószínűség szerint elveszett, — Ferenc király megbízásából Clément Marót, maga is költő, rendezte sajtó alá. Születése után száz esztendővel Villon, aki egész életében a társadalom mélységében hanyódott, az udvarképesek sorába emelkedett. A lator, a zsvány, a gyilkos elveszett belőle és nem maradt meg más, mint a poéta, aki még ma is belezsong az emberek szívébe:

Voltam gyerek, szomorú boldog,
 Volt kikelet és annyi jó.
 Roptam a táncot, a bolondot.
 Csókoltam Bertát és Izoldot.
 Most várnak a vörös koboldok.
 De hol van a ...
 De hol van a tavalyi hó?

CYRANO DE BERGERAC.

A tizenhetedik század Franciaországának egyik legkülönösebb zsenije ez a nyughatatlan vérű poéta-filozófus, akit a magyar közönség leginkább csak Rostand darabjából ismer és annyit tud róla, hogy nagy volt az orra és garázdaságával kivált még azokban az időkben is, mikor nem sokat teketóriáztak az emberek, ha arról volt szó, hogy karddal menjenek neki egymásnak. De sokáig félreismerték Cyrano még a saját hazájában is. A francia szellem és francia tulajdonságok megszemélyesítőjének tekintették. Vitéz és önzetlen, kissé könnyelmű és könnyűvérű, ötletes és sziporkázó, de se több, se kevesebb. A legfőbb előtte a kard becsülete, melyen foltot tűrni nem szabad. Pedig Cyrano sokkal több ennél. Írónak nem volt közönséges, gondolkodónak pedig egyenesen a mélyenjárók közé tartozott. De akárcsak az orra eltorzította a fizikai megjelenését, életének külsőségei és körülményei eltorzították belső egyéniségének képét és hosszú időközön át meghamisították értéklésének a mértékét is.

Cyrano sokkal általánosabb szempontok szerint kell megítélni. Rendszertelen, egyenetlen, szeszélyes tehetség

volt, de telve eredetiséggel és gondolatokkal. A kiháló lovagi ideál egyesül benne az újszerű merész képviselőjével. Rövid ideig élt, nagyon sokfelé forgácsolta szét a tehetőségét, ezért nehéz róla egységes képet rajzolni. Akárcsak az időt, melyben élt, őt sem lehet egy szemszögletből nézni, mint a klasszicizmusnak határozott vonalú, de hideg alakjait.

Savinien Cyrano 1620-ban született Périgord valamelyik városkájában, alkalmasint Bergeracban. Erre utal az utóneve, melyet állandóan használt, bár a bergeraci anyakönyvekben nem fordul elő. Gascognei volt, felruházva mindazokkal a tulajdonságokkal, melyek a délfranciát az északitól megkülönböztetik. Akárcsak nálunk a felvidékiek, Franciaországban a déliek képviselik az állhatatlanabb, hangadóbb, de mindenre jobban reagáló és végeredményben értékesebb elemet. A gascognei kurta nemes famíliából került a fiatal Cyrano különböző iskolákon keresztül Parisba, hogy az egyetemen szerezzék meg a különböző hasznos tudományok ismeretét.

A párisi egyetem híres volt a tizenhetedik században is, de belső tartalma már más volt, mint azokban az időkben, mikor a tudományok koronája, a teológia adta meg a hírnevét. Nagy eltolódások történtek a tudományok tekintetében, de még inkább abban, hogy mit tekintenek tudománynak. A teológia és a jogtudomány mellett ekkor kezdtek a modern orvostudomány alapjait lerakni, a természet jelenségeit vizsgálni és ezeket a stúdiumokat nem valamely más cél szolgálatába állítva, hanem önmagukért művelni. A fiatalság pedig, amely mindig szívesen kapható az új dolgokra, készséggel hallgatta azoknak az előadásait, akik új világokat tártak fel előtte.

A párisi egyetemen Cyrano sokakat hallgatott, de igazá-

ban a híres jezsuitának, Pierre Gassendinek volt a tanítványa. Gassendi Descarlesnak volt kortársa és ellenlábas. Mint író, nem szerzett magának akkora nevet, mint nagy ellenfele, de a maga korában alkalmasint nagyobb volt tanításainak hatása, jezsuita létére, Descartes spiritualizmusával ellentétben, a naturalizmusnak volt úttörője: tanította, hogy nem elvont spekulációval, hanem csakis empirikus, tapasztalati úton juthatunk el a dolgok lényegének megismeréséhez s nincs külön test és lélek, hanem ez utóbbi csak az előbbinek a funkciója. Gassendi révén ismerkedett meg Cyrano Tommasso Campanellával, a híres olasz dominikánussal, aki a tudomány szabadságának hirdetéséért és egy utópisztikus köztársaság megtervezéséért megismerkedett az inkvizíció börtöneivel. Campanella a harmincas évek végén érkezett Parisba, huszonhat esztendei börtönnek és kínoztatásának az emlékeivel. Kötelekkel gyötörték *usque ad ossa* és egy font húst vágtak ki alsótestéből. Híres könyve a *Civitas Solis*, nem maradt hatás nélkül Cyrano irodalmi működésére.

Európaszerte ekkor kezdett érlelődni a világfelfogásnak az a forradalma, amely a reformációtól eltérőleg, nem bizonyos vallásos tételek átrendezgetésében, hanem magának az alapoknak kritikájában kereste a gondolkodó ész legmagasabb feladatát. A reformáció mindent a bibliára, mint alapvető igazságra akart visszavinni, az új iskola, melynek követőit *libertinusok*-nak nevezték, fel merte vetni a kérdést, hogy a biblia egyes tételei nincsenek-e a tudomány megállapításaival ellentétben.

A libertinusok merész és az akkori felfogás szerint részben istentelen, részben nevetséges tanokat vallottak. Kopernikus és Galilei tanításai már régóta ismeretesek

voltak ugyan, de se a nagyközönség se az egyházak nem barátokztak meg velük. 1616-ban mondotta ki a szentszék, hogy a föld forgása ellenkezik a szentírással és még a tizenhetedik század közepén is a német színpadokon Kopernikust bohócnak ábrázolták. Pierre Borel francia írónak 1647-ből maradt egy kéziratos munkája, amely a következő címet viseli: „Új értekezés a világok többségének megbizonyításáról, hogy a csillagok lakott földek és hogy a föld is» csillag; hogy a föld a nap körül forog, amely áll és más *nagyon különös dolgokról.*”

A libertinusok forradalmárok voltak és tiszteletlenek a megállapodott tekintélyekkel szemben. Híveikből fiatal íróknak, magukat íróknak képzelő duhaj legényeknek, diákoknak, komédiásoknak és egyéb kapa-kaszakerülőknak a társasága verődött össze a Pont Neuf környékén, melynek kis korcsmaiban születtek meg a későbbi kabarék ősei. Amit a tudósok vastag foliánsokban írtak meg, ezek a fiatalok apró elmésségekre váltották fel. Szerelmes szonettek mellett, satirikus versekben gúnyolták a pedánsokat, burkolt értelmű sorokban csipkedték meg a hatalmasokat, szójátékokat rögtönöztek, ötleteket termeltek, kothurnusban járó hősi költeményeket travesztáltak, közben pedig beleavatkoztak a politikai kavargásokba és meg-megforgatták a kardjukat. Cyrano is ebben a fegyelmetlen, félig irodalmi, félig bohém társaságban tűnt fel legelőször *Pédant joué* című satirikus darabjával, mely Grangier professzort, a latin nyelv tudományának királyi lektorát állította pellengérré. Ez a tizenkilenc esztendő korában írott darabja, melyből Molière is sokat merített, hat esztendeig forgott közkézen kéziratban, míg a Hotel de Bourgogne színpadán 1645-ben előadásra került.

Nálunk Cyrano nevét főként a Rostand darabja telte ismeretessé. Históriajának feldolgozásában Rostand élt ugyan a költői szabadság jogaival, de majd mindennek, amit Cyranóról esemény gyanánt megírt, van történelmi alapja és belső igazsága. 1635-ben Cyrano beállott abba a gárda-századba, melyben vitézkedtek a gascognei legények és Castel-Jaloux volt a kapitány. Két esztendei katonáskodás alatt két ízben veszedelmesen megsebesült: Mouzonnál golyó ment át rajta, Arrasnál pedig kardvágást kapott a torkára. Megint visszakerült Parisba, ahol megelőzte őt rettenthetetlen bátorságának hire. Ennek a bátorságának otthon is minduntalan tanújelét adta. Alkalma volt rá bőven. A Cinq-mars összeesküvés és a *fronde* idején a kard nagyon könnyen kirepült a hüvelyéből. *L'honneur sali ne se laue qu'avec du sang.* Százakra ment a Cyrano csatározásainak és párbajainak száma. Párbajainak okai között pedig nagyon gyakran szerepelt abnormis nagy *orra*, melyre irodalmi és egyéb ellenfelei szívesen tettek gúnyos megjegyzéseket.

De ha igaz is Rostand jellemzése, nem teljes, mert csak egy oldalról mutálja be Cyranot. Ez a garázda legény, aki kardjával a nagyhasú Montfleuryt egy hónapra leparancsolta a Hotel de Bourgogne színpadáról és egy barátjának védelmében szembeszállt a Conti ezred egész csapat tisztjével, gúnyolódó verseivel pedig kikezdte a hatalmas Mazarint is, alapjában véve nagyon komolyan fogta fel az életet. Duhajsága csak külső máz volt. Eljárt a kis korcsmákba, mert ott tanyázott a publikuma, de nem ivott. Írt szerelmes verseket, de nem sok köze volt a nőkhöz. Foglalkozott ellenben az élet legmélyebb problémáival. Gassenditől sajátította el a természet megismerésének módszereit, Campanellától pedig a mérész vallási, politikai és

metafizikai gondolatokat. írásai között töredékben maradt ránk egy kísérlet a fizikai tudomány alapelveiről, melyben néhol egészen modern gondolatok csillámlanak meg. Alapjában véve nagyon komoly két fõműve, az *Utazás a holdban* és *A nap országainak és birodalmainak komikus leírása* is.

Cyrano idejében a mai értelemben vett újságok nem voltak; mégis, ha a filológusok hagyományos szokása szerint el akarnók skatulyázni õt, publicistának kellene minõsíteniük. Publicisták, akik a napi élet eseményeire reagálnak leg-erõsebben és koruk zûrzavaros törekvéseinek, eszméinek a kifejezõi, bizonyára voltak mindenkoron, csak a mód változott meg, amelyen a nyilvánossággal érintkeztek. Franciaországban ekkor vált divatossá ennek a publicisztikai jellegû irodalomnak egy új fajtája, a *levél*. Cyranonak is párbajai mellett a levelei szereztek elsõ sorban hírnevet, melyek kéziratban nagy számmal forogtak közkezen, mielőtt elsõ gyûjteményük nyomtatásban megjelent volna. A tartalmuk a lehetõ legváltozatosabb: leíró, gúnyos, szatirikus, politikai, filozófiai stb. jellegûek. Sok bizonyára elkallódott belõlük. Ez a könnyelmû zseni nem sokat törődött velük s ha barátai nem unszolják, írásainak legnagyobb része aligha lát nyomdafestéket.

A levelek után 1654-ben egymásután jelent meg Cyranonak két színdarabja, a már évekkel azelõtt megírt és színpadon is játszott *Pédant joué* és az *Agrippina*. Az elõbbinek gondolatát Molière átvette a *Scapin furfangjai*-ban, az utóbbiból pedig Corneille szórói-szóra egész verssorokat másolt le. Ilyen tapasztalatai Cyranonak bõségesen voltak korának többi íróival is, akik még nem értelmezték valami szigorúan az irodalmi tulajdont. Két levele is szól

a gondolatolvajok, *pilleurs de pensées* ellen. A két színdarabbal egy esztendőben jelent meg az *Utazás a holdban* is, amely kéziratban már szinte 1650 előtt készen volt.

Cyranonak ez a legfurcsább és legeredetibb könyve. Akár a Verne-regények, akár a társadalmi regények őséneke lehet tekintenünk. Fantázia és társadalmi szatíra egyaránt van benne bőségesen. A kiindulási tétele az, hogy a csillagok lakott égitestek; azért akar a legközelebbi csillagra, a holdba eljutni, hogy lakóival érintkezzék. Négy módot kísérel meg a holdba jutásra. Először harmattal telt fiolákat kapcsol magára; a harmatot a nap magához szívja, de ő kormánykészülékkel a közelebb eső holdba akar eljutni. Ez az út zuhanással végződik — Kanadában. A második kísérlet, a levegőnél *nehézebb* repülőgép, szinte zuhanással ér véget. Harmadszor rakéták segítségével akarja magát elröpíteni odáig, ahol a hold vonzása kezdődik. Végül gázzal telt tartályok segítségével jut el a holdba. Primitív és naiv formában ezek a levegő meghódításainak máig is ismert módozatai. De még a szállítóernyő is megvan Cyranonál, mellyel az esés veszedelmét csökkenti. Útjában a hold felé, észrevétlenül megfordul, mikor a hold vonzási körébe érkezik. A hold vonzása nem pontosan az út felénél kezdődik, mert a hold kisebb test a földnél és „tevékenységi sugara rövidebb”.

De akár a holdba, akár a napba való utazás Cyranonál csak eszköz a cél elérésére, egy haladottabb és szebb társadalomnak a megrajzolására, amelyben sajátsgosan találkoznak ezeknek az égitesteknek a benszülött lakói az elköltözött földi bölcsek szellemével. Különösen Campanella az, aki őt a nap országában kalauzolja és felvilágosítást nyújt neki a mindenségről, melynek a föld nem legtökéle-

tesebb pontja, nem is közepe, hanem csak egy jelentéktelen kis po/szeme. Leírásai néhol, ahol például a holdba varázsolt Éden kertjét írja meg, az igaz költői szépségek megnyilatkozásáig emelkednek. Még a zenét is segítségül hívja e földöntúli világ megrajzolásánál. Embereknek, folyóknak, hegyeknek egyaránt zenei nevük van s e nevek hangjegyekkel leírva szerepelnek a szövegben. Máskülönb pedig a hold és nap társadalmával összehasonlítva bírálja az emberi társadalom furcsaságait. Még a saját abnormisan nagy orrát se felejtí ki. A holdban a nagy észnek és tehetségnek jele a nagy orr s aki kicsiny orral születik, azt az orvosok veszik kezelésbe és orrát mesterségesen megnyújtják.

1654 volt a nyomtatásban megjelent könyvek szempontjából Cyranonak a legtermékenyebb esztendeje. Ezt talán annak kell tulajdonítani, hogy élete egy időre nyugodtabb révbe ért. Előző esztendőben elfogadta Arpajon herceg meghívását és olyan udvari költő-féle lett mellette, aminővel majd minden francia főúr büszkélkedett. Arpajon herceggel még 1640-ben, katonáskodása idején ismerkedett meg és valószínűleg a herceg társaságában járt Német- és Lengyelországban is. A herceg pártfogása lehetővé tette könyveinek kiadását, melyek révén rövid időre Franciaország legismertebb, de egyúttal egyik oldalról legjobban ünnepelt, másik oldalról pedig ócsárolt és gyűlölt írói közé emelkedett. Libertinus híre mellett egyenesen istentagadónak kiáltották ki, templomokban kiprédikálták, mert más égitestekről azt merte írni, hogy azokon is Isten képére teremtett lények laknak, szentséggyalázással vádolták meg az *Agrippina* előszava miatt és mikor állta mindezeket a támadásokat, bolondnak kezdték híresztelni.

Mikor mindez nem használt, merényletet követtek ellene, amelybe hosszú betegeskedés után belepusztult. Halálának körülményeit Rostand idealizált előadásából ismerjük. Annyi igaz belőle, hogy kegyes nővérek vették őt körül. A lényeg azonban az, hogy a tizenhetedik század Franciaországának zavarosan kavargó világában, ahol megkezdődött a hagyomány és modern felfogás, a régi és új világnézet összeütközése, a libertinusokkal szemben állott az *index szövetsége*, amelynek tagjai Istennek tetsző munkát véltek cselekedni, amikor az istentelennek kikiáltott könyveket és írásokat minden módon és eszközzel eltüntették. Ha az írások eltüntetésén kívül sikerült még az atheistának kikiáltott író is halálos ágyán *megettéríteni*, teljes volt a diadaluk. Ezek vették körül a beteg Cyranot; odaadással ápolták, de kéziratos munkái közül többet, melyekről vagy maga, vagy barátai említést tesznek, *a lelke üdvössége érdekében* örökre megsemmisítettek. Halála után könyveit is buzgalommal pusztították, úgy hogy eredeti Cyrano-példányok alig vannak a legnagyobb francia közkönyvtárakban is. Pedig amiért Cyranot istentelennek kiáltották ki a maga idejében, az ma már a csillagászatnak és a természettudománynak legközönségesebb, mindenki által elfogadott igazságai közé tartozik.

De mert írásai így eltűntek, írói neve sokáig elfakult s az emberek emlékezetében nem mint komoly gondolkodó maradt meg, hanem mint kardforgató vitéz, akinek annyi köze van az irodalomhoz, hogy néha szonetteket és gúnyos verseket is írogatott. Még Rostandnál is ez az elem túlnyomó, holott az igazi Cyrano, ha bohém módon élt is, filozófus volt és legfőbb büszkesége volt, hogy *bon physicien*.

1655 szeptemberében halt meg, sárga levelek hullásakor. Mindössze harmincöt esztendőt élt.

NAGY PÉTER VÉGRENDELETE.

A tudománynak is vannak legendái, de legtöbb legendája van a történelemnek, annak a tudománynak, amely a legkevésbé megbízható adatokon, az emberek elbeszélésein és feljegyzésein alapszik. Regék merülnek fel, vagy tudatos elferdítések kerülnek forgalomba, amelyek évtizedeken, évszázadokon át a valóság köntösében szerepelnek, foglalkoztatják a kortársak és utódok fantáziáját, míg a kérélnemzetlen kutatás rájuk nem süti a hamisság bélyegét és oda nem utalja őket, ahova tartoznak, a mesék birodalmába. Ez még a jobbik, mondhatjuk, szerencsésebb eset. Kétségtelen ugyanis, hogy számos olyan történelmi mende-monda is öröklődik nemzedékről nemzedékre, amelyeket valóságnak hiszünk és amelyeknek hamis volta nem fog kiderülni sohasem.

A sokáig kísértő és napjainkig általánosan hitt, de végül mégis kiderített történelmi mesék sorába tartozik Nagy Péter úgynevezett végrendelete. Hosszú időn át makacsul tartotta magát a hit, hogy az orosz cárok titkos archívumának legmélyén fekszik egy fontos állami okirat, amely Nagy Péternek, az orosz nagyhatalom megalapítójának kezétől származik.

Ez az írás, amelyet az ázsiai barbárból európaivá vedlett cár végrendeletül hagyott utódaira, azokat a módokat és eszközöket jelöli meg, amelyek segítségével Oroszország legyőzheti az európai nemzeteket és magának a világ uralmát biztosíthatja.

A továbbiakban azt mondja a legenda, hogy Nagy Péter utódai vallásos tisztelettel követik családi hatalmuk meg-alapítójának ezt a politikai végrendeletét. Mindaz, ami az orosz politikában két évszázad óta történt, nem véletlen és nem esetlegesség, hanem ennek a végrendeletnek a következetes végrehajtásából ered és mindazok a csapások, bajok és veszedelmek, amelyek két évszázad alatt Európát a cári uralom részéről érték, erre a végrendeletre vezetendők vissza.

Mi van tulajdonképen Nagy Péter végrendeletében? Bevezetése szerint Oroszországot a gondviselés rendelte arra, hogy a jövőben egész Európa felett uralkodjék. Az európai nemzetek mind elaggottak, elérkezett az ideje, hogy egy új és friss nép uralma alá hajtja őket. Időről-időre kelet és észak népei elárasztják az elernyedtt nyugatot, megtermékenyítik az elvéhdedt civilizációt, ahogy Rómát is regenerálta a barbárok inváziója. Ugyanolyan törvényszerűség ez, mint a Nílus termékeny iszapjának lerakódása Egyiptom földjén. Oroszország, amely az ő trónraléptekor patak volt s melyet folyamnak hagyott vissza, utódai alatt tengerré válik és elárasztja egész Európát, ha az utódok is értik a módját, hogy sorsát megfelelően irányítsák. Ezért, mint Mózes a zsidóknak a tízparancsolatot, ő a végrendelet követését ajánlja utódainak figyelmébe.

Maga a tizennygy szakaszból álló sajátképeni politikai végrendelet elmondja, hogy Oroszországot állandóan hadra-

kész állapotban kell tartani s a nyugati államoktól a hadviselés és béke művészetét illetőleg mindent el kell sajátítani, de csak azért, hogy Oroszországnak hasznára fordítsák. A szomszédos államokban egyenetlenségeket és zavarokat kell támasztani s azokat kihasználni. Ha másként nem, rokoni kapcsolatok teremtése révén kell beleszólást biztosítani Európa belső ügyeibe. Ily módon Lengyelország, Svédország, valamint a Keleti és Fekete tenger partvidéke fokról-fokra leigázandók. Törekedni kell Konstantinápoly és India megszerzésére, meri aki olt uralkodik, ura a világnak. Ausztriával színleg szövetséget kell fenntartani, de a császári hatalommal szemben szítani kell a német fejedelmek féltékenységét. Így lehet elérni, hogy Ausztria is segítsen kiverni a törököt Európából és így kell megakadályozni más oldalon megindítóit háborúkkal, hogy győzelmének gyümölcseit kihasználja. Oroszországnak mindenütt, Magyarországon, Törökországban és Lengyelországban a keleti keresztények protektora gyanánt kell szerepelni, hogy a döntés percében szövetségesekre találjon az idegen államok határain belül is. Ilyen előkészületek után a világ megosztását kell felajánlani Bécsnek és Versaillesnak, majd a kölcsönös féltékenység kijátszásával harcba kell keverni őket s mikor kölcsönösen meggyengítették egymást, a készen álló orosz hadakkal és hajóhaddal el kell árasztani Európát az atlanti partokig. A kicsinyek ekkor önmaguktól is behódolnak Oroszországnak. „Így lehet és így kell leigázni Európát”.

Mint e szűkre fogott kivonatból is látható, az állítólagos végrendelet elég sikerült jellemzése Oroszország újkori politikájának és a további következtetések is nem minden ügyesség nélkül vannak levonva. A jellemzés annyira sikeres,

hogy a gondolatmenet csaknem tökéletesen összevág azzal a pánszláv programmal, amelyet Akszakov, Danilevszkij és követőik Oroszország számára a múlt század derekán felállítottak. Kétségtelen, hogy a végrendelet csakis olyan embertől származhatik, aki otthon volt a világpolitikában és ismerte annak titkos rugóit. Úgy eltalálja az orosz pojtikának elveit, hogy nem lehet csodálni, ha hosszú időn át tényleg; hittek az írás valódiságában. Minthogy magán viselte a moszkovita politika jellemző vonásait és a tények nagyrészt megegyeztek rendelkezéseivel, jó ideig ez a rejtélyes irat úgy szerepelt, mint az orosz cárok hódító politikájának alapvető dokumentuma. Évtizedeken keresztül komoly történetírók és politikusok mindig Nagy Péter végrendeletére utaltak, ha jellemezni akarták az orosz politika veszélyességét, vagy fel akarták tární titkos céljait. Különösen erős és gyakori volt a végrendeletre való hivatkozás a krími háború idejében, de idézték gyakran a hetvenes években, az orosz-török háború idején is.

Legújabban, a világháború idején Sven Hedin említette fel a végrendelet dolgát egyik könyvében. A végrendelet, mint írott dokumentum, nincs meg, de hogy a benne lefektetett elvek élnek, azt az orosz iskolakönyvek is bizonyítják, amelyek Péter cár *titkos gondolatáról* beszélnek és ebből származtatják Oroszország történelmi misszióját.

Az orosz hivatalos körök és általában azok, akiknek betekintésük volt a peterhofi titkos levéltárba, mindig tagadták Nagy Péter végrendeletének valódiságát, de az ő tagadásukat a világ természetesen nem volt hajlandó döntő érvényűnek elfogadni, hiszen *ha lett volna is* ilyen végrendelet, érdekük lett volna, hogy azt letagadják, mert ez a dokumentum a legerősebb fegyverek egyike volna az

orosz politika ellen. A végrendelet dolga ilyen szempontból egy ízben magát II. Sándor cárt is nyilatkozatra készítette és egy kihallgatáson, amelyet az orosz-török háború kitörése előtt adott Fitzherbert angol nagykövetnek, a végrendelet történetét a legendák sorába utalta. Kijelentette azonban ez alkalommal a cár azt is, hogy Nagy Péternek és II. Katalinnak Konstantinápoly meghódítására irányuló terve is csak „illúzió és fantom”. A cár tehát megtagadta a nyilvánosság előtt nemcsak a végrendeletet, hanem a *szellemét is*. Hogy ebben a tagadásban mennyi volt az őszinteség, megmutatták az orosz-török háborúban és még inkább a világháborúban megnyilatkozott orosz hatalmi törekvések.

De ha a végrendelet maga nem igaz, a benne való hit honnan került a köztudatba, kinek lehetett az érdeke, hogy egy ilyen titkos államiratnak a hírért elterjessze és ki volt az, aki ezt a kétségtelenül nagyszabású történelmi okmányhamisítást elkövette?

A nyomok, mint a történelmi kutatásnak sikerült megállapítani, Napóleonhoz vezetnek. Napóleonról nagyon jól tudjuk, hogy egyáltalán nem volt idegen tőle a közvéleménynek hamis okmányokkal, céltudatosan elhelyezett hírekkel és tendenciózus közleményekkel való befolyásolása. Az orosz hadjárat előtt kétségtelenül érdekében állt neki, hogy a cári politikát minél feketébb színekben tüntesse fel és céljait Európa előtt kompromittálja. Ezekben az általános okokon kívül a részletkörülmenyek még inkább valószínűvé teszik, hogy Nagy Péter végrendeletének, ha nem is a gondolata, de legalább is első ismert fogalmazása tőle ered és létezését a ő sajtóirodája röpitette világgá.

Egy ilyen okmányról legelőször Louis Duten, Voltaire

kortársa tesz említést, abban a formában, hogy II. Katalin Nagy Péter aláírásával egy okmányt hamisított a saját politikájának az igazolására. Többet Duten nem tud, adata feledésbe is merült és csak 1812-ben bukkant fel ismét, meglehetősen sajátságos körülmények között, közvetlenül a Napoleon oroszországi hadjáratát megelőző időpontban.

A végrendelet, helyesebben a végrendelet *tartalma*, ez évben merül fel először egy könyvben Parisban, amely a következő címet viseli: „*De la politique et des progrès de la puissance russe, depuis son origine jusqu'au commencement du XIX. siècle.*” A könyv szerzője nincs megnevezve, magát csak *L.* betűvel jelöli. Hogy ki ez az *L.*, azt a „*Histoire des cosaques*” című 1814-ben megjelent könyvnek az előszavából tudjuk meg, ahol a Lesur nevű szerző elmondja, hogy ő írta az orosz hatalom politikai fejlődéséről szóló röpiratot is. Az utóbbi könyv felvilágosítást nyújt egyúttal Lesurnek Napoleon kormányához való viszonyáról is, amennyiben könyvéről megírja: „*demandée par le gouvernement français*”. Ezzel félig-meddig világot vet első könyvének eredetére is.

Nagyobb kombináló képesség nélkül is fel lehet ugyanis tételezni, hogy az előző, az orosz hadjárat előestéjén világos politikai tendenciával megírott röpirat is ugyanilyen megrendelésre készülhetett. Ennek van egy indirekt bizonyítéka is. Sir Robert Wilson, Anglia pétérvári nagykövete, privát naplójában említi, hogy a franciáknak Oroszországból való visszavonulása alkalmával ebből a könyvből meglehetősen sok példányt találtak Marét bassanoi hercegnek, Napoleon akkori külügyminiszterének elhagyott lakásán. Alig lehet tehát kétségesnek tekinteni, hogy az orosz politikáról írott könyvnek a szerzője csak eszköz volt Napoleon

kormányának szolgálatában és a röpirat Nagy Péternek benne foglalt világhódító programjával együtt megrendelésre készült egy határozott politikai cél szolgálatában.

Jellemző egyébként, hogy Lesur a végrendeletet nem közli eredeti szövegében, hanem csak *restimét* ad róla; azt nem mondja meg, honnan van tudomása a fontos okiratról, hanem csak ebben a formában emlékezik meg róla: „*On assure, qu'il existe etc.*” „Azt állítják, hogy az orosz cárok magánlevéltárában I. Péter kezétől származó titkos *emlékiratok* vannak, amelyek kerülgetés nélkül fejtik ki ennek az uralkodónak a terveit, amelyeket utódainak figyelmébe ajánl s amelyeket ezek közül egyesek tényleg majdnem vallásos állhatatossággal követtek is.”

E bevezetés után Lesur rsuméje kivonatosan, tizennégy pontban közli a fentebb ismertetett politikai tanításokat. Figyelemreméltó, hogy ő még csak emlékiratokról beszél s ezekből csak később lett végrendelet. Később került nyilvánosságra a végrendelet „*hiteles és teljes*” szövege is.

Ezt a „hiteles és teljes” szöveget, mint azóta sokak, de különösen Berkholtz rigai városi könyvtáros kutatásai megállapították, Caillardet francia romantikusnak köszönhetjük, aki 1836-ban kiadta a XV. és XVI. Lajos korában szerepelt misztikus Éon lovagnak az emlékiratait és ezekben közzétette Nagy Péter állítólagos végrendeletét is. Könyvének címe: „*Mémoires du Chevalier d'Éon, publiés pour la première fois sur les papiers fournis par sa famille et par les matériaux authentiques déposés aux archives des affaires étrangères par Frédéric Gaillardet, auteur de la Tour de Nés le.*”

A szerző és a könyv címe egyaránt érdekes. Gaillardet egyike volt az idősebb Dumas nagyszámú munkatársainak

és kétségtelenül Dumas regénygyárában sajátította el az irodalmi szenzációk iránti érzéket. Később önállóan is szerepelt és »La Tour de Nesle» című hátborzongató darabját száznál többször adták a Porte Saint-Martin-színházban. E darabja révén névre is telt szert és jellemző, hogy mikor komoly allűrökkel dolgozó történelmi emlékiratok kiadására vállalkozott, szükségesnek látta a címlapon megemlíteni, hogy ő a *Neslei torony* szerzője. Emlékirataira különben azóta a történelmi tudomány kimutatta, hogy a valósághoz semmi közük és Caillardet nem dolgozott sem az Eon család okmánytára, sem a külügyminisztérium levéltára alapján, hanem egyszerűen fantasztikus regényt írt, amelyet ezekre a forrásokra való hivatkozás révén akart a valóságosság látszatával felruházni. És ez, mint a következmények igazolták, jó időre sikerült is neki.

Az az Eon lovag, akinek állítólagos emlékirataiban Gaillardet Nagy Péter végrendeletét közreadja, egyike a francia történelem titokzatos alakjainak. Személyét sokáig homály fődte és hosszú időn át nagy viták folytak, hogy tulajdonképpen férfi-e vagy nő. 1728-tól 1810-ig élt; kortársainak adatai szerint arca teljesen bajusz- és szakáttalan volt, alakja pedig könnyed, nőies. XV. Lajos alatt diplomáciai szolgálatba lépett és különösen Oroszországban működött, Erzsébet cárnő udvarában. Először Douglas nagykövetet kísérte Pétervárra mikor ennek az volt a feladata, hogy az 1743 óta Orosz- és Franciaország között teljesen megszakadt diplomáciai viszonyt helyreállítsa. Eon lovag Douglas utódának, l'Hôpital márkinak ideje alatt is Pétervárott maradt s nagyrészt az ő ügyességének volt köszönhető, hogy Oroszország kivonta magát az angol befolyás alól és csatlakozott az Anglia és Poroszország ellen kötött versaillesi szerző-

déshez. Szent Pétervárról Londonba került követségi titkárnak és később, mint követ is képviselte hazáját az angol udvarnál 1777-ig, mikor diplomáciai pályájának vége szakadt.

Ennyi kétségtelenül történelmi faktum. Valószínű az is, amit kortársai írnak róla, hogy 1755-ben, mikor Pétervárra került, felhasználva nőies megjelenését, több ízben bizalmas küldetéseknel női ruhában is eljár. Innen keletkezett az a nagyon elterjedt hit, hogy az a személy, aki Charles Geneviève Eon de Beaumont név alatt rejtőzik, tulajdonképen nem férfi, hanem nő. Magyarázatul azt hozták fel, hogy leány volta dacára családja kénytelen volt férfinak neveltetni, mert különben elesett volna egy nagy örökségtől, amely csak fiuknak volt fentartva; igazi neme pedig csak akkor derült ki, mikor a diplomáciai pályán jelentős sikereket ért el.

Egykorú angol feljegyzésekből tudjuk, hogy Londonban Eon lovag férfi vagy nő voltának kérdése 1768-ban nagy fogadásokra, sőt perekre is vezetett. A személye körüli homályt még titokzatosabbá tette, hogy 1777-ben, mikor visszatért Franciaországba, kormánya elrendelte, hogy állandóan női ruhát köteles viselni. A furcsa rendeletnek állítólag az volt az oka, hogy Éon lovag Londonban igen közeli viszonyban állott egy nagyon magas állású hölgyhöz s a francia udvar az angol királyi család iránti szívésségből deklarálta Éont nőnek, hogy a barátságnak kompromittáló élet elvegye. Ma az orvosoknak adataira támaszkodva, akik Éon lovagnak 1810-ben bekövetkezett halála után a boncolásnál résztvettek, általános a nézet, hogy férfi volt, anélkül, hogy ezzel a személye körüli misztikum teljesen el volna oszlatva.

Magától értetődőleg ennek a titokzatos alaknak a

története kész témának kínálkozott a regényírók és színpadi szerzők számára, akik históriáját nem is egyszer feldolgozták. Legújabban, 1908-ban Henri Cain és Armand Silvestre, Rodolphe Berger zenéjével operettet is csináltak Éon lovag történetéből.

Körülbelül ilyen „történelmi eszközökkel” dolgozhatott Gaillardet is. Felhasználva az Éon lovag személye körüli homályt, azt a mesét költötte róla emlékirataiban, hogy XV. Lajos rendeletére felolvasónőnek csempészték be Erzsébet cárnőhöz, hogy így jusson különböző államtitkoknak a birtokába. E feladatoknak a lovag fényesen meg is felelt, amennyiben egyebeken kívül sikerült neki megszerezni az orosz cári levéltár legféltettebb kincsét, Nagy Péter végrendeletét.

Erről Gaillardet a következőket írja:

„Egyidejűleg Erzsébet császárnőnek a versaillesi szerződéshez való hozzájárulási nyilatkozatával, Éon lovag egy másik értékes okmányt is hozott magával, melynek felfedezését rendkívül bizalmas összeköttetéseknek és az orosz császárok titkos levéltárában végzett ellenőrzés nélküli kutatásainak köszönhető. Ezt az okmányt, amelyről az egész világ beszélt és melynek létezéséről tudtak, anélkül, hogy valakinek birtokában lett és előmutathatta volna, Éon lovag egy Oroszországról szóló speciális jelentés kíséretében bizalmasan adta át 1757-ben Bernis abbénak, XV. Lajos akkori külügyminiszterének. Az okmány *szó szerinti* másolata a Nagy Péter által leszármazóira és az orosz trónon következő utódaira hagyott végrendeletnek.”

Lesurrel szemben tehát, aki még „*azt állítják, stb.*” formájában ír a Nagy Péter féle emlékiratokról s azoknak csak kivonatát közli, a regényíró Gaillardet abszolút hiteles-

ségre tart számot és a francia külügyminisztérium levél-tárára és az Eon család okmányaira való hivatkozással *in extenso* közli a végrendelet szövegét is.

Hogy Caillardet adatai nem igazak s hogy az ő szövege egy szemernyivel sem hitelesebb a Lesur kivonatánál, azt nagyon könnyen meg lehet állapítani. Az ő „végrendelete” ugyanúgy tizennégy fejezetből áll, mint Lesur resuméje. Az egyes fejezetek sorrendje részben megvan ugyan változtatva, a szavakban is van némi változtatás, de a két irat egyébként teljesen azonos. Gaillardet, mikor »szerkesztett-, kétségtelenül a Lesur-féle szöveget tartotta maga előtt. Épen ezzel a megegyezéssel bizonyít azonban a legerősebben önmaga és a végrendelet hitelessége ellen. Ő a *teljes szöveget* adja és mégis alig valamivel bővebb, mint Lesur szövege; egyes fejezetei pedig rövidebbek is, mint a — *kivonat*. Végül úgy az ő szövegének, mint a Lesur féle kivonatos szövegnek hitelességét teljesen megdöntik azok a kétségtelen anakronizmusok és elírások, melyek mindkét szövegben előfordulnak. Ezek a szerkesztési hibák olyan természetűek, hogy minden más bizonyítéknál erősebben utalják a végrendeletet a legendák és történelmi hamisítások birodalmába.

Különösen két kifejezés fordul elő mindkét szövegben, amely semmiesetre sem származhatik Nagy Pétertől, hanem csakis a „szerkesztő” tévedése lehet, aki munkájának nevében egy pillanatra kieszhetett a végrendeletet író cár szerepéből. Egyik helyütt az állítólagos Nagy Péter *schizmatikus*, vagy *nem egyesült görögökről* beszél, másik helyütt pedig *ázsiai hordáknak* nevezi a — saját hadseregét. E két kifejezés értékét illetőleg vitázni sem érdemes. Az orosz cár, aki magát az igazhitű egyház fejének tartja, ezt az egyházat

nem nevezheti schizmatikusnak és nem egyesültnek és éppen így nem illetheti „horda” titulussal a saját hadseregét. Ez a nyugati ember kifejezése és a nyugati ember gondolkozása ismétlődik az okmány számos más kifejezésében is, amelyek egyenkint talán nem volnának döntő jelentőségűek, de összeségükben ismét csak arra utalnak, hogy az állítólagos végrendelet nem egyéb, mint a leghíresebb történelmi hamisítások egyike.

Lesur megrendelésre dolgozott, — az emlékiratok kivonatát hihetőleg hevenyészve maga Napoleon mondhatta neki tollba, — Gaillardet, Dumas iskolájának szenzációkban utazó tanítványa pedig megfelelő fellálásban „eredeti” végrendeletet csinált belőle. A Napoleon bukása körüli zavaros időkben Lesur könyve könnyen feledésbe merülhetett s ez a feledésbe került könyv kapóra jött Gaillardetnek felhasználás szempontjából. A hibák kritikátlan lemásolása magyarázható azzal, hogy Gaillardet talán maga is gyorsan dolgozott, vagy pedig nem volt elegendő történelmi tudása és ítélőképessége, hogy a kifejezésekben rejlő lehetetlenségeket észrevegye.

Hogy az emlékiratoknak Lesur által közölt kivonatos szövegét maga Napoleon diktálta, közvetlenül nem bizonyítható, de nagy a valószínűsége. A kérdés vizsgálói nem indokolatlanul mutattak rá, hogy Nagy Péter végrendeletének egész gondolatmenete mennyire megegyezik egyes fejtegelésekkel, amelyeket Napoleon saját emberei előit tett s ezek feljegyezték és még inkább, mennyire frappáns a hasonlóság még a kifejezésekben, frázisokban is Napoleon szent-ilonai emlékiratainak Oroszországra vonatkozó része és a Lesur által közölt szöveg között.

A diktáló *személye* különben a történelem szempont-

jából már meglehetősen közömbös. Eredet szempontjából elegendő annak megállapítása, hogy ez a sokszor bombasztikus, jövendölgető irat nem származhatik a nagyon is józan, fellengzős dolgoktól idegen és csak a pillanat realitásai iránt érzékkel bíró Nagy Pétertől, hanem Napoleon közvetlen környezetében kell keresni a forrását.

Lesur, de még inkább Gaillardet könyve nyomán a végrendelet megkezdte vándorlását az irodalomban. Szó szerinti vagy némileg módosított szövegben majd itt, majd ott bukkant föl, belevette magát a köztudatba és mint gyakran történni szokott, a mesének medre egyre szélesbedett és kimélyült.

Jellemző, hogy három évvel Gaillardet könyvének megjelenése után a lengyel Chodzko Leonard, aki francia nyelven könyvet írt hazájáról, amelyben Lengyelország romlásának kezdetét Nagy Pétertől számítja, már a végrendelet *keletkezésének* a körülményeit is ismeri. Még tovább megy egy Corréard nevű francia katonai író, aki *1854-ben* az orosz birodalom növekedésének térképét adta ki. Magyarázó szövegében azt is megírja, hogy Nagy Péter a végrendelet vázát 1710-ben készítette, „*végleges*” alakját azonban csak 1724-ben nyerte, Ostermann kancellár átdolgozásában. A legenda vándorlásának és fejlődésének érdekes példája.

Vagy talán ez már nem is véletlen és nem is legenda? A könyv megjelenésének időpontja, 1854, a krimi háború előestéje, meglehetősen gyanús. Ekkor a francia kormánynak megint érdekében állott, hogy Oroszország ellen hangolja a közvéleményt. Az ekkor hírből, hallomásból már eléggé ismert végrendeletnek megfelelő tudományos aplomballal való közzététele és kommentálása épen úgy megfeleltethet

III. Napóleon céljainak, mint annak idején a legenda szárnyrabocsájtása nagybátyjának. A körülmények sajátságos összevágása és analógiája mellett nincs kizárva, hogy Corréard esetében is csak a mindkét francia császárság által nagyon kedvelt félhivatalos sugalmazással van dolgunk.

A végrendelet további sorsa, bevonulása a napi sajtóba és politikai célokra való felhasználása, különösen mióta hitelességének nimbuszát erősen megtépázták, végül pedig keletkezését és hiteles történetét is nyomról-nyomra kimutatták, már alig érdekes. Érdekessége ma már csak inkább *tartalmi szempontból* van. Annyi más dokumentum mellett fényesen igazolja ez az apokrif írás szellemi szerzőjének, Napóleonnak a jövőbe tekintő politikai éleslátását, akinek különösen a világháború szolgáltatott teljes igazságot. A nagy császár felismerte az egyik oldalon Angliának a kontinenssel szemben követett politikai alaptörvényét, a másik oldalon pedig megjósolta a civilizált Európára Oroszország felől váró veszedelem elkövetkezését is.

A végrendelet legenda, de tartalma igaz és megvalósítására két századon át állandóan törekedett az orosz cárok és a panszlavista álmodozók politikája. A nagy összeomlás azután a végrendelet meséjét és tartalmi igazságát egyaránt végérvényesen eltemette.

NAPOLEON VÉGSŐ ÓRÁI.

1921 május 5-én múlt száz esztendeje, hogy a nagy világfelforgató, aki Korzika szigetéről kiindulva, tüneményes pályafutás után Franciaország császári trónjára emelkedett és egy ideig Európa urának képzelhette magát, az Atlanti-óceánnak egy sziklaszigetén befejezte eseményekben és változatosságokban csodálatosan gazdag életét. Elment a százezrek után, akik a büszkén szárnyaló sasok alatt Franciaország nagyságáért, vagy az ő dicsőségéért hagyták ott az életüket Olaszország zöld mezőin, Egyiptom homokján, az Alpések bércei között, Oroszország hősivatagjain és Waterloo lankás halmain. Regény volt az élete s a fizikai értelemben vett halál csak a pont volt a regény végén. Távol Európa földétől, az óceán végtelen vizének közepe, már életében elvont fogalomná vált, nevét szárnyára vette a legenda és mithikus ködbe burkolta az alakját.

Nincs talán a történelemnek alakja, aki Napóleonnál erősebben foglalkoztatta volna kortársainak és az utókor-nak fantáziáját s akiről többet írtak volna történelmi munkák, életrajzok, emlékiratok formájában, sőt még szép-irodalmi munkákban is, mint róla. Könyvtárat lehetne meg-

tölteni a magyar nyelven megjelent Napóleon-irodalommal is. Sajátságos, de némiképen érthető módon azonban ez a magyarnyelvű Napoleon-literatúra nagyon szegény abban, ami a száműzött császárnak szent-ilonai életére vonatkozik. Mintha Waterloonál nemcsak a történelemből lépett volna ki, hanem az életből is. Pedig ha Waterloonál végződött a történelem, utána kezdődött, ami legerősebben hatott az emberek képzeletére, a napóleoni legenda és a regény.

Az a Napoleon, aki Waterloonál elvesztette a csatát, már nem volt az olaszországi és egyiptomi hadjáratnak ifjú és merész tábornoka és Franciaországnak tetterős, minden akadályt legázoló császára. Mikor a szerencse elfordult tőle, tétovázó és habozó lett. Noha voltak, akik tanácsolták, nem merte szétkergetni a párisi kamarákat, melyek nyíltan ellene fordultak, hanem alkudozott velük, hogy mint egyszerű tábornok szolgálhassa tovább Franciaországot és fiát, a római királyt, kinek javára másodszor is lemondott a császári koronáról. A legkülönbözőbb terveken tépelődve töltötte a napokat Malmaisonban s csak mikor Blücher poroszai rohanva közeledtek Paris felé, indult nyugatra, hogy Rocheforton át Amerikába vitorlázzék. A meneküléshez szükséges időt azonban már elvesztegette; a Fouché által értesített angolok hadihajói cirkáltak a francia kikötők előtt. Más választása nem lévén, 1815 július 15 én, majdnem egy hónappal a Waterlooi csata után, a *Bellerophon* angol hadihajóra vétette fel magát. Előzőleg pathelikus hangú levelet írt az angol régenshercegnek, hogy száműzött Themistokles gyanánt legnagyobb ellenfeléhez fordul s angol földön, az angol törvények oltalma alatt akar megtelepedni.

Az ajánlat elkésett. A *száz nap* rettegéséből felocsúdott

bécsi kongresszus már döntött a nagy békebontó sorsa fölött. Valósággal középkori istenítéletet mondott fölötte, a a béke és az emberi nem ellenségének nyilvánította s hogy örökre megszabaduljon tőlee, száműzte az Atlanti-óceán magányos sziklaszigetére. Őrizetével a kongresszus Angliát bizta meg. Többé Európa földére nem tehetta a lábát. Csak az angol partokat láthatta még Plymouth kikötőjében; ott átszállították a *Northumberland*-ra, amely október 15-én érkezett meg Jamestownba, Szent Ilona szigetének egyetlen kikötőjébe.

Ettől kezdve nagyon szűkre szorul a világ Napoleon körül. A szövetséges hatalmak csak néhány hívének engedték meg, hogy számkivetésbe elkísérjék. A férfiak öten voltak mindössze: Bertrand főudvarmester, Montholon államtanácsos, Las Cases gróf, Gourgaud tábornok szárnysegéd és O'Meara, a Bellerophon ír származású orvosa, aki Napóleon kívánságára helyeztette át magát Szent Ilonára. Bertrandot és Montholont a számkivetésbe feleségeik és gyermekeik is elkísérték. Bertrandnénak Longwoodban még egy fia született, „az első és egyetlen francia, aki az angol miniszterek engedélye nélkül látogatta meg Napóleont”. Velük volt azonkívül Las Cases gróf tizenöt éves fia, akit Napoleon Gourgaud melleit íródeákjául használt és tíz szolgálta. Ezek a szent-ilonai drámának a főszereplői. A többiek, Sir Hudson Lowet kivéve, akit az angol kormány kormányzói minőségben Napoleon őrizetével bízott meg, csak epizódszerűen jelennek meg hosszabb vagy rövidebb időre a színpadon.

De ez a kis társaság sem maradt mindvégig együtt. Alig egy év múlva Sir Hudson Lowe eltávolította Las Cases grófot és fiát, két esztendő múlva pedig O'Mearát. Mind-

kettőjüket azzal gyanúsították, hogy összekötötést akartak létrehozni Napoleon és a külvilág között. Rövid idővel O'Meara után távozott Gourgaud is. A fiatal tábornok, aki harmincnégy éves korában került a szigetre, minden rajongása mellett is, mellyel Napoleon iránt viseltetett, nem bírta ki úgy az idegölő rabságot, mint a családos Bertrand, vagy Montholon. Abnormisan viselkedett, valóságos féltékenységű jeleneteket rögtönzött, ha azt hitte, hogy Napoleon valakit nála jobban kitüntet kegyeivel, meghasonlott a kis társaság többi tagjaival s végre el is hagyta a szigetet. Napóleon hajfűrtjét vitte magával Mária Lujza számára, aki akkor már Neipperg gróffal élt együtt, cipője talpában pedig urának Sándor cárhoz címzett levelét. Egyik sem jutott a rendeltetési helyére.

Megérkezése után két hónapig Napoleon *The Briars* majorságban lakott, Jamestown-tól fél mérföldnyire. Az ezen napokról szóló feljegyzések azt mutatják, hogy fogságának első idejét elég könnyen viselte el. Talán az idegek elernyedése az utolsó félesztendő állandó túlfeszültsége után. Jó viszonyban élt a háziakkal s a házigazda leányának, Betsy Balcombenak a naplója szerint valami poétikus barátságféle is szövődött a világhódító császár és a magányos szigeten felnőtt angol leány között. A reménytelen rabság tudatára csak akkor ébredt Napoleon, mikor a számára kijelölt végleges lakóhelyre, Longwoodra költözött át.

Longwood a sziget fensíkján fekszik. Azelőtt majorság volt s az egyes épületeket hirtelenében alakították át Napoleon és kísérei számára. Kiválasztásánál döntő szerepet játszott az a körülmény, hogy legnehezebben megközelíthető helye a szigetnek. Köröskörül meredélyes szakadékok, melyek között egy alig húsz láb széles sziklagerincen

lehet a fensíkra feljutni. Ha ezt az utat elzárják, a szökésnek úgyszólván a lehetősége is ki van zárva. A fensík szélein állomásozó örök, akik olyan távolságra vannak egymástól, hogy állandóan érintkezhetnek, messze belátják az óceánt s ha egy hajó tűnik fel a láthatáron, rögtön ágyúlövés jelzi a közeledését. A fogoly még ezen a körülzárt területen sem mozoghat szabadon. Ha hosszabb sétára indul, vagy ki akar lovagolni, csak az őrizetére rendelt angol tisztek egyikének kíséretében teheti. Börtönének igazi fala pedig a végtelen óceán. Minden törekvés, hogy innét kiszabaduljon, reménytelen és hiábavaló, sőt családja tagjain kívül a külvilággal sem érintkezhetik. Csakhamar be kellett ezt látni Napóleonnak is. Itt kezdődik a szent-ilonai tragédia.

Az örökös rabság tudatát tetézte még az is, hogy az 1816 áprilisában megérkezett Sir Hudson Lowe személyében olyan egyént bíztak meg Napoleon őrizetével, akit múltja, szűk látóköre, ostobaságai méltán gyűlöletessé tettek nemcsak Napoleon, hanem a Napoleon-kultuszban élőknek milliói előtt is. Ez a szerencsétlen ember, — mást ugyanis alig lehet mondani róla, — monomaniakusa lett a gondolatnak, hogy ő felel Napoleon személyéért és Európa békéjéért. Feladatát azzal vélte megoldani, hogy hajszálnyi pontossággal követte a brit kormány utasításait és nem tűrt el semmit, ami Napóleonnal fogoly mivoltát feledtethette volna. Ebből keletkezett az az elkeseredett, gyakran kicsinyes eszközökkel vívott harc a fogoly és őre között, melyben az utókor ítélete szerint az utóbbi maradt alul.

A kormány utasítása az volt, hogy Napóleont ugyanaz a tisztelet illette meg, amely a brit hadsereg szolgálaton kívüli viszonyban levő tábornokainak kijár. Ezen az alapon Hudson Lowe állandóan hadilábon állt a Napoleon kíséretében levő

franciákkal, akik uruk számára a *felső* címet követelték és visszautasították, mikor például meghívót küldött Bonaparte *tábornoknak* egy ebédre, amelyet egy Indiába utazó elfelejtett nevű angol grófnőnek a tiszteletére rendezett. Az ilyen ebéden való részvétel ugyanis *kijár* egy szolgálaton kívüli viszonyban levő tábornoknak. Szinte képtelenül együgyű dolgokban, melyeknek említése is nevetséges, a kormányzó összeesküvést, szökési kísérletet, vagy államügyet látott és mindent rögtön jelentett is Londonba. Bertrand felesége egy ízben Montchenunek, a francia komisszáriusnak, ültetésre való babfajtákat ajándékozott. A babok virága kék, fehér és piros volt. A kormányzó ebben tüntetést fedezett fel a bécsi kongresszus által megállapított államrend ellen. Egy Poppleton nevű angol tisztet sürgősen elhelyeztetett a szigetről, mert Napóleontól egy tubákos dobozt fogadott el ajándékol. Longwoodnak állandó csapása volt a tömördek patkány. Erről a nagyfontosságú ügyről azt jelentette fellebbvalójának, Bathurst gyarmatügyi államtitkárnak, hogy a *tábornok* szolgálai tudatosan hagyják elszaporodni a patkányokat, hogy gazdájuknak alkalma legyen panaszkodni és jobb bánásmódot követelni. Mikor Napoleon néhány héten át szórakozásból nyulakra, galambokra és melleleg megjegyezve, Bertrandné tyúkjaira is lövöldözött, álmatlan éjszakái voltak, hogy mi történjék, ha foglya véletlenül egy embert talál megsebesíteni. Ebben az esetben milyen bánásmód jár ki neki? Szabad-e ellene gondatlanságból okozott testi sértésért, vagy emberölésért eljárást indítani? O'Meara távozása után Napoleon nagybátyja, Fesch bíboros egy Antommarchi nevű korzikai származású orvost küldött Szent Ilonára, aki nem tudta megnyerni Napoleon bizalmát. Ezért mikor a császár megbetegedett és orvosi kezelésre volt

szüksége, a kormányzóság orvosát, Arnott doktort rendelték ki melléje. Hudson Lowe nem tudott belenyugodni, hogy az orvos Napóleont császárnak nevezte. Hosszú fejtörés után abban állapodott meg önmagával, hogy a betegség tartamára leghelyesebb lesz a *páciens* címnek a használata. A tapintatlanságok és túszúrások szüntelen ismétlődésétől eltekintve Sir Hudson Lowe személyileg is gyűlöletes volt Napoleon előtt, mert az ellene vívott angol háborúk során nem a regulális katonaság soraiban harcolt, hanem egy korzikai felkelőkből álló csapatnak volt a parancsnoka. Érezte is vele, hogy nem katonának, hanem bandavezérnek tekinti. Az első három hónap alatt mindössze hatszor beszélt vele, azután megszakított minden összeköttetést. Sem őt, sem a kiküldött angol tiszteket nem fogadta. Néha napokig nem mozdult ki a házából. A kormányzó ilyenkor kétségbeesett; attól rettegett, hogy Napoleon esetleg már nincs is a szigeten; emberei a kerítés mögül és a fürdőszoba ablakain át leselkedtek Napoleonra és kő esett le a szívükről, ha végre megpillantották.

Pedig komoly szökési kísérletről alig lehetett szó. Egy ideig híre járt, hogy kétezer francia emigráns gyűlt össze a braziliai Pernambucoban s ezek Latapie ezredessel az élükön ki akarják szabadítani Napóleont. Gyorsjárásu gőzösről, sőt tengeralattjáróról meséltek, amely Amerikába szállítja a szökevény császárt. Mindez természetesen csak a fantáziának volt a szüleménye. Ilyen vállalkozásra, ha lehetséges lett volna is, a szentilonai fogoly már nem volt alkalmas. Las Cases és Gourgaud próbálkoztak Európába való visszatérésük után, hogy egyes hatalmaknál hangulatot teremtsenek mellette, de eredménytelenül. Csak rémlátás volt, amit a kormányzó a szökésről elképzelt.

Sir Hudson Loweról Európa közvéleménye már régen megalkotta az ítéletét. Igaz, hogy végeredményben az angol kormány utasításai szerint cselekedett, de a keresztülvitel az ő műve volt. Az egyértelmű ítéletbe csak Anglia nem tudott sokáig belenyugodni. Egész irodalom keletkezett, amely nemzetközi jogi szempontból magyarázza a kicsinyeskedő rendszabályokat, védi a szent-ilonai fogságot és tisztára igyekszik mosni a kormányzót. Még Longwood klímáját is védik, azzal az indokolással, hogy az nagyon megfelelt a Korzikában született Napóleonnak. A hibás szerintük mindig Napoleon volt, aki parvenü göggyével nem tudott lemondani az üres császári címről és a vele járó külsőségekről. Csak az utolsó tizenöt esztendő folyamán, mióta az *entente cordiale* közel hozta Angliát és Franciaországot, kezdik az angol történétírók is a dolgokat tárgyilagosan megítélni. Az új idők politikája nem kedvez Sir Hudson Lowenak. Angliában is erkölcsileg elítélt ember lett belőle.

De a kormányzó nem volt az egyedüli hivatalos személy, aki Napoleon őrizetére volt kirendelve. A bécsi kongresszus megállapodása értelmében Ausztria, Porosz-, Orosz-, és Franciaország fel voltak jogosítva, hogy a kormányzó mellé *komisszáriusokat* küldjenek ki, kiknek feladatuk, hogy »Bonaparte állandó jelenlétéről meggyőződést szerezzenek». Poroszország nem vette igénybe ezt a jogot, de Ausztria kiküldötte Stürmer bárót, Oroszország Balmain grófot, Franciaország pedig Montchenu grófot. Az utolsó alezredes volt Valence-ban, mikor Napoleon ugyanott mint hadnagy szolgált és sohasem tudta megbocsájtani, hogy a korzikai parvenü oly alaposan fölébe kerekedett. Ezek a komisszáriusok voltak Szent Ilonának az operett-alakjai. Napoleon tudomást sem vett róluk, ők maguk nem jut-

hattak el Longwoodba s csak közvetve hallottak a fogolyról valamit. Állandó civódásban voltak a kormányzóval s napirnden voltak a hatásköri összeütközések. Ők egyenjogúaknak vélték magukat, a kormányzó fölöslegeseeknek tartotta őket. Hazaküldött jelentéseik örökbecsű darabjai az arisztokratikus diplomácia semmitmondó ostobaságainak.

Ezek voltak Szent Ilona szigetén a szereplők Napoleon körül. A főszereplő állandóan ő maga maradt, aki még fogságában is szüntelenül császárnak érezte és tudta magát. Kicsinyben ugyanaz a szertartás maradt meg amely Parisban vette őt körül. Asztalánál állandóan üresen állott egy szék a császárné számára. Courgaudnak egyik fő sérelme az volt, hogy Bertrand főudvarmester állandóan a császár asztalánál étkezhetett, ő nem. „Alattvalói” csak állva jelenhettek meg előtte s csak kifejezett engedelmével foglalhattak helyet. Egyebekben üzte a nagy politikát, ha nem is a maga, a bonapartiste gondolat javára.

A Szent Ilonán töltött hatodfél esztendő alatt Napoleon tollba mondotta emlékiratait Talán ezek az emlékiratok, amelyeknek történeti értékét méltán nagyon erősen megtépták, a legszebb bizonyítékai Napoleon céltudatos és mindenben csak a saját érdekét szolgáló egyéniségének. Az elsőtől az utolsó sorig az ő politikájának, cselekedeteinek az igazolását szolgálják. Nem az van bennük, ami történt és amit maga hitt, hanem amiről azt akarta, hogy mások higyenek. Épen azért csak a legnagyobb óvatossággal és kritikával kezelhetők.

Majdnem ilyenek a körülötte mozgóknak naplói és emlékiratai is, kezdve Las Casesnak nyolc kötetes munkájától a szent-ilonai angol leányok naiv feljegyzéseieig. Napoleon nagyon jól tudta, hogy minden szem és fül rája tapad s

hogy amit mond, nem szük környezetének, hanem az utókornak mondja. Cinikus nyersséggel nem egyszer meg is mondta környezetének, hogy jegyezzék a szavait, mert minden soruk, amit leírnak, valaha nehéz pénzt fog érni. Tényleg az egy Bertrand kivételével a szent-ilonai fogság összes szereplői, franciák, angolok, francia, osztrák és orosz komisszáriusok egyaránt közzétették naplóikat. Ezek is egy teljesen hamis, a történelmi valóságnak meg nem felelő Napóleont tárnak a szemünk elé. De van nekik még egy hibájuk is. Majd mind arra törekszenek, hogy minél érdekesebb dolgokat mondjanak el, hogy minél jobban előtérbe tolják a saját személyüket és hogy maguknak vindikálják Napóleonnak különösen kitüntető bizalmát. Sorra eltorzítják így az eseményeket és sorra ellentmondanak egymásnak.

Klasszikus példája ennek Antommarchi egy feljegyzése Napóleonnól, aki az elysiumi mezőkről beszél, ahol őt Kléber, Desaix, Bessières, Duroc, Ney, Masséna és Berthier várják, hogy beszéljen velük hadjárataikról és a letűnt dicső napokról. Erről a mondásról a többiek, akik pedig ugyancsak szorgalmasan jegyezték Napóleonnak -minden szavát, semmit sem tudnak. Montholon ellenben megírja, hogy a kérdéses időpontban Napoleon már egyáltalán nem fogadta Antommarchit. Az egész mondás a mesék országába tartozik. Mégis az egész szentilonai tartózkodásból ez ment át legjobban a köztudatba, számtalanszor ismételték, újra meg újra megírták, sőt látomások formájában meg is festették. Hiába, a valóságnál a költészet mindig jobban megkapja az emberek fantáziáját.

Legkevesebbet Napóleonnak az utolsó hónapjairól tudunk. Las Cases, O'Meara, Gourgaud már elhagyták a szigetet; a régiek közül már csak Montholon és Bertrand

voltak Napoleon mellett. Antommarchit Napoleon ki nem állhatta, Arnott dr. csak esetenként látogatta meg, Bertrand pedig nem vezetett naplót. Csak nagyjából tudjuk, hogy régi gyomorbetegsége 1820 végétől kezdve vett erőt rajta. Jellemző, hogy panaszait nem akarták elhinni. Antommarchi mosolygott és mosolyával nem egyszer felbőszítette a fogoly császárt; Sir Hudson Lowe színlelést gyanított, amellyel Napoleon csak kedvezéseket akar kierőszakolni; Amott dr. pedig még április elején is kielégítőnek tartotta a páciens állapotát. Diagnózisa májbetegség volt, pedig minden valószínűség szerint a gyomorrák, amely atyját is sírba vitte, hatalmasodott el Napóleonn. Csak Napoleon volt tisztában az állapotával. Február 15 és április 25. között tollba mondta a végrendeletét; közben, április 18-án intézkedett, hogy halála után a testét boncolják fel; néhány nappal később pedig a felravatalozásáról rendelkezett.

Környezete csak május 3-án kezdte látni, hogy a vég közeledik. Este Vignali abbé, akit Fesch bíboros küldött Szent Ilonára, feladta neki a halotti szentségeket. Másnap megkezdődött az agónia. Nem beszélt, csak szaggatott szavak hagyták el az ajakát. A szél, amely állandóan söpörte a fensíkot, ezen a napon viharrá erősödött és egész sor fiatal fát tépett ki gyökerestől Longwood körül. A vihar következő nap, május 5-én is szakadatlanul dühöngött. Este 6 óra tájban a császár megszólalt: „*hadsereg*” és utána elköltözött az élők közül.

Végrendeletében Napoleon azt kívánta, hogy a »Szajna partján temessék el, a francia nép körében, melyet oly nagyon szeretett». Kívánsága nem teljesült, Longwood közelében temették el két fűzfa tövében, a sziget egyik legmagasabb pontján. Koporsója körül mégegyszer kitört a

harc kísérői és a kormányzó között. Bertrand és Montholon a *Napoleon* nevet akarták rávésetni a koporsóra, Sir Hudson Lowe a *Bonaparte tábornok*-hoz ragaszkodott. A vitát úgy oldották meg, hogy jeltelen koporsóban helyezték örök nyugalomra.

A nyugalom nem volt örök. Évek múltával, mikor feledésbe mentek a harcok sebei, Franciaország Napoleon tetemeit visszakövetelte magának. Hadihajó ment érte, hogy hamvait elhozza pompájának, ragyogásának színhelyére, Parisba. Porai az invalidusok dómjában pihennek. Emléke azóta a történelemé, körötte pedig fonódnak, szövődnek a legendának aranytól csillogó szálai. ..

AZ ŐRÜLT KIRÁLY NYOMAIN.

A bajor Alpések egyik legfestőibb pontján, közel a tiroli határhoz, ahol a Lech vize kiszabadulva a hegyek szakadékaiból, ezüstösen csillogva kanyarog észak felé, emelkedik Neuschwanstein vára. Csodálatosan bizarr, szinte színpadi hatásokra emlékeztető alkotás. Az alaprajza a Wartburgé, de a kivitele teljesen modern. Tornyok, erkélyek, merész bástyafalak, bent fantasztikus motívumokkal díszített folyosók, pazar, szinte barbár fényüzéssel díszített szobák, melyekben szobrok, képek, hímzések formájában szüntelenül Wagner operáinak motívumai térnek vissza. A szobák sorában egy mesterséges cseppkőbarlang és egy olyan trónterem, amely tömegek befogadására épült, de embert esztendőkön keresztül egy őrült királyon kívül nem látott. Húsz méter hosszú, tizenkét méter széles és tizenhárom méter magas. Az Isten kegyelméből való királyságnak leg-túlzóbb szimbolizálása. Boltozatán a nap, hold és csillagok, padlóján mozaikból kirakva a föld különböző állatai. Egyik oldalon fent a világ nagy törvényhozói, másik oldalon Mózes a tízparancsolattal; az apsis felső részén Krisztus, a világ legfőbb törvényhozója, alatta a hat szentté avatott

király. Ezek előtt magányosan a Irón emelvénye, ahol csak a királynak van helye. Minden egyéb halandóé lent van a kupola alatt, ahol a mozaik-állatok tarkállanak.

Immár csaknem negyven esztendeje, hogy Lajos király orvosával együtt beleölte magát a starnbergi tó vizébe. Az események emlékezete azóta elfakult és Neuschwansteinen kívül csak Linderhofhoz, Herrenchiemseehez és néhány félbemaradt tervhez fűződik a szerencsétlen bajor királynak a neve. Dinasztikus és egyéb okoknál fogva negyven esztendőn keresztül a históriáját nem is nagyon feszegették, pedig emberi és lélektani szempontból II. Lajos korunk legérdekesebb alakjai közé tartozik. Most, a nagy összeomlás után egymásután több, orvosi és történelmi szempontból egyaránt nagyon komoly könyv jelent meg róla, melyek a valóságosság megvilágításában rajzolják meg egyéniségét és bizarr cselekedeteit.

A Wittelsbachok, akiknek családjából II. Lajos származott, sok tekintetben nem tartoznak az átlagdinasztiák közé. A családnak egy-egy tagja állandóan képviselte a művészetek, a tudomány, de egyúttal a különködés iránt való hajlamosságot. Katonai tehetségek nem termettek a Wittelsbachok családjában, de építkező, pompát szerető fejedelmek annál inkább. Volt bajor választó, aki a XVIII. században a starnbergi tavon megépítette a dogék diszhajójának pontos mását és az alpesi vizén velencei éjszakákat rendezett. Mások reneszánsz- és barokk-palotákkal, vadászkastélyokkal szórták tele a bajor felföldet és porcellánmanufaktúrákat létesítettek. Az újabb Wittelsbachok közül I. Lajos, az örült bajor király nagyatyja, híres festőkkel szépség-galériát állíttatott össze: rangra való tekintet nélkül lefestetett minden nőt, királynőtől parasztlányig, aki szép-

ségideáljának megfelelt. Negyvennyolcban Lola Montez miatt kellett lemondani a trónjáról. A fia, Miksa, akinek emlékét hirdetik Münchennek csaknem összes múzeumi és képtárai, tudósokkal, művészekkel vette magát körül. Nála a különtség egy olyan irányba tolódott el, amely Németország Athénjévé avatta a bajor fővárost.

A művészi hajlamosságokon kívül a legtöbb Wittelsbachnak családi öröksége volt a melankóliára, tépelődésre, magánosságra való hajlandóság is, amely egyeseknél egészen az emberektől való irtózásig fokozódóit. Ebben a sajátságos kedélybetegségben szenvedett Erzsébet királyné is, aki szintén a starnbergi tó partjáról került a bécsi Burgba és a budai királyi palotába. Az összeházasodások, melyek a Wittelsbachok családjának egyes ágai között gyakran ismétlődtek, természetesen fokozták ezeket a tulajdonságokat. Mikor pedig Miksa királynak Mária porosz hercegnővel kötött házasságánál kétoldalú terheltség esete forgott fenn, be kellett következni a tragédiának. A házasságból két gyermek származott: Lajos és Ottó. Mindkettő örülten végezte életét.

II. Lajos 1845 augusztus 25-én született a München melletti nymphenburgi kastélyban. Gyermekkora nem volt, mert Miksa királynak, aki valóságos tudománysmokk volt, az volt az elve, hogy egy leendő királynak *mindent* tudni kell. A kis herceg fejét teletömték mindenféle bölcs dolgokkal, csak azt az egyet felejtették el, hogy az étellel megismertessék. Nevelésének másik szempontja volt ugyanis, hogy a király mindenki fölött áll, barátja senkinek sem lehet. Az élet nem ismerését sikerült benne annyira fejleszteni, hogy mikor nagykorúsítása alkalmával a bajor országgyűléstől ajándékba megkapta az összes forgalomban levő bajor

pénzek egy-egy darabját, ami kitehetett vagy száz forintot, azt képzelte, hogy vele egy egész ékszeresboltot össze lehet vásárolni. Leendő hű alattvalóit a fiatal Lajos csak az udvari színházból ismerte. Wagner akkoriban, a hatvanas évek elején kezdett divatba jönni s operáinak ragyogó képei ragadták meg leginkább Lajos képzeletét. A zenéhez ugyanis nem volt tehetsége, a zenei rész nem is nagyon érdekelte s a mondai, fantasztikus rész, a színpompa és tarkaság volt az, ami Wagner operáiban megkapta őt.

Huszonegy esztendő s korában került ez a világtól való elzárkózottságában, de valósággal isteni rendeltetésének tudatában nevelt fiatal ember Bajorország trónjára. Szokásos hódolat, örömrivalgás fogadta mindenfelől, ő pedig azt hitte, hogy az isteni gondviselésen kívül cselekedeteinek csak a saját akarata szabhat határt. A jövő sötét árnyai még nem lebegtek fölötte s amivel uralkodását megkezdette, legfeljebb kissé furcsának tűnt fel a hű bajorok szemében, de nem nagyon akadtak fenn rajta.

A király legelső cselekedete ugyanis az volt, hogy Wagner Richárdot, aki akkor volt kénytelen adósságai miatt Bécset elhagyni, meghívta az udvarába. Ilyesmí a müncheni udvarban szokásban volt s a bajorok legfeljebb úgy vélekedtek, hogy a színésznők, piktorok, szobrászok, írók és más hasonló kasza-kapakerülők után most a muzsikások következnek. Wagner Richárd esete azonban nem volt egészen egyszerű. Nemcsak maga jött, hanem a saját udvara is, akik közölt voltak nem egészen kifogástalan lovagok is. Az eltartásuk sok pénzbe került; viselkedésük pedig kihívta a kritikát, ők ellenben a királyra támaszkodva és a király nevét is belekeverve a dologba, a sajtóban személyeskedtek. Országgyűlés, kormány, klérus egyaránt Wagner és

társai ellen fordult és a király, aki azzal büszkélkedett, hogy neki Wagner az udvari zeneköltője, kénytelen volt eltúrní az eltávolítását. Ugyanez az eset később is ismétlődött, mikor a király Kainz színészt tüntette ki hasonló módon a barátságával. Ezt a királyi mindenhatóságán esett kettős csorbát sohasem tudta kiheverni.

A harmadik okot, amely hozzájárult Lajos lelki egyensúlyának fölbomlásához, a nők szolgáltatták. A nőkhöz való viszonya kétségtelenül egy beteges lelkiállapotnak volt a kifolyása. Fiatalabb éveiben, az összes egykorú följegyzések, de a fenmaradt képek szerint is, csodaszép férfi volt, akiért a nők rajogtak, anélkül, hogy rajongásukat valaha is viszonozta volna. Egy ideig az a hír járta róla, hogy elveszi III. Sándor cár egyik leányát. A cári család lent is járt Bajorországban, de a házasságból nem lett semmi. Néhány évvel később Lajos eljegyezte Zsófia bajor hercegnőt, Erzsébet királyné nővérét; kitűzték az esküvő napját is, de utolsó pillanatban a király menyasszonyát — feloldotta az eljegyzés kötelezettsége alól. A király nőgyűlölő hírébe került. Iszonya a nőktől annyira ment, hogy a még fiatal Eugénia császárnénak sem tudta megbocsájtani, hogy egy látogatás alkalmával őt megcsókolta. Későbbi éveiben nőt egyáltalán nem tűrt maga körül. Saját anyjához való viszonyát, de egyúttal beteg lelkivilágát legjobban jellemzi az utasítás, melyet udvarmesterének adott, mikor anyja a porosz győzelmek idején akarta őt meglátogatni:

— Őfelsége, a király nincs abban a helyzetben, hogy egy porosz hercegnőt fogadhasson.

Ezer meg ezer apró ok szövődött lassankint össze, melyek Lajos különködéseit a lelki egyensúly teljes fölbomlásáig fokozták. Alig három-négy esztendővel trónra-

lépése után már kezdték suttozni, hogy a királynál valami nincsen egészen rendjén. A király mind kevesebbet mutatkozott a nyilvánosság előtt s amit cselekedett, magán viselte legalább is a zavartságnak a jellegét. A színházat nagyon szerette, a közönséget ellenben ki nem állhatta. Szigorúan elrendelte tehát, hogy abban a pillanatban, mikor belép a páholyába, a nézőtérnek el kell sötétülni. Később már ez sem volt elég. A müncheni udvari színházban külön előadásokat rendeztetett, melyeknek ő volt az egyedüli nézője. A hetvenes évek elejétől a katasztrófaig összesen 208 ilyen előadást tartottak. Mikor 1872-ben a bayreuthi Wagner-színházat megnyitották, a király is elment a megnyitásra, de vonatát éjjel a nyílt pályán állította meg, a város megkerülésével észrevétlenül ment a színházba és amint jött, ugyanúgy távozott.

A politikában egyre nagyobb bajokat okozott Lajos különcködő magaviselete. Mind nehezebben lehetett rávenni, hogy teljesítse azokat a kötelezettségeket, melyek egy monarchikus államban az államfői mesterséggel elválaszthatatlanul vele járnak. A hetvenes évek elejétől kezdve nem lehetett rábeszélni, hogy idegen uralkodót fogadjon, vagy meglátogasson. Utoljára 1875-ben vett részt udvari ebéden. Az államügyekkel nem törődött, minisztereit nem fogadta, hanem velük csak kabinetirodai titkára útján érintkezett. A legfontosabb állami okiratokhoz gyakran alig lehetett az aláírását megkapni; úgy kellett a hegyek között valamelyik kastélyában, ahol éppen rejtőzött, előkeresni. Bajorország megszokta, hogy sohase lássa a királyát. Azt rebesgették róla — és a hír igaz is volt, — hogy csak kénytelenségből tűr maga körül emberi arcokat és mikor rossz hangulatban van, lakájai csak fekete álarcban mutatkozhatnak előtte.

Lajos öccsén, Oltó hercegen, már 1875-ben kitört az örültség és az összes jelek arra mutattak, hogy Lajos sem beszámítható. A királyi fenségnek a gondolata volt az, amely mindjobban megzavarta. Nem talált embert méltónak, hogy vele érintkezzék. Mikor egy ízben valamelyik előkelő udvari tisztviselő emlékezetébe bátorkodott idézni, hogy gyermekkorában visszarántotta őt a hohenschwangauai vár bástyájáról, Lajos nyersen telelte:

— Szóval, ön akkor meg merészelt engem érinteni!

De sajtóságos módon vele jár a monarchikus gondolattal, hogy a királyok elmebeli állapotának zavartságát nem szabad észrevenni. Lajossal is ez történt. Mikor már tisztában voltak is a bajával, nem tettek ellene semmit, hisz ő volt a király. Nyilvánvalóan még továbbra is uralkodhatott volna, ha pénzügyi okok nem kényszerítik a család többi tagjait és a minisztereket, hogy közbelépjenek.

Akárcsak a Bourbonoknak, Lajosnak is szenvedélye volt az *építkezés*. XIV. Lajos mintájára építkezéseivel akart halhatatlan emléket állítani magának. De mint minden egyéb cselekedetében, bizarr volt az építkezéseiben is. Rejtett helyeken, sziklavölgyekben, tavak szigetein építtetett magának kastélyokat, várakat. Trianon és Versailles volt az ideál, mely előtte lebegett, mikor Linderhofot és Herrenhiemseet felépítette. A Wartburg lebegett előtte, mikor Neuschwanstein várának alapjait lerakta, melyben a wagneri Parsifal-álmokat akarta életrekelteni. Hogy ezekhez az építkezésekhez impulzust kapjon, 1870-71 után is, német fejedelem létére képes volt elmenni Versaillesbe. De ha le is másoltatta ezeknek a francia királyi kastélyoknak hideg pompáját, vagy a középkori német lovagvárak romantikáját, mekkora különbség volt közöttük tartalom tekintetében! Ott pezsgő, eleven udvari

élet, bálók, fogadtatások, a Wartburgban dalnokversenyek, itt egy önmagával meghasonlott lélek, aki egymagában járja a pazar pompával berendezett termeket, vagy meggyújtja a neuschwansteini vár lovagtermeinek összes gyertyáit, hogy egymaga gyönyörködjek a csillogásban, ragyogásban.

Csak abban egyeztek meg a bajor Lajosnak építkezései a francia Lajosok építkezéseivel, hogy egyformán rengeteg sokba kerültek. Az új Lajos idejében azonban már megszűnt az a boldog állapot, mikor az uralkodó magánpénztára összeolvadt az államkasszával. A király magánvagyonra és civillistájára nem volt elégséges a fantasztikus építkezési dühnek a kielégítésére. Az építkezés szenvedélye ugyanis valóságos dühvé fokozódott. Neuschwanstein még nem volt befejezve, Herrenchiemsee még épülőfélben volt, mikor Lajos már egy hegy tetejét planiroztatta, hogy ott Falkenstein néven egy gótstilű várkastélyt építsen. Pénzügyei így egyre jobban összekuszálódtak. Adósságai meghaladták a tizenhárom millió arany márkát, uzsoraterhek nyomták és új kölcsönök szerzése egyre nehezebbé vált. A király kétségbeesett eszközök után kezdett kapkodni. Először minisztereitől, azután az országgyűléstől követelte, hogy privátadósságait fizessék meg és adjanak pénzt terveinek végrehajtására. Még Bismarckhoz is fordult, akit pedig utált, mert benne látta az okozóját, hogy vazalussa lett a Hohenzollerneknek. Mikor minden oldalról ellentállással találkozott, elhatározta, hogy feloszlatja az országgyűlést és önhatalmúlag fog intézkedni.

Ekkor határozták el a felelős tényezők, hogy cselekedni fognak. 1886 június elején Luitpold herceg elnöklete alatt összeültek uralkodó család hercegei és a kormány

tagjai s a kiállított orvosi szakvélemények alapján megállapították, hogy Lajos az uralkodásra képtelen s helyébe régenszt kell ültetni. Nyomban ki is küldtek egy bizottságot Neuschwanstein várába, ahol a király akkor tartózkodott, hogy őt elfogja és starnbergi tó partján fekvő Berg kastélyba szállítsa. A tervet csendben akarták végrehajtani s a régenség proklamálását csak a király elfogatása után akarták nyilvánosságra hozni. A félrendszabályok azonban majdnem megbosszulták magukat és kis híján tragikus vége nem lett az expedíció kiküldésének.

A *Fangkommision* június 9-én érkezett meg Neuschwansteinba. Éjjel volt, a királyt nem akarták zavarni. A müncheni urak kíséretében lévő szolgák elmondták az út célját a királyi lakájoknak, akik besúgták az ügyet a királynak. Az örült király pedig lelkiállapotához egyáltalán nem illő energiával intézkedett. Testőreivel egynek kivételével az egész bizottságot lefogatta és lezáratta. A bizottság szerencséjére azonban a király további parancsai olyanok voltak, hogy még a vak engedelmességhez szokott testőrök is megdöbbentek: elrendelte, hogy elfogottak szemét szűrjék ki és valamennyit nyúzzák meg elevenen. Ilyesmit a nyolcvanas években már királyi parancsra sem szoktak megcselekedni.

Így a bizottság szabadon maradt tagjának, Rumpler követségi tanácsosnak elég ideje maradt, hogy Münchenbe táviratozzon és a kormányt fellármázza. Münchenben erre 10-én Luitpold herceg és a kormány valamennyi tagjának aláírásával proklamálták a régensséget, intézkedtek az elfogottak kiszabadítása iránt; különvonaton politikai bizottság helyett elmeorvosokat és ápolókat küldtek Füssenen át Neuschwansteinba s a következő éjszaka nagy elővigyázati rendszabályok között Lajost elfogták.

Az őrült királyt Gudden dr., akit őrizetével megbíztak, zárt kocsiban szállította Berg kastélyba, amelyet előzetesen szanatóriumszerűen alakítottak át. A király eleinte tiltakozott, de azután az őrülteknél gyakori tettetéssel belenyugodni látszott sorsába. Orvosával értelmesen beszélgetett, magaviselete nyugodt volt, úgy hogy a megérkezése utáni napon, június 13-án estefelé Cudden már sétálni vitte őt a kastély parkjába. A sétáról sem a király, sem az orvos nem tért vissza. Kilenc óra felé a nyugtalankodó ápolók és csendőrök a keresésükre indultak és az éjjeli órákban megtalálták mindkettőnek holttestét a tónak egy öblében. Gudden fején sérülések nyomai voltak láthatók; valószínűleg a király megtámadta, dulakodás közben mindketten a vízbe zuhantak és együtt elpusztultak.

A királyt először a bergi kastélyban ravatalozták föl föl s ott ejtették meg az orvosi vizsgálatot is. A vizsgálatot Rüdinger professzor végezte; lényeges megállapítása az volt, hogy a király hatalmas alakjához képest — 191 cm. magasság, 103 cm. mellbőség és 120 cm. haskerület, — rendkívül kicsiny és fejletlen volt az agyveleje. Rüdinger az agyvelőn olyan elváltozásokat is vélt megállapítani, melyek jellegzetesek az őrültekre nézve.

Két nap múlva Lajost azzal a királyi pompával, melyet a katolikus egyház és a Wittelsbach család tud kifejteni, temették el Münchenben. Koporsója mögött lépkedtek a német s az osztrák és magyar trón várományosai. Előttük a fekete gyászkosci, mögöttük a még feketébb végzet. Három év sem telt bele és III. Frigyes néhány havi uralkodás után tragikus módon pusztult el, Rudolf trónörökös pedig hőse lett a máig is titokzatos mayerlingi tragédiának.

REZIDENCIÁK.

Az utas, aki nyaranta képletesen kezébe veszi a vándorbotot, hogy bekalandozza Európa különböző országait, Svédországtól Itáliáig és Ausztriától Franciaországig, csaknem lépten-nyomon beleütközik olyan királyi palotákba, fejedelmi kastélyokba, nyári lakokba és egyéb elnevezésű rezidenciákba, melyeket az utolsó három évszázad uralkodói építettek maguknak. Különösen Németország van teleszórva velük, amely legutoljára jutott el az állami egységnek az állapotához s ahol a múlt század elejéig királyságoknak, választó- és egyéb fejedelemségeknek, nagyhercegségeknek és más kisebb államformáknak valóságos zűrzavara uralkodott. Baedekerek és egyéb útikönyvek csillaggal szokták megjelölni ezeket a rezidenciákat, pontosan beszámolnak róla, hogy mikor és melyik fejedelem milyen körülmények között emeltette őket, felsorolják a látványosságaikat és különösen felhívják az utasnak a figyelmét, aki belépődíj mellett tekinti meg az elmúlt időknek a pompáját, hogy mi az egyes rezidenciáknak a különlegessége és mi az, ami őket a többiektől megkülönbözteti.

Csakugyan mind különböznek egymástól. És mégis,

ha az európajáró utas néhány tucatot már látott közülök, lassanként keletkezésük idejére, építésük stíljére való tekintet nélkül egyazon hangulatnak a légkörében olvadnak össze. Késői reneszánsz, rokokó, barokk és elhelyezésük módja csak külsőségekben különbözteti meg őket egymástól, de ugyanaz marad a szellem, mely létrehozta és megteremtette őket s amely bennük hosszú időn át lakozott.

Minden fejedelmi hatalomnak többé kevésbé a presztízs az alapja s ennek a presztízsnak a szempontjából, az uralkodóknak, kezdve a szumír városkirályoktól és egyiptomi fáraóktól egészen a legújabb időkig, mikor már a fejedelmi hatalom hanyatló tendenciát mutat, úgyszólván üzemi szükségletük volt az építkezés. Hatalmát, gazdagságát a fejedelem a primitív ember előtt, különösen míg az írás-olvasás tudománya nem volt oly általános, mint napjainkban, leginkább építkezéseivel tette érzékelhetővé. Ebből a belső szükségletből fakadt majdnem minden uralkodónál az a törekvés, hogy olyan építményeket hozzon létre, aminőket kívülre más nem tud megépíteni s ami minden bizonnyal felülmúlja elődeinek hasonló alkotásait.

Ezeknek a fejedelmi építkezéseknek a keretén belül, amelyeknek kezdetei a történelmi korok elejéig nyúlnak vissza, egészen különleges csoportot alkotnak azok az uralkodói paloták és kastélyok, melyek körülbelül a tizenhetedik század második felétől kezdve a tizenkilencedik század derekáig épültek. A középkor nagy építkezései, a várakat és talán a kereskedő városok patrícius-palotáit leszámítva, főleg egyházi célokat szolgáltak. Állandó fővárosuk az uralkodóknak a mai értelemben alig volt s ha városokban építettek is maguknak lakást, az nagyrészt védelmi szempontoknak volt alárendelve. A városokat az

uralkodók nem nagyon szerelték, mert olt legkevésbé érezték magukat biztonságban. A nagy változás az újkor elején következett be, amikor az abszolút fejedelmi hatalom letörte a vele versenyző oligarchákat, megfékezte a független városok polgárságát, a folyton tökéletesbedő löfegyverek mellett pedig az erődszerű építkezések elvesztették a céljukat és rendeltetésüket. A pompa és fény megcsillogtatása lett az uralkodói építkezések legfőbb célja, nagy királyoknál és duodec fejedelmeknél egyaránt.

Ez a processzus legelőször és legteljesebb módon Franciaországban ment végbe és ezért a francia királyok adták a példát Európaszerte többi uralkodótársaiknak egy újabb, világi célokot szolgáló építkezési típusnak a megteremtésére. Amit Franciaországban a Lajos királyok megteremtettek, azt akarta utánozni Európának minden uralkodója Németországban, Angliában és Skandináviában egyaránt. A Louvre, a Tuillériák és Versailles voltak az iskolai példa, melynek lokális változataival a francia királyok utánpótlói egész Európát teleszórták.

Mindahány ilyen palota és kastély csak van, azt a benyomást kelti a nézőben, mintha nem a lakásra volna berendezve, hanem csak egy-egy ember szeszélyének volna a kielégítése. Tükrös, aranyozott, ezüstözött fogadótermek, nagy karos gyertyatárlókkal, csillárokkal, selyemkárpitos falakkal, melyeken a maguk idejében híres, de ma már nagyrészt elfelejtett nevű festőknek a képei díszelnek. A képek között a tájkép a legkevésbé, mintha az építetőknek a természet szépségei iránt alig lett volna érzékük; tömördek ellenben közöttük az ősök és a család akkor élt tagjainak képein kívül a mitológiai vonatkozású tárgy, édeskésen megfestett vadászjelenet, ünnepélyeknek és egyéb

sokadalmaknak az ábrázolása, melyeknek az építető fejedlem állott a középpontjában. Volt e fejedelmek között, aki fontosnak tartotta, hogy megfestesse udvari bolondját, vagy a környezetében tartott gnómot, volt, aki sorozatos galériát állított össze vadászkutyáinak a képeiből, vagy esetleg, ha több művészi érzéke volt, mint az állandóan a zsenialitás és örültség határán álló Wittelsbachok egy-némelyikének, megfestette azokat a művészi alkotásokat, melyek az ő uralkodói hatalmának és egyéni szeszélyének köszönhetőek az eredetüket.

Butor mindezekben a rezidenciákban kevés van, csak a falak mentén vannak itt-ott aranyozott lábú székek és kerevetek, mintha a maguk idejében a termekben csak nyüzsögtek volna a vendégek, de nem érezték volna a pihenésnek a szükségességét. Szekrényt még a kevés számú lakószobákban sem látni; a mindennapi polgári életnek ezeket a fontos bútordarabjait rejtett fülkék és a falakba mélyített komódok helyettesítik. A berendezésnek ebbe az egyformaságába ravasz kis ötletek visznek elevenséget, melyek annak idején bizonyára büszkeségül szolgáltak a fejedelmi gazdának: a láthatatlan konyhába lesüllyedő és terítve felemelkedő asztalok, a földbe leépített fürdőmedencék, melyeket a kastély tavának a vize táplál, rejtett megfigyelők és hangfogók, melyek segítségével látni és hallani lehet, hogy egyik vagy másik teremben mi történik. Általában ez a naiv különlegességekre való törekvés igen erős. Talán nincs kastély, melynek kertjéből hiányoznék a japán vagy kínai pagoda, a versaillesi mintára megszerkesztett vízjáték, a furcsa összeállítású napóra, vagy valamelyik mesebeli szörnyetegnek szobor alakjában való ábrázolása. Nagy Frigyes Potsdamban külön temetőt rendezett lová-

nak és kutyáinak. Egy késői Wittelsbach, aki abba a tóba ölte magát, melynek vizére bocsájtotta egyik őse az új Bucentorot, egy szikla tetejére építtette Neuschwanstein várát, a wagneri Parsifal«álmoknak ezt a kőből alkotott megtestesülését.

Ha van talán még egy közös vonásuk mindezeknek a rezidenciáknak, talán a befejezetlenségük az. A legnagyobb részük sohasem érte el azt a teljességet, melyet számukra kiterveztek. Építtetőjük vagy többet akart, mint amennyire képes volt, vagy háborúk akadályozták meg, hogy befejezze alkotását, vagy megunta, amit kezdett, vagy közben meghalt és utóda másutt még különbet akart teremteni. A palota így üresen, lakatlanul maradt, legfeljebb az örök lézengtek benne, mígnem egy másik utód, aki nem érezte szükségét az elhagyott rezidencia fenntartásának, vagy valami újabb rendeltetést adott neki, vagy pedig megnyitotta a hozzátartozó parkkal együtt a nagyközönség számára. A bécsi Favoritenből, amelyet Schönbrunn ideje előtt császári nyári palotának építettek, így lett a Teréziánium név alatt ismert nemes ifjak nevelő intézete, más rezidenciákból így lett múzeum, vagy belépődíjas látványosság, ahol papucsot húznak a látogató lábára, hogy a berakott padlót össze ne karcolja szöges cipőjével, a székek karfáit pedig zsinórral kötik össze, hogy ne lehessen beléjük ülni és a foszladozó selyemszövet teljesen szét ne szakadozzék. A kastélyok kertjeiben, a dianák, ámorok és vízi najádok szobrai között pedig ma a nagyvárosok kiránduló közönsége üdül, gyerek-kocsikat tologatnak, papírba csomagolt hideg felvágottat uzsonnáznak és szorgalmas mamák harisnyákat kötögetnek.

Kétségtelenül sok művészet van ezekben az akár városi, akár vidéki rezidenciákban felhalmozva. Legyen a nevük

akár Versailles, akár Schönbrunn, akár Potsdam, Amalienborg, Nymphenburg, Carszkoje Szelő, mindenkor maradandó emlékei lesznek az európai kulturhistória egy periódusának, mely az újkori abszolút fejedelmi hatalom megeremtésétől a társadalmak demokratizálódásáig terjed, a politikai cselszövényeknek, kabinet-háborúknak, halkszavú és sima beszédű kancellároknak, szépségflastromos és költséges metreszeknek a kora ez. Az a kor, mikor az államkassza még boldog módon többé-kevésbé összeolvadt a fejedelmek magánkasszájával és a költségvetés nélküli gazdálkodás világában bele lehetett fogni olyan építkezésekbe, amelyekre ma már aligha lehetne találni fedezetet. Ennek a kornak az uralkodói, ha a legtöbbjük nem emelkedett is a nagy átlagon felül s ha nem voltak is nagyok mint uralkodók, majd mind rendelkeztek bizonyos művészi iskolázottsággal és rendelkezésükre állottak az emberek és eszközök, hogy építkezési szenvedélyüket ki tudják elégíteni.

A népképviselőnek és az olcsó sajtónak az idejével az ő koruk lezárult. Ha még történtek fejedelmi építkezések, a jellegük megváltozott. Talán a bécsi Burg új szárnya az utolsó az ilyenfajta építkezéseknek a sorában; annak is a másik része, melyet Ferenc Ferdinánd tervezett a Bauplatz felőli oldalon, sohasem fog már felépülni. A tizenkilencedik század a múzeumok, képtárak, gyűjtemények alapításának a kora; ezeknek teremtenek otthonokat a fejedelmek. Ismét a bajor Wittelsbachok példájára lehet utalni, akik így teremtették meg Münchenből a világnak egyik első múzeumi városát. Bécsnek Ferenc József volt a nagy múzeumalapítója; a néhai császárváros közgyűjteményei majd mind neki köszönik létesítésüket. Nekünk, magyarok-

nak se a rezidenciák építéséből, se a múzeumok alapításából nem nagyon jutott.

Letűnt korokat bárminő oknál fogva is visszasírni céltalan és hiábavaló. Igenis, lehet azonban róla elmélni, hogy ki veszi át a jövő szempontjából egyik vagy másik megszűnt tényezőnek a szerepét? Kétségtelen, hogy még ott is, ahol a monarchia megmaradt, a királyok és fejedelmek szerepe nagyon megváltozott. Szeszéyeik kielégítésének a lehetősége, mint egyebütt, úgy az építkezések terén is, erősen redukálódott. Köztársasági elnökök és egyéb határidőre alkalmazóit, vagy határidő nélkül választott államfők ezt a szerepet már finánciális okoknál fogva sem vehetik át. Kollegiális szervezetek, legyen a nevük parlament, városi tanács, múzeumbarátok egyesülete, vagy részvénytársaság, cselekvéseikben egészen másként járnak el és ez rányomja bélyegét alkotásaikra is. Minden építkezésük kompromisszumos tervnek az eredménye, egy meghatározott költségvetési előirányzatnak a keretén belül. Nemcsak a nyilvánosságának az ellenőrzése alatt állanak, hanem tagjaikból akik nem belülről érzik a szépnek a kényszerűségét, vagy nem nevelődtek bele a kényelemnek, fénynek és pompának szükségességébe, gyakorta hiányzik is az érzék, hogy igazán szép dolgokat létesítsenek. A tervnek elbírálásánál rokoni, sógori és egyéb protekciós szempontok érvényesülnek, a kivitelnél pedig megtakarítás címén itt is, ott is lecsípnék valamit, ami kelléke lett volna az alkotás tökéletességének. Gyakorlati példával élve, az udvari porcellángyárak esetére utalhatunk. Porcellángyárakat részvénytársaságok eddig is alapítottak és bizonyára ezután is alapítanak. Sohasem jutna azonban egy kapitalistákból álló társaságnak eszébe, hogy tisztán művészi igények kielégítése céljából megépítse

akár a meissenai, akár pedig a berlini, kopenhágai, nymphenburgi vagy karlsruhei porcellángyárat, amely többé-kevésbé a rezidenciának a járuléka, csak azért, mert arra Sevres példát szolgáltatott.

Amerikában, a nagy kapitalizmusnak a hazájában, amelynek sohasem voltak Isten kegyelméből való uralkodói, ez a probléma félig-meddig megoldódott. A multimilliomosok és milliárdosok, az ipar és pénzvilág „kapitányai”, milliós alapítványok formájában adják vissza egy részét annak, amit a társadalomnak és másoknak munkájából lefölöztek. Páratlan bőkezűséggel berendezett múzeumok, egyetemek, tudományos kutató intézetek, kórházak köszönik nekik a létesítésüket. Vagyonilag fejedelmi sorban vannak ők s talán modern formák között a fejedelmek alapítói dicsőségére aspirálnak. Alig hihető azonban, hogy ez az ismét egyesek tetszésére és szeszélyére alapított rendszer legyen a szép dolgok létesítésének végső állomása. Vajudó, de minden nyomorúsága mellett is haladó korban vagyunk, melynek legfőbb vonása a műveltségnek és a belőle fakadó kultúrérzéknek a terjedése. A rezidenciák letűnő kora után talán a kultúra iránt egyformán érzékkel bíró egyének csoportjainak tudatosan megszervezett, kollektív erő kifejtése lép majd az építészeti alkotások, tudományok és művészetek pártolása terén az egyes uralkodók ötlet-szerű alkotásainak, tetszésének és szeszélyének a helyébe.

BACH SÁNDOR.

Harminc esztendeje elmúlt, hogy 1893 november 13-án egy elfelejtett ember halt meg unterwaltersdorfi birtokán, Alsó-Ausztriában. Az elhunytat Bach Sándor bárónak hívták. Két évtizednél hosszabb idő óta már nem szerepelt a közéletben s mikor halála hírért közölték az újságok, szinte meglepődve néztek össze az öregek, hogy még élt az egységes Ausztriának hírhedt belügyminisztere, akiről korszakot neveztek el a magyar történelemben is. Mi pedig, akik mostanában tapossuk az élet útjának felét, a kezdő újságolvasók mohó buzgóságával vetettük rá magunkat az apánk kezéből délutáni szunyókálás közben kihullott papírlapedőre, hogy megtudjuk, ki is volt az a Bach, akit a nagyok politizálása közben oly sokat hallottunk emlegetni.

Valljuk meg, hogy ma, mikor halálának harmincadik évfordulójához érkeztünk el, még mindig nem tudunk sokkal többet róla. Néhány közkeletű frázis: a barrikádok minisztere, aki elárulta ifjúkori elveit... önkényuralom... germanizálás... Bach-huszárok... és tovább? Tovább már nincs. Az abszolutizmus koráról szóló történelmi kézikönyvek is meglepően keveset mondanak róla. Amit megírnak, inkább

a Bach-korszaknak az általános ismertetése. Meg az osztrák történelmi irodalomban is hiányzik Bachnak egy kimerítő, jó életrajza és méltatása. Pedig természetes volna, hogy egy emberrel, aki oly erősen beleírta a nevét negyven millió ember történetébe, mint Bach Sándor, — lett legyen a szereplése szimpatikus, vagy sem, — személy szerint is foglalkozzanak. Annál is inkább, mert Bachnak a személye szinte kínálkozik a stúdiumra. Belső fejlődését, pályafutását, betöltött szerepét illetőleg a legérdekesebb jelenségek egyike. Sokáig talán nem tudták megérteni. Mi, akik átmenünk a forradalmak és ellenforradalmak gyakorlati iskoláján, könnyebben megértjük őt. Viszont Bach Sándor pályafutása sokban kulcs lehet nekünk *más* politikai nagyságok pályájának a megértéséhez.

A kiindulás szinte tipikus természetű. Adva van a *régi rendszer*, megállapodott hatalmával, formáival, tekintélyeivel. Hogy ezt a régi rendszert véletlenül Ausztriának hívják, véletlenül Metternich a kancellárja és véletlenül a jámbor Ferdinánd a császára, tökéletesen mellékes. A fiatalok, — közöttük sokat ígérő, de még csak ígérő ügyvédek, jó tollú, de írásukban korlátozott publicisták, merész irodalmi terveket szövögető költők, a ranglétra alsó fokain álló közgazgatási tisztviselők, egyetemi hallgatók, — lányos házaknál, boltozatos belvárosi régi vendéglőkben, kávéházakban, jogi és politikai olvasókörokbén, segítő egyesületekben találkoznak és ott eszelik ki világboldogító terveiket, a közeli megvalósulás minden reménye nélkül. A negyvenes évek elérhetetlennek látszó ideáljai: liberalizmus, egyenlőség a törvény előtt, jó közigazgatás, demokrácia, szólás- és gondolatszabadság, néhány csöpp a korai szocializmus tanításaiból, Proudhon szellemében, — ez az, ami mind-

annyiukat foglalkoztatja. Amint egy-egy közülük titkár lesz valamelyik kancelláriánál, vagy jogtanácsosa lesz valamelyik kékvérű mágnásnak, vagy benősül valamelyik patricius családba, kötelességszerűen megfeledkezik ezekről az ifjúkori hóbortokról. De jön egy véletlen lökés, mint a márciusi forradalom. A még be nem érkezettek úgy érzik, hogy eljött az ő idejük. Az olvasókörből politikai központ lesz, ahol alkotmányt csinálnak egy negyven millió lakosú birodalom számára, nagy akciókat terveznek, memorandumokat szerkesztenek és küldöttségeket választanak, hogy a memorandumokat a Burg hatalmasainak és a császárnak átadják. Egy merészebbhangú beszéd, egy újságcikk, amelyet a cenzúra kék ceruzája már nem csonkított meg, karriert teremt. Addig szűk körben ismert nevek, különösen ha a rendőrség egyébként ártalmatlan házkutatást is fogantatosított viselőjüknél, ismertekké és divatosakká válnak. Ha van bennük némi tehetség, ügyesség és alkalmazkodó képesség, ők a jövő emberei.

Ez a márciusi forradalom előtti és forradalmi Bachnak az esete. Többedmagával együtt résztvett a petíció megszövegezésében, amely alkotmányt kért a császártól Ausztria számára és belekerült a tizenkettes bizottságba, melynek az lett volna a feladata, hogy a petíciót a császárnak átnyújtsa. A kívánságok nagyon mérsékeltek voltak, némileg kiszélesített rendi parlament, jogegyenlőség és a hűbéri rendszer maradványainak eltörlése. Elvi szempontból a jozefinizmusból fakadó liberalizmus, személyileg pedig az *aggastyán-uralom* megdöntése. Mérsékelt voltukat legjobban mutatja, hogy eleinte még Zsófia főhercegnő is rokonszenvezett velük. Igaz, hogy a főhercegnőnek messzebbmenő tervei voltak. Az ő keze is benne volt a rendszer-

változás előkészítésében, melynek Ferdinánd helyett Ferenc Józsefet kellett a megifjodó Ausztria trónjára emelni. Kormányozható forradalmak azonban nincsenek s az események eseményeket szülnek. Ausztriában is az elért eredmények egyik oldalán még nagyobb követeléseket szültek, másik oldalán pedig adtak ugyan engedményeket, de szervezték az ellenforradalmat, amelynek katonai erővel kellett rendet teremteni. Mialatt az udvar Innsbruckba menekült, Bécsben egy új forradalmi hullám vállain felemelkedett a liberális Doblhoffkabinet, amelyben Bach kapta az igazságügyi tárcát. A minisztérium bemutatkozásánál ahhoz az elvhez kötötte magát, hogy a nép szuverenitása a trónéval rangban egyenlő. A kabinetbe a harmincötéztendős Bach az energia és határozottság hírért hozta magával. Ő volt az, aki a „barrikádok olvasható írásával” akarta tudtul adni a reakciónak a nép akaratát. Csakhamar megmutatta, hogy legalább is ugyanakkora energiával és határozottsággal akarja megtartani egyszer kiverekedett pozícióját. Ahogy megérezte az erőviszonyok változását, rohamosan tolódt el jobbfelé. A májusi forradalom vezéralakja októberben már Bécsből menekülni volt kénytelen és csak novemberben bukkant fel újra Olmützben, mint Schwarzenberg Félix herceg kormányának igazságügyminisztere, majd 1849 május havától belügyminisztere.

Még forradalmi idők számára is túlságosan gyors ez a változás. Schwarzenberg herceg sógora volt annak a Windischgrätznek, aki a prágai és bécsi forradalmak leverése után rendcsináló diktátora lett a monarchiának. Programjuk eltért ugyan egymástól, Windischgrätz katonai diktátúrát, Schwarzenberg polgári abszolutizmust akart, de abban egyetértettek mindketten, hogy a forradalmi szellemnek a

csiráját is ki kell irtani. Egyetértettek abban is, hogy a kremsieri fikció, — ahogy Schwarzenberg a Bécsből elmenekült országgyűlést nevezte, — a rákfenéje a bajoknak és csak addig szabad megtartani, amíg a legelső alkalom kínálkozik a szétkergetésére. Egy ilyen elveket képviselő rendszerbe átevezni valakinek, aki félesztendővel előbb még a szabadságjogokat, népszuverenitást és barrikádokat emlegette, nem könnyű feladat. Bachnak az átnyergelése sem ment simán, de nem mintha neki lettek volna aggodalmi, hanem a túlsó parton nem fogadták valami szívesen. Nagyon is friss volt a forradalmi múltja és nem volt elég megbízható a katonai és feudális reakció számára. Windischgrätz tiltakozott ellene és vele tartott a nyílt és leplezetlen reakciónak egész táborára. A legfurcsább küzdelem kezdődött. A gögös arisztokrata- és katonai-párt lehetetlenné akarta tenni a polgári származású barrikád-minisztret, Bach pedig küzdött, hogy nélkülözhetlenné tegye magát rájuk nézve. Támogató gyanánt mögötte állott Schwarzenberg herceg, aki szintén a feudális mágnások közül való volt, de helyesebben ítélte meg Bachot, mint a többiek és nagyon jól megérezte, hogy ezt az eleven eszű, de pozíciójáért állandóan küzdeni kényszerült fiskálist eszköznek jobban használhatja, mintha valami rangjabeli, de korlátolt mágnást venne maga mellé a kabinetjébe. Sógorával szemben szinte formális garanciát vállalt Bachért, hogy »nézetei a hadsereg-ről és a nemesi előjogokról a legkorrektebbek». Állandóan kitarzott mellette, mert szüksége volt reá. Kellett neki az az ember, akinek „mindenre van megoldása” és akinél jobban senki sem tudta az egyre féktelenebb abszolútizmus ténykedéseit kenetteljes, formailag csiszolt, sőt modern jelszavaktól csöpögő, de tartalmilag álnok mondatokba öltöztetni.

Olmützi miniszteri ténykedését jóformán azzal kezdte, hogy jogilag megvédélmezte a frankfurti parlamenttel szemben Blumnak a kivégzését. Elismerte, hogy a parlament egy tagjának mentelmi jogán „sérelem” esett, de vitatta a hadbíróóság ítéletének jogosságát, mert az osztrák kormányral a frankfurti nemzetgyűlés mentelmi jogára vonatkozó határozatok hivatalosan nem közöltettek, a tiltakozás a halálos ítélet ellen pedig sajnálatos késedelemmel érkezett meg. Szavaiból jóformán kiérzik az ügyvéd, aki válogatás nélkül véd minden ügyet és képes bebizonyítani azt is, hogy a csendőrség, a sajtóellenőrzés, a színházi cenzúra és az egyesületi jog felfüggesztése tulajdonképpen a politikai szabadságnak a megvédését szolgálja a felforgatókkal szemben. Az ő ügyvédi észjárása eszelte ki, hogy a tizennyolc esztendő Ferenc József trónralépésénél a polgári magánjog szabályait kell alkalmazni, nem lévén a magyar törvénytárban az uralkodóház tagjainak nagykorúsága szabályozva. A trónralépést bejelentő proklamációnak alkotmányosan és modernül hangzó mondatai is tőle származnak. Ez a proklamáció tartalmazza azonban egyúttal Bach következő esztendőinek politikai programját, a centralisztikus és egységes Ausztria megteremtését, melyet mint belügyminiszter fiz éven át konzekvens és kitartó munkával, számtalan akadályt leküzdve igyekezett megvalósítani.

Ezeknek az esztendőknél a megítélése nem oly egyszerű, mint azt különösen a magyar történelemírók szokták feltűntetni, akik az összefutó és széthúzó erők elemzése nélkül egyszerűen a reakció gyűjtőalapja alatt foglalnak össze mindent, ami 1849 után történt. Tényleg a császár környezetében erős küzdelmek folytak, hogy mit állítsanak a letíport forradalom helyébe. Schwarzenberg, Stadion és

Bach, — majd az első kettőnek halála után Bach egyedül, — a centralisztikus és bürokratikus abszolutizmust képviselték. A jozefinizmus örökségéből vették át a polgároknak a törvény és közigazgatás előtti egyenlőségét és az előjogok megszüntetését. Az egységes, új Ausztriában egyformán meg akarták szüntetni a rendi előjogokat és a tartományok és országok különállását. Mellettük sokáig, parallel hatalom gyanánt működött a szoldateszka, amely csak császárt ismert és őrmesterekkel szerette volna végeztetni az egész közigazgatást. Ez a szoldateszka annyira ment, hogy a pesti helyőrség tisztjei nyílt tüntetést rendeztek Hayneu mellett, mikor Bécsben megsokalták beszámíthatatlan működését és menesztették. Külön csoportot alkottak a katonai és polgári feudálisok, akik 1848 előtt az összes vezető pozíciókat bírták s a forradalmi mozgalmak leverése után az elkorhadt rendi és partikuláris államszerkezetet akarták visszaállítani. Ezeknek a gögös osztrák feudálisoknak Windischgrätz volt a típusuk, aki mindig megdicsérte polgári származású tisztjeit bátorságukért, de az arisztokratákat soha, mert azoknál a harci erény *magától értetődik*. Felfogására jellemző, hogy féktelenül gyűlölte a magyar rebelliseket, de rokonszenvezett a magyar rendiséggel és a forradalom leverése után az ókonzervatív arisztokratákat akarta hatalomba iktatni. Magának Schwarzenberg hercegnek az öccse, akit az osztrák arisztokráciában *Landsknecht* néven ismertek, mert szívesen vett részt mindenféle kalandos hadi vállalkozásokban, a germanizáló centralisztikus politika megkezdése alkalmával memorandumban ajánlotta a fiatal uralkodónak, hogy támaszkodjék a magyarokra és csehekre, mert azoknak a forradalma *csak* nemzeti volt, míg a bécsieké polgári és demokratikus.

Azt feltétlenül el kell ismerni, hogy Bach nem közön'séges ügyességet tudott kifejteni pozíciójának megvédésében. Kifelé úgy látszott, mintha hatalma állandóan növekednék, de befelé szüntelenül résen kellett lennie. Személye körül szinte koncentráltódott a gyűlölet. Az elnyomott nemzetiségek a centralisztikus politika képviselőjét gyűlölték benne, a forradalmárok az árulót, a régi tekintélyek a parvenüt, a feudálisok a jobbagyfelszabadítás végrehajtóját, a katonák a polgári abszolútizmus megteremtőjét, az 1848 előtti reakciók pedig elveik meggyőződés nélküli kisajátítóját. Kübeck, az államtanács elnöke, feljegyzéseiben hol *madár*, hol pedig *angolna* névvel tiszteli meg. Meyendorff orosz követ azt írja, hogy szalonja nyitva van minden gentleman előtt, de Bécsben van miniszter, aki nem az ő szalonjába való. Az olműtzi császártalálkozás alkalmával nem volt nehéz rávenni Miklós cárt hogy *ne* fogadja szövetséges társának belügyminiszterét. Pedig Bach már mindent elkövetett, hogy forradalmi múltjának az emlékét expialja. Még hegyes kecskeszakállát is, melyet a negyvenes évek végén forradalmi szakállnak neveztek, leberetváltatta. 1851-ben, az osztrák alkotmány teljes felfüggesztése előtt, Bachnak arra a kijelentésére, hogy most jutottak a helyes útra, Khevenhüller gróf, a Windischgrätz iskolájából való arisztokrata hadtestparancsnok, csípősen jegyezte meg:

— *Mi* nem is jártunk más úton soha.

Különösen megnehezedett Bach helyzete 1852 elején, Schwarzenberg halála után. A császár őt akarta miniszterelnöknek, el is küldötte neki a kinevező kéziratot, de a publikálást Crünne gróf főhadsegéd, Kübeck és az Angliából visszatért Metternich meg tudták akadályozni. Rávették a császárt, hogy önmagának legyen a miniszterelnöke, mert

az abszolút uralkodás elvével nem fér össze, hogy másnak a kezében összpontosuljon a hatalom. Bach érezte, hogy szövetségesek után kell néznie. Ettől az időponttól kezdődik a közeledése a klérushoz, részvétele a konkordátum előkészítésében s a centralizálásnak az ultramontanizmussal való párosítása. Thun gróf közoktatásügyi miniszterrel együtt ekkor kezdte meg hadjáratát a magyar szabadságnak utolsó menedéke, a protestáns autonómia ellen. A centralizmus gondolatából kidobta a jozefinizmust, hogy megszerezze Rauscher bíboros és a türelmetlenségig katolikus Zsófia főhercegnő pártfogását. Arisztokrata ellenségei ezért mondták, mikor Bach 1852-ben megkapta a báróságot, hogy címerében a szavak: „*In cruce spes mea*”, — nagyon is földi értelemben veendők.

Ilyenek voltak a kulisszák mögötti részletei annak a nagy kísérletnek, amely a forradalmak romjain az egységes, nagy Ausztria megteremtését tűzte ki céljául. Bachnak a koncepciója az volt, hogy a jó közigazgatással és igazságszolgáltatással és a pénzügyi szolgálat megreformálásával teremtsen meg az egységes birodalomnak az előfeltételeit. Amit ezen a téren alkotott, arról fenntartás nélkül el kell ismerni, hogy kiváló adminisztratív tehetségnek a munkája. Az osztrák közigazgatás, melyet meg nem érdemelt kicsinyléssel szoktak emlegetni, ma is az általa megácsolt keretek között működik. Nálunk is, a közigazgatás és igazságszolgáltatás kettéválasztása, a telekkönyv, a jobbágyfelszabadítás, a pénzügyi közigazgatás és a csendőrség, lényegükben a Bach-korszak maradványai. Csak a címek változtak, de a tartalom alig. Az abszolutizmus idején Bach reformjai és intézményei népszerűtlenek voltak, de a kiegyezés utáni Magyarország épen úgy kénytelen volt őket átvenni, mint

ahogy átvette a Bach-féle közigazgatási apparátust minden változtatás nélkül a hat éve megalakult cseh köztársaság kormánya. Bach kísérletében megvoltak a sikernek bizonyos előfeltételei. Ha terve sikerül, nevét II. Józsefnél maradandóbb módon írja bele Ausztria történetébe. De nem sikerülhetett, mert nem számolt a reális nemzeti erőviszonyokkal és a kényszer nyomása alatt lemondott azokról a demokratikus erőkről, melyeket esetleg felhasználhatott volna. Népállamot népek ellen teremteni, még jó közigazgatási gépezettel sem lehet. Mint minden abszolutisztikus rendszernek, a Bach-rendszernek is ez volt a szervei hibája. Senki sem akarta elfogadni tőle még a jót sem, mert mindenki csak az erőszakot és a közigazgatáson túl a közszabadságok elkobzását és a germanizálást látta benne.

A legnagyobb tévedés volna azonban Bachnak a rendszerét minden fenntartás nélkül germanizálásnak nevezni és a németiséget, vagy akár annak az osztrák ágát felelőssé tenni az ötvenes évek *birodalmi* politikájáért. Ez a politika éppen oly távol állott *a német gondolattól*, mint a császári hadsereg, amely csak nyelvére volt német, de teljesen denacionalizálódott a habsburgi eszmének a kedvéért. Hogy is lehetett volna magasabb értelemben németnek nevezni egy olyan politikát, amely kizárta a birodalmi német klaszszikusokat és valami sajátságos őrmesteri és irodatiszti németiséggel prostituálta Goethe és Schiller nyelvét. Az osztrák németiségnek a negyvenes évek liberális eszmekörében felnevelődött intelligenciája visszavonult a Bach rendszerétől és azt kifelé leginkább a szlávok képviselték. Az ötvenes évekből való az az anekdota, hogy a bécsi rendőrségnél, aki jó minősítést akár, tartozik a cseh akcentust elsajátítani. Az össze-vissza dobált, a viszonyokkal nem

ismerős közigazgatási tisztviselők a gyakorlatban eltorzították azt is, ami másként szépen festett volna az u] közigazgatás koncepciójában.

Így mélyült ki egyre jobban az az űr, amely a Bach-rendszer szavai és cselekedetei között mutatkozott. Ezt az űrt pedig nem lehetett állandóan áthidalni megfizetett újság-cikkkel, megrendelt bizalmi nyilatkozatokkal, eredményekről regélő jelentésekkel, Potemkin-elvek szerint rendezett császári körúttal és a kritika teljes elhallgattatásával. Még az a látszólag demokratikus vonás se használhatott ennek a rendszernek, mellyel a politikailag veszélytelennek tartott parasztság rokonszenvét igyekezett magának megnyerni. Két különböző oldalon, a liberális intelligencia és a rendi különállásukban megtámadott történeti osztályok voltak a Bach-rendszernek legerősebb ellenségei. És épen itt állott elő az a képtelen helyzet, hogy míg Bach az ókonzervatív arisztokratákat rendőrileg ellenőriztette, azoknak rendi előjogaik révén szabad bejárásuk volt a feudális gondolkörben felnevelődött fiatal császárhoz. Bizonyos mértékig az ő szócsövük volt a döblingi tébolydából megszólalt Széchenyi is, aki marcangoló kegyetlenséggel tépte szét a *Rückblick* dicsekvéstől csillogó képeit. Kritikájának foglalatja az, hogy az önkény önmagában nem utálatos, de azzá válik, ha képmutatással és tartuffiádákkal párosul.

Mikor azonban Széchenyi könyve megjelent, Bach már bukott ember volt. Megbukatta őt a solferinói vereség, önkényuralmi rendszerek mindent elbírnak, csak a külpolitikai és harctéri vereségeket nem. Ilyen esetben szokták az uralkodók áldozatul odadobni népszerűtlenné vált minisztereiket. Bachnak is mennie kellett, annál is inkább, mert a tábornokok keresve sem találtak volna alkalmasabb ment-

séget, minthogy Bachot okolják a katonai igazgatás hibáiért és vele palástolják a saját tehetetlenségüket. Senki sem sajnálta Bachot, mikor távozott, csak az uralkodó érezte úgy, hogy tartozik valamivel annak az embernek, aki tíz esztendőn át szolgálta a korlátlan császári hatalom ügyét. A pápai udvar mellé nevezte ki követnek. Ez volt az utolsó állomás Bach politikai pályafutásában. Tevékenységre Rómában nem nyílt alkalma, de feljegyezték róla, hogy mezítláb, gyertyával kezében vett részt a bűnbánó körmenetekben. Mindenesetre különös befejezése egy pályafutásnak, amelynek fiatalkori és forradalmi időszaka nem volt mentes a negyvenes években divatosá vált ateisztikus gondolatoktól. 1870-ben az olasz egység kimondása Bachot Rómából is elűzte. Lehetetlenné vált egy olyan fővárosában, melynek két provinciája elevenen érezte tíz esztendei kormányzásának az emlékét. Ettől fogva minden közéleti szerepléstől visszavonultan élt alsóausztriai birtokán. Virágzó gyümölcsfák és zümmögő méhek között töltötte életének utolsó húsz esztendejét.

Bach a liberalizmus és demokrácia podgyászával indult neki a hatalomra vezető útjának, melyen nem volt szándékában, hogy megforduljon. Mikor a reakció vámszedői az egyes állomásokon követelték, készséggel hullajtotta el és cserélte ki mindazt, amit kifogásoltak. Nem az elvek, hanem a cselekvés emberei közé tartozott. A politikában vannak ilyen egyéniségek, akiket az erős befogadó képesség jellemez és a meggyődésnek látszatával, sőt talán tudattalanul a meggyőződésnek az érzésével tudják a legkülönbözőbb álláspontokat képviselni. Szubjektíve az ilyen egyéniségek mindig őszintén beszélnek és cselekszenek. Ez az *átnyetr-gelések* lélektani magyarázata. Bachról tudunk néhány

nagyon jellemző esetet, amely ezt látszik bizonyítani. Sorsdöntő jelentőségű kérdéseknél mindig nehézség nélkül találta meg a formulát, amely átsegítette a pálfordulások zátonyain. Ez volt az esete, mikor szakított a márciusi és májusi forradalmárokkal, mikor leszámolt a parlamentarizmussal és mikor a teljes reakció mellé szegődött. A kremseri parlament feloszlatását minisztertársa, Stadion, éjszaka közölte vele. Bach nyugodtan végighallgatta izgatottságtól remegő kollegáját és másik oldalára feküdt, hogy — aludjon. Másnap már érvelt a feleslegessé vált parlament feloszlatása mellett. 1851-ben emlékiratban tárta az uralkodó elé az abszolutizmus tarthatatlanságát és néhány nappal később nyugodtan tudomásul vette a márciusi alkotmány felfüggesztését, sőt képviselője lett a perhorreskált rendszernek. Ő, aki tiltakozott, mikor még ügyvéd korában Felsenthal rendőrbiztos házkutatást tartott nála, bizonyára természetesnek tartotta, mikor éveken át ő adott hasonló megbízásokat ugyanannak a Felsenthalnak és helyzetetett rendőri felügyelet alá a saját múltjára emlékeztető fiatal ügyvédeknek. De ős időktől fogva közös vonásuk a hatalmon levőknek, hogy mindig azt tartják legjobbnak, amit maguk cselekszenek, magukat tévesztik össze a köz érdekével és azt hiszik, hogy rendszerüket minden eszközzel meg kell védelmezni.

Hozzátartozik Bach jellemzéséhez, hogy anyagi előnyök iránt nem volt érzéke és a vagyongyűjtők közé nem tartozott. Miniszterségének ideje Ausztriában összeesik a nagy kapitalisztikus vagyonképződésekkel. Mellette és körülötte miniszterek, katonák, vállalkozók vasútépítéseken, bányakoncessziókon, kereskedelmi alapításokon, hadseregszállításokon milliókat kerestek, gyakran az állam rovására is.

A mindenhatónak tartott miniszter ezeket a kínálkozó lehetőségeket a maga javára sohasem használta ki. Azok közé tartozott, akiknek a hatalom nem eszköz, hanem öncél, melynek a közös nevezőjére vissza lehet vinni minden cselekedetüket. Az övéhez hasonló egyéniségek cselekedeteinek gyakran súlyos következetlensége csak látszólagos, mert *önmagukhoz* mindig a legszigorúbban következetesek.

BONYHÁDY ISTVÁN.

Az igazi neve Perczel volt. A tizenhetedik század elején beköltözött német családból származott, amely állandóan nagy szerepet játszott a Dunántúl, különösen Tolna, Baranya és Somogy vármegyék közéletében. Történelmi név a szabadságharcig nem került ki a Perczelek közül, de a családnak majd mindegyik férfitagja szolgálta egyik vagy másik vármegyét szolgabírói, főjegyzői, alispáni minőségben. A nagy-kiterjedésű famíliában Mária Terézia idejétől kezdve sok volt a katona is. Bonyhády Istvánnak az apja, Perczel Sándor is, mint inzurgens nemes verekedett a napóleoni háborúk idején. Azután vidéki nemesek módjára visszavonult tolnai birtokára és gazdálkodott. Járt a megyegyűlésekre, résztvett a helyi politikában, beszédekert tartott követválaszlások alkalmával, egyébként pedig büszke volt kilenc fiára, akik szintén a tekintetes vármegye szolgálatában kerestek érvényesülést. Ismert név, nagy rokonság, sógorság, komaság a legtöbb valamirevaló dunántúli famíliával: a legjobb ajánlólevél az életre. Bizonyára nem hoznak szégyent a Perczelek régi nevére. Ha van egy kis szerencsénk, alispán vagy táblai követ is lehet belőlük.

A negyvennyolcas és negyvenkilences események mind a kilenc fiút kizököntették arról a pályáról, amely kétszáz esztendő óta hagyományos volt a Perczelek családjában s a karriereknek az a sajátos változatossága, melyet befutottak, kicsinyben valóságos tükörképét adja a múlt század dereka körüli Magyarországnak. A két idősebb, István és Imre — a későbbi Bonyhádya, — a forradalom ideje alatt megmaradt szigorú legitimistának, állást vállalt az osztrák megszállás idejének közigazgatásában és megyefőnök lett az abszolút rendszer idején. Sándor, aki eredetileg katona volt, de 1834-ben egy nagy feltűnést keltett párbaj miatt otthagya a hadsereget, mint nemzetőr-őrnagy harcolt délen a szerbek és egyideig a császáriak ellen Kassa körül. Windischgrätz januári proklamációja után önként jelentkezett és az igazoló-bizottság előtt tisztázta magát. Móric egyik legradikálisabb politikusa és tábornoka leit a forradalomnak. Öccsével, Miklóssal együtt, aki honvédezredes volt, Világos után külföldre menekült; mindkettőjük nevét 1851 szeptember 23-án bitófára szegezték. Béla főszolgabíró és alispán volt 1849-ben s az alkotmányos éra alatt az igazságügyi tárcát töltötte be. Pál kapitány volt a honvéd-hadseregben; az abszolút éra alatt közlegénynek sorozták be. Lászlót a forradalomban való részvételéért négyévi várfogságra ítelték; betegség címén elbocsátották és huszonkilenc éves korában meghalt. A legfiatalabb, Ferenc, a Buda ostrománál kapott sebébe halt bele.

A kilenc Perczel-fiú példája annak is, hogy szélsőséges idők teremtik a szélsőséges embereket. Mikor valaki leszögezi magát egy álláspont mellé, ritkán tudja előre állásfoglalásának végső következéseit. Talán csak az első lépést teszi meg saját akaratából: a továbbiaknál már a viszonyok

és események sodró hatása nyilatkozik meg. Egy bizonyos ponton túl pedig már nincsen visszatérés. Ilyenkor az, akit az események elsodortak, a saját igazolására legtúlzóbb módon igyekszik szolgálni azt az irányt, mely őt magával ragadta. Ez a forradalmi és ellenforradalmi emberek pszichéjének a magyarázata.

Talán így kell és lehet megérteni Bonyhády Istvánt is. A pályafutását egész fiatalon, 1823-ban, mint Tolna vármegye tiszteletbeli aljegyzője kezdte meg. Hét év múlva valóságos aljegyző, 1836-tól 1845-ig pedig főszolgabíró volt a Perczelek másik vármegyéjében, Baranyában. Ahogy a későbbi esztendei szerint meg lehet ítélni, keménykezű, keménynyakú megyei kiskirály lehetett, aki nem kereste a népszerűséget és rokonszenvet nem tudott ébreszteni maga iránt. Az 1845-ös tisztújításnál nem választották meg. Bizonyára a harag működött benne, mikor 1849-ben a császáriaktól elfogadta a dárdai főszolgabíróságot. A magyar szabadságharcok története százával mutat föl olyan példákat, hogy két testvér közül az egyik a kurucok, a másik pedig a labancok oldalán harcolt. Sok birtokos magyar nemes család menekedett meg így az elpusztulástól. A *gutgesinnt* testvér érdemei a bécsi hatalmasok előtt expiáliák a *rebellis* bűneit. Sokszor már a következő generációban bekövetkezett a szerepcserre: labanc lett a kuruc gyermekéből és függetlenségi politikus a császári tisztviselőnek a fiából. Ez a történet ismétlődött meg a Perczelek családjában is. Önmagában ez még nem lett volna különös és említésre méltó esemény. De mert a Perczelek nyakasabbak és keményebbek voltak másoknál, erősebb volt bennük *a csak azért is* virtuskodó magyarsága, akár jobbra tolódtak el, akár balra, elébe rohantak a többieknek. Az egyiknek nem

volt elég függetlenségi és radikális Kossuth, a másiknak elég aulikus és konzervatív Albrecht főherceg.

Mindjárt az önkényuralom első esztendejében, mikor a két Perczeit *in contumaciam* halálra ítélték, a többiek pedig bujdosztak, vagy hadbíróság elé kerültek, csaknem egyszerre három Perczeit neveztek ki megyefőnöknek: Istvánt Szeged székhellyel Csongrádba, Imrét Szolnokra, rokonukat, Gyulát, pedig Békésbe, majd Vasvármegyébe. A három rokon meghálálta a kinevezést. Alázatos instanciával fordultak a császárhoz és kérték, hogy letehessék *a lázadók által beszennyezett* Perczel nevet és nemesi előnevüket használhassák vezetéknevnek. Így lettek belőlük Bonyhádyak.

István 1850 április derekán vonult be új székhelyére, Szegedre, ahova a renegát hírével érkezett meg és cél-táblája lett minden elfojtott gyűlölségnek, haragnak, mely az emberek lelkében fölhalmozódott. Nem mintha a Tiszaparti városban ő lett volna az egyetlen, aki az önkényuralommal megalkudott. Kremminger prépost plébános, aki ellen a forradalom ideje alatt Batthyány Kázmér kormánybiztosi minőségében indított vizsgálatot s akit a város kegyúri minőségében *közönségesen ismert szelleménél fogva* fosztott meg hivatalától, az ostromállapot idején került vissza plébániájába. Szűcs Antal kisteleki plébános, aki a szószékről is prédikált a *lázadás* ellen, szintén jutalmul kapta a rókuszi paróchiát. A magisztrátus is kikerült minden rendszerváltozáshoz alkalmazkodó, vagy kenyérré szorult emberekből. Akadtak még „alkotmányos” tisztviselők is, akik állást vállaltak. De a Perczelből lett Bonyhádynak más volt az esete. Az ország másik részéből idegenül került Szegedre és idegen maradt nyolcesztendei megye-

főnökségének végeztéig. A többiek csak szolgálták az abszolút rendszert, de ő politikai megbízottja volt az abszolútizmusnak, mely a rémuralom köntösében mutatkozott be. Esetét a tüntetésszámba menő névváltoztatás is megkülönböztette az egyszerű állásvállalástól. A többiek megfordulhattak, mikor kiábrándultak *az új rendszerből*, számára nem volt megfordulás. A lokálpatriotizmus, amely sokat elnéz azoknak, akik mindennaposak a kvaterkázó poharak, vagy a tarokkasztal mellett, a jött-mentet látta benne, akinek nem szabad és nem lehet megbocsájtani. Az alsóvárosi magyarok, akiknek mindenkor nagy súlyuk volt Szegeden, benne látták minden rossznak a megtestesülését. Ő számoztatta meg a házakat, ő rendelte el a népszámlálást, vele együtt jött Szegedre a stempli meg az akciz, szünt meg a szabad dohánytermesztés és pecsételték le a kisüstöket. Már pedig a kisüst emberemlékezet óta a politikai állásfoglalásnak fontos tényezője Magyarországon.

Másutt, ahol szerencsésebb volt a megyefőnökök megválasztása, a társadalmi kapcsolatok enyhítették a politikai ellentéteket. Bonyhád családos ember volt, de a családját Szegedre nem hozta magával, a társadalmi érintkezést nem kereste és jóformán kizárólag a hivatalos érintkezésre szorítkozott. De még közvetlen alantasaival, hivatalnoktársaival sem tudott összelepedni. A modora kemény, érdes és bántó volt. Ha nem volt feltétlenül szükséges, nem tárgyalt velük, hanem piros vagy kék ceruzával írott cédulákat küldözgetett nekik. A városi levéltár ma is őriz néhány ilyen „*Amice*, polgármester!” megszólítású diplomáciai jegyzéket. A szövegük se valami kíméletes. „Szombaton minden készen legyen, különben jaj a mérnöknek!”

Egyes üzenetei egyenes inzultusokat tartalmaznak. Sohase jutott volna eszébe, hogy ezeket a dorgáló, sértegető tartalmú leveleket borítékban juttassa el a címzettekhez. Nem csoda, ha így még hivatalnoktársaival is feszült volt a viszony s azok is csak ímmel-ámmal, a passzív rezisztenciával határos módon hajtották végre rendelkezéseit. E rendelkezések nagyrésze pedig a *forradalmi emlékek* tökéletes kiirtására vonatkozott. Bonyhády meg akart semmisíteni mindent, ami az elmúlt napokra emlékeztetett. A levéltárnak 1848-49-re vonatkozó ügyiratait elégelte, a jegyzőkönyvek lapjait pedig feketére bemázoltatta. Ezeket a lapokat vegyi utón, 1872-ben tették ismét olvashatókká. Elkoboztatta a karpereceket, melyeken az aradi tizenhárom nevének kezdőbetűi voltak láthatók. Eltiltotta a *fekete, széles és hátul lefüggő szalagokkal disztelenített, gömbölyű, betyáros kalapok* viselését. Fegyelmet indított a Kossuthszakállt viselő tisztviselők ellen. Szétfejtette a nemzeti-színű zászlókat és összetörette a „48” jelzésű pipákat. A kaszinókat, társasköröket bezáratta, a templomi prédikációkat rendőri ellenőrzés alá helyezte; keresztelőket, disznótorokat is csak a hatóság képviselőjének jelenlétében volt szabad tartani.

Lassankint így valóságos hadiállapot fejlődött ki Bonyhády és a város közönsége között. Nyíltan szembeszállni a nagyhatalmú megyefőnökkel, akinek egy szava elég volt ahhoz, hogy bárki is rendőri felügyelet alá kerüljön, nem lehetett, de a fennmaradt anekdotaszerű apróságok, az egykorú akták, a pest-budai főispánhoz intézett politikai helyzetjelentések eléggé tanúskodnak arról a viszonyról, mely a megyefőnök és a székhelyül szolgáló város polgársága között uralkodott. Bonyhády egy alkalmat se mulasz-

tott el, hogy az előtte megjelenőknek metsző módon szemükre ne vesse előbbi politikai magatartásukat. Kossuth tiszteletére 1849 július 12-én Szegeden rendezték az utolsó fáklyásmenetet. Ennek résztvevőit sokáig szemmeltartotta a rendőrség. Bonyhád még két esztendő múltával is ezért utasított el egy úriasszonyt, aki valami kéréssel járult eléje:

— Asszonyom, a kezén még most is érzem a szurokfáklya szagát.

Különösen hadilábon állott Bonyhád a piaristákkal, akik 48 óta mind jegyes emberek voltak. Személyesen járogatott el a belvárosi templom mellett levő régi piarista gimnáziumba, hogy a diákok lojális szellemben való oktatását ellenőrizze. Ha az apró emberek nem a szája ize szerint a feleltek, a tanárokkal érezte haragját. Egyízben valami ügyes-bajos ügyben Cseh Ferenc rendtag vezette a piaristák küldöttségét elébe. A megyefőnök disputálni kezdett Cseh Ferencsel s végre dölyfös gúnnyal vágta oda neki:

— Tisztelendőségednél nincs okosabb ember a szegedi piaristák között?

Nem hiába volt Cseh Ferenc a filozófia professzora, végtelen nyugalommal felelte:

— Oh, dehogy nincs. A többi mind okosabb, mint én, de azt gondolták, hogy ide én is jó leszek.

Negyvennyolc óra alatt Cseh Ferencnek természetesen el kellett hagynia Szegedet.

Ilyen esetek másokkal is fordultak elő s annyi rendőre nincs semmiféle önkényuralomnak, hogy meg tudná akadályozni sötét éjszakákon a Kárász-ház ablakainak beverését, ahol a megyefőnök lakott. Tudvalevő dolog az is, hogy rendőrállamokban az emberek, ha már egyebet nem tehet-

nek, „tiszteletlen” élceket faragnak a hatalom rovására. A cenzúra hivatásánál fogva korlátolt s csak akkor vesz észre valamit, mikor a viccet már a verebek is csiripelik. Ilyenforma dolgok történtek a Bonyhády idejében is. A polgármesterhez intézett egyik átiratában szóvateszi, hogy „többen multság ürügye alatt a tanyákra kirándulnak s a kormány célzataival ellenkező elménckedésekkel önmagukat ámítják, forradalmi dalok és poharazások közt vétkes merényletekre vetemednek”. A »kormányellenes elménckedések” különben a kaszinó bezárásának okai között is szerepelnek. Az ötvenes évek elején a kürtőkalap volt a kormányhatóság szimbóluma. Egyik doktornak, aki „a magas kormánynak ismeretes híve”, a kürtőkalapját fejébe verték és bezúzták. Nyomozás indult meg, de eredménytelenül. Az eset az ügyiratokban „es. kir. tisztviselők nevetség tárgyává tétele és azok tetteleges megbecstelenítése” címen van megörökítve. Bonyhádynak 1851 március 12-iki politikai jelentése a következőket mondja:

»A nép hangulata a múlt havitól nem különbözik; a nép csendes, engedelmes, semmi politikai kihágás nem történt. A Kossuth visszatérte felüli hírek kevés hitelre találnak.

A körülmények szülte nagyobb terhek miatti panaszok az adott felvilágosításra elenyésznek, az aggodalmak azonban a fogyasztási adó behozatala ellen csoportosulnak.

Az intelligentia nagy része hallgat, más része politizál s reményli a reformok hajótörését, a harmadik rész, a forradalmi compromittáltak, a jelen állapottal kibékülni nem tudnak, de mindenki örül a közbéke helyreálltán s a fejlődést várja.”

Szóról-szóra ugyanaz a helyzetjelentés, amely ráillenék

bármely más rendőrállamra. A lelkek elégedetlenségéi minden rendőrállam a gyomor kielégítésével és anyagi jólét ígérgetésével akarja leszerelni. Ezen a téren a Bonyhódy-éra alatt kétségtelenül történt is haladás. Ekkor kezdődött meg Szegednek mai értelemben vett várossá fejlődése. Kiépült a pest-temesvári vasút, állandó híd épült a Tiszán, utcákat köveztek, megcsinálták a közvilágítást s különösen a Bach korszak kinevezett tisztviselői finansiális szempontból rendet vittek a *more patrio* városi gazdálkodásba. De a publikumnak nem ez kellett. Még a jót se szívesen fogadta a gyűlölt kezekből.

Amennyire meg lehet ítélni, Bonyhád későbbi éveiben belefáradt a meddő küzdelembe. Elszigeteltsége embergyűlöletté fokozódott. Helytartósági tanácsos lett, kapott kitüntetések, az 1857. évi császárlátogatás alkalmával közvetlenül sütkérezett a hatalom fényében, de mindez nem segíthetett rajta. Szinte patológikussá vált nála, hogy mindenütt és mindenkiben forradalmárt keresett. Összeférhetetlensége nőttön-nőtt s beosztott tisztviselői egyre-másra kérték áthelyezésüket. Végre Albrecht főherceg őt helyezte át megyefőnöknek Kecskemétre. A *kis alkotmány* idejében, mikor új emberekkel kellett próbálkozni, elejtették. Többé a közéletben nem szerepelt. Tolnai birtokán gazdálkodott és rengeteg sokat olvasott. Mert nagy olvasottságú ur volt ez a magyarból lett császári tisztviselő. Olvasott mindent, de ahogy a könyvtárának hozzám került darabjaiból látom, különösen az érdekelte, ami a forradalomra és a forradalomnak káros mivoltára vonatkozott. Könyveiben az ilyen passzusokat tintával, vörös és zöld plajbásszal gondosan aláhúzogatta és a fontosabb helyeket hatalmas NB jelzéssel látta el. Talán pszichológiai öniga-

zolás-féle volt ez a négy fal között. A könyvei között van egy kéziratos kötet is, Eszék városának 1849 február 14-én történt kapitulációjáról. Folytatás gyanánt sajátkezűleg leírta a debreceni *Rumpf-parlament* február 26-iki tárgyalásait, melyek az eszéki árulásra vonatkoznak. Az írása erős, karakterisztikus, a betűi szinte haragosan kemények, akárcsak az egyénisége.

De a könyveknek, melyek halála után Pécssett kerültek kótyavetyére, van még egy érdekességük. 1860-tól kezdve nagy, kerek# betűkkel rajzolja mindegyik könyvének első lapjára: „Öregebb Bonyhády Perczel István tulajdona.” Ő, aki a szabadságharc után megtagadta a familiáját, bukása után megint használni kezdte a rebellis nevet. Tüntetni akart-e vele azok ellen, akik hálátlanok voltak szolgálataiért, vagy egyszerűen visszatért a régi névhez, mikor látta, hogy másoknál már nem akadály a közpályán való szereplésnek, nem tudom megmondani. Még a legnyíltabb embereket is csak *kívülről* tudjuk megítélni és csak következtetni tudunk cselekedeteik igaz okaira, lélektani rugóira. Ami pedig az övéhez hasonló komplikált és kifelé zárkózott lelkekben végbemegy, más emberek előtt örökre zárva marad.

AZ ESZÉKI ÁRULÁS 1849-BEN.

Bonyhády Perczel Istvánnak, Szeged város és Csongrád vármegye néhai adminisztrátorának hagyatékából került hozzám egy német nyelvű kéziratos könyv, „*Übergabe der Festung Esseg an die kais. kön. Truppen am 13. und 14. Februar 1849.*” A szerzője nincs megnevezve, de a szövegből kétségtelen módon meg lehet állapítani, hogy csak az a *Glavásch* János őrnagy lehetett, akinek oroszlán-része volt az eszéki árulásban. A könyv ugyanis főleg azt domborítja ki, hogy a császári hadsereg mennyit köszönhet az ő *becsületes és önfeláldozó* császárhűségének. Ennek bizonyításánál több ízben négy szemközt lefolyt beszélgetésekre is hivatkozik, melyeknek mindig ő az egyik szereplője, úgy hogy más a könyvet nem írhatta. Ezzel az irattal akarta a szerző elérni, hogy az ifjú császár még 1842-ben büntetésből elvett tiszti rangját visszaadja.

A kézirat alkalmasint akkor kerülhetett Bonyhády Perczel István birtokába, mikor a magyar kormánynak Debrecenbe való menekülése után, mint a császáriak által kinevezett főszolgabíró működött az Eszékkel szomszédos siklósi járásban. Érdeklődésből, talán mert egy Perczel is

szerepelt a vár átadásánál, lemásoltatta s a végén sajátkezüleg hozzáírta a debreceni országgyűlésnek a vár átadására vonatkozó tárgyalásait. Egyéni megnyilatkozás egyetlenegy helyütt van benne. Mikor a debreceni parlament kimondja, hogy az eszéki vár feladásánál jelen volt tisztek mindaddig becstelenségnek és hazaárulóknak tekintetnek, míg a haditörvényszék előtt vétlenségüket be nem bizonyítják, hozzáfűzi: *„A fentebbi határozatot indítványozó Madarász László, Kossuth Lajos rendőrfőnöke 's a honvédelmi, bizottmány tagja volt, 's ő az, ki ama boldogtalan Zicsy Ödön grófnak Görgey forradalmi vezér által elkobzott 's zár alá vett ingóságait, nagyértékű drágaságait kezelte 's az ékszerek nagy részét ellopta 's most mint cégéres tolvaj, gazember Amerikába menekülte.*

A német kéziratnak a szereplői nagyrészt ismeretlen, már teljesen elfelejtett nevű emberek, akikről semmiféle különös dolgot nem jegyzett fel a történelem. Maga Eszék várának az átadása is csak epizód a szabadságharc történetében. Az érdekessége a forradalmi milliók megrajzolásában és az apró emberi momentumoknak a feljegyzésében rejlik, amelyek sokat érthetővé tesznek, különösen oly emberek előtt, akik végigélték az 1918. évi összeomlás utáni zavaros időket.

A forradalom kitörésekor Eszék várának Jovich báró vezérőrnagy volt a parancsnoka. A várban állomásozott egy vegyes gyalogdandár Schwarzenau tábornok parancsnoksága alatt. A helyőrséghez még tüzérségi és műszaki csapatok tartoztak, közvetlenül a várparancsnoknak alárendelve. Élelmszerekkel, lőszerrel a vár hónapokig el volt látva, a kasszában még pénz is volt a tisztek fizetésére és legénység zsoldjára; anyagi szempontból így nehézségektől nem kellett tartani.

A vezető állásban levő tisztek szempontjából a legnagyobb veszedelem volt, hogy a bécsi hadügyminisztérium teljes bizonytalanságban hagyta őket. A délvidék fellángolt. A Bácskában és Bánságban folyt a harc a magyarok és szerbek között, mindkét oldalról olyan tisztek vezetése alatt, akik ugyanannak az uralkodónak esküdtek föl. Szeptemberben *Jelacsics* megindult Pest ellen, de az eszéki helyőrség még mindig nem kapott instrukciókat. Úgy látszik, Bécs nem tudta de *Jovich* báró még kevésbé tudhatta, hogy az események hol fognak végződni. Zavarában azt a megoldást választotta, hogy a beállott hadiállapotban *Eszék várát semlegesnek jelentette ki*. A várba nem eresztette be *Sassy* őrnagy parancsnoksága alatt álló 9-ik honvéd zászlóaljat, sem a *Csorich* őrnagy által vezetett szerb határőröket. Beállott az a furcsa helyzet, hogy egy uralkodónak felesküdtött csapatok fegyverrel állottak egymással szemben és ugyanakkor ugyanannak az uralkodónak egy helyőrsége a kitört harcban érdektelennek jelentette ki magát.

Ez a komikus állapot természetesen nem tarthatott sokáig. *Jelacsics* híres *Flankenbewegungja* után, október 8-án megérkezett a honvédelmi bizottmány parancsa, hogy a várban tüzzék ki a magyar zászlót és a tisztek írásos nyilatkozatban kötelezzék magukat a magyar kormány iránti engedelmességre. Máskülönben hazaárulóknak minősítik őket.

E „*borzalmas parancs*” vétele után, — mint a kézirat mondja, — *Jovich* báró a főőrségre felvonatta a magyar zászlót, de biztonságból a vártemplom tornyára a sárgafekete lobogót, a városház balkonjára pedig a horvát lobogót is kitűzette. Utána nyomban beteget jelentett, a másik tábornok, *Schwarzenau* pedig se szó, se beszéd, egyszerűen

otthagytta a gondjaira bízott csapatokat és Horvátországon át Ausztriának vette az útját.

Október 22-én *Batthyány* Kázmér gróf, mint a magyar kormány által kinevezett kormánybiztos jelent meg a várban. Magával hozta a 41-ik honvéd zászlóaljat öt ágyúval. A vár helyőrsége 4500 ember volt 630 ágyúval, kétségtelenül elegendő ahhoz, hogy *Batthyányt* maroknyi csapatával együtt összeroppantsa. De nem ez történt. Az események teljesen a forradalmi idők logikája szerint játszódtak le.

„*Batthyány* gróf a várba való bevonulása alkalmával mindenekelőtt a rendes csapatok részéről akarta biztosítani magát, tehát felszólította a tiszteket, hogy amennyiben állásukban meg akarnak maradni, reverzálist állítsanak ki, melyben kötelezik magukat, hogy hűséggel szolgálják a magyar kormányt. A tisztek, miután megfontolták, hogy *igazi kötelességüket* úgy teljesítik legjobban, ha legénységüknél maradnak s miután belátták, hogy a reverzális adása nélkül nem maradhatnak csapataiknál, hanem azokhoz vagy honvédtiszteket osztanak be, vagy a honvédség között osztatnak fel, elhatározták, hogy eleget tesznek a felszólításnak s kiállították a kívánt reverzálist.” Egymás számára azonban a tisztek egy része nyilatkozatokat állított ki, hogy ez a reverzális a legfelső hadúr iránti kötelességük teljesítését nem érinti. Így minden eshetőségre biztosították magukat.

Másnap jelent meg a várban az új katonai parancsnok, *Eder* tábornok. *Eder* elég különös körülmények után lett egy magyar kézben levő várnak *forradalmi* parancsnoka. A bácskai harcok idején, *Kiss*, *Vetter* és *Fackh* tábornokok azzal vádolták meg, hogy kétszínű játékot űz és összejátszik az ellenséggel. Rövid utón vizsgálatot rendeltek

el ellene s a vizsgálatba bevonták *Hatzel* és *Bernáth* kormánybiztosokat és a nagybecskereki polgármestert is. A vizsgálatot Óbecsén kellett volna lefolytatni, de mire rákerült volna a sor, a szerbek és császáriak megtámadták a Ferenc-csatorna torkolatát. Éder felkerült Pestre, onnét pedig a honvédelmi bizottmány kinevezésével Eszékre. A honvédelmi bizottmány szűkében volt a tábornokoknak s talán úgy okoskodott, hogy a kormánybiztos és a mellé rendelt *Földváry* Lajos ezredes ellenőrzése mellett Éderben megbízhatik.

Bizonyos, hogy a tábornok a többi tisztekkel együtt külsőleg a magyar ügy hívének mutatta magát, befelé azonban folytatta kétszínű játékát. Mikor a helyőrséget feleskették a magyar zászlóra, kimódolta, hogy a vártüzérek, akikre *szükség lehet*, az eskütételnél ne jelenjenek meg. Mikor a *Trebersburg* báró vezérőrnagy parancsnoksága alatt álló császáriak délről kezdték a várat körülzárni, megakadályozta a vár előtti házak lebontását, fák kivágását és az utcák kövezetének felszedését. Az ellenség a vár közvetlen közelébe férkőzött, de a védelemre semmi sem történt. A kapuk nyitva maradtak, ostromlók és ostromlottak érintkeztek egymással, megállapodásokat kötöttek a posta továbbítására. Éder tábornok pedig megmagyarázta Batthyáynak, hogy hadviselő felek között, kiknek tisztjei kölcsönösen ismerik egymást, *ez így szokás*. Az olasz condottierik háborúira emlékeztető hadviselés volt ez, ahol nagy „csatákban” csak az sebesült meg, aki véletlenül — leesett a lóról.

Glavásch őrnagy térparancsnok volt Eszék várában. Szintén a forradalmi kormány nevezte ki december vége felé. Az ő pályafutása furcsább volt még az Éderénél is. Határőrvidéki tiszt volt, abból a fajtából, amely alulról kezdi

a pályafutását és évtizedek alatt, miután végighányódott a *birodalom* legkülönbözőbb helyőrségeiben, eljut az őrnagyságig. Glavásch katonai pályafutását 1809-ben kezdte meg a napóleoni háborúkban és 1842-ben mint őrnagy kordonparancsnok volt Cradiskában. Mint ilyen egy kis határsértést követeti el és *három bosnyák rablót minden tárgyalás nélkül felakasztatott*. Máskor, a félvad délszláv viszonyok között nem sokat törődtek az ilyen esetekkel, de akkortájt Ausztriának érdeke volt, hogy jóban legyen a portával és a *tettest* rövid utón megfosztották a rangjától.

Glavásch ettől fogva állandóan kegyelmi kérvényekkel bombázta a hadügyminisztériumot, főhaditanácsot és császárt, de eredménytelenül. Utolsó kérvényét már a kavargó 48-as viszonyok közepette intézte a császárhoz. Hogy a kedvező elintézésre kisürgesse, maga is utána ment a kérvényének Bécsbe. A császárt nem találta, mert az udvar Innsbruckba menekült. Elment oda is, ahol éppen Jelacsics volt a nap hőse. A kérvényét ott sem találta. Időközben leküldték *elintézésre* a magyar hadügyminisztériumhoz Pestre. Glavásch megint visszafordult és pont a forradalom kitörésekor érkezett meg Bécsbe. Ott egy kis pechje támadt, a diákok megfogták, behurcolták az aulába és a Jelacsiccsal való összejátszás gyanúja miatt elpáholták. Sikerült megszöknie és kalandos utazás után elkerült Pestre, ahol már valamikor régen, hadnagy korában szolgált. Pesten örömmel fogadtak minden jelentkezőt és akárcsak Éder, Glavásch is néhány nap múlva a honvédelmi bizottmány kinevezésével a zsebében utazhatott Eszékre.

Hogy mi volt ennek az embernek a lelkében, aki saját írása szerint Pesten szentül fogadkozott, hogy híve lesz a magyar kormánynak, tudni nem lehet. A kézirat, amely csak

tőle származhatik, azt mondja, hogy *már azzal a szándékkal ment le Eszékre, hogy a várat átjátssza a császáriak kezére. Megbízhatóságának és császárhűségének ez volna a leg-szebb bizonyítéka.* A valószínűség nem erre mutat. Zavaros időkben az emberek nagyon különös görbékét írnak le. Mikor ő Pestre került, alkalmasint haraggal volt eltelve mellőzése és kérvényeinek elutasítása miatt. A honvédelmi bizottmány nem ok nélkül hihette, hogy ez a szerezsán ivadék, aki saját bőrére érezte Bécs hálátlanságát, hűséges híve lesz. Közben azonban fordultak a dolgok. Január elsején Kossuth a kormánnyal Debrecenbe menekült és a magyar ügy elveszettnek látszott. Glavásch, aki addig teljesen a kormány emberének mutatta magát és meg tudta nyerni a becsületet, de hihetetlenül naiv Batthyány gróf bizalmát, kezdett a szél változásához képest köpönyeget forgatni. Az ostromnak a módja mellett, amely Eszék körül folyt, összeköttetést tudott találni az *ellenséggel*. Úgy okoskodott, hogy bölcsőbb, ha a vár elárulásával Bécsben szerez magának érdemeket, mintha az elmenekült magyar kormány szeke-réhez kötné a sorsát. Akár a reaktiválását, akár nyugdíj-jogosultságának az elismerését így tudja legkönnyebben elérni.

Glaváschnak nem volt nehéz társakat találni, akik ugyan-úgy gondolkoztak, mint ő. Első volt közöttük a mindig *fekete-sárga* Éder tábornok, utána *Neubauer* őrnagy tér-parancsnok és aki nagyon fontos volt az ő szempontjukból, Rác honvédőrnagy, akiben a „magyarok” is teljesen megbíztak. Természetesen csak a legnagyobb óvatossággal járhattak el. Bent a várban meg kellett tartani a védekezés színezetét, nehogy a honvédtisztek gyanút fogjanak, kifelé viszont értésére kellett adni az „ellenségnek”, hogy a várat

a kezére akarják játszani. Ha ugyanis Trebersburg báró csapatai harc árán foglalják el a várai, elvesz az *érdem* és nincs kilátás jutalomra.

Glayásch összeállította a *gyanús* tisztek listáját és azokat Éder tábornok január folyamán különböző megbízások, felderítések címén eltávolította a várból. A várparancsnokság pedig gondoskodott róla, hogy az alsó- és felsővárost, melyeket sáncöv választott el a vártól, *megbizható* csapatok védjék. Tényleg, mikor Trebersburg báró január 29-én a külvárosokat megtámadta, a védőcsapatok küzdelem nélkül visszavonultak. *Rácz* őrnagy, aki az alsóvárost *védte*, azt adta elő, hogy a lakosok hátulról tüzeltek az embereire és lehetetlen volt a helyén kitartani.

Az egész történetben csak az a sajtáságos, hogy a feltétlenül becsületes Batthyány grófnak mindezek a dolgok nem tűntek fel, sőt elhitte, hogy a vár teljes biztonságban van és mint Baranya és Bács megyék kormánybiztosa rávetette magát, hogy megyéinek meglátogatására a várat elhagyja. A gróf február 4-én utazott el és távollétében az összes hatalmat Éder tábornokra ruházta. Többé már vissza nem térhetett, mert néhány nap múlva Nugent tábornagnagy csapatai Eszéket a Dráva másik oldalán, észak felől is körülzárták.

Ettől fogva gyorsan fejlődtek a dolgok. Egy Kuba nevű százados hadbíró meg akarta látogatni a felsővárosban lakó szüleit. A tábornok „átkelési igazolványt” adott neki, azzal a föltétellel, hogy felkeresi Nugent és Trebersburg tábornokokat. Közölje velük, hogy *ő és még többen Jel akarják adni a várat*, vissza akarnak térni a császár hűségére, de ehhez formális felszólításra van szükségük. A felszólítás meg is érkezeit február 9-én s ettől fogva a várban több

napon át zajos haditanácsok követték egymást. A fiatal *Perczel* Pál kapitány, *Perczel* Mór tábornoknak az öccse, *Szigetvár* példáját emlegette és követelte, hogy *Zrínyi* Miklós példájára mindnyájan hősi halált haljanak. A fiatalabb tisztek egy része vele tartott. A többség tanácstalanságában nem tudta, mitévő legyen. A honvédelmi bizottmánnyal való kapcsolat megszűnt, nem érezték az erkölcsi nyomást, amely kitartásra készítette volna őket. A falakon kívül pedig az ellenség, melynek tisztjeivel egy kadétiskolába jártak, velük együtt szolgáltak, mulattak és töltötték ifjú éveiket. Talán egyedülálló eset a várostromok történetében, hogy ostromlók és ostromlottak, mikor összeülnek a tárgyaló asztalhoz, *testvér* megszólítással üdvözlik egymást. Ez a szokás a határörvidéki ezredekben terjedt el a régi osztrák hadseregben. Még *Földváry* ezredes is, aki eleinte szintén a végsőig való ellenállást hangoztatta, megingott és megelégedett annak kikötésével, hogy a vár feladása „*tisztességes*” feltételek mellett történjék. A tisztesség ügyét *Glavásch* és *Rácz*, akik február 11-én az átadás feltételeit letárgyalták, azzal a szójátékkal intézték el, hogy az őrség nem lerakja a fegyvert, hanem *visszaadja* jogos tulajdonosának, az uralkodónak. Ez ismét megnyugtatót néhány embert, aki a katonai becsületét féltette a fegyverlerakástól.

A február 11-iki tárgyalásnak egyik *fontos* pontja volt, hogy *Trebersburg* tábornok a császár nevében *Glaváschnak* rangja visszaadását és évi 800 ft nyugdíjat helyezett kilátásba. *Állítólag önként*; aki akarja, el is hiheti. A második megállapodás volt, hogy a várat a császáriak 13-án szállják meg és a formaszerinti átadás 14-én történik. Nehogy esetleg a honvédek valami programellenes zenebonát csináljanak, 13-án az őrségre régi császári csapatokat kell vezényelni,

megbízható tisztek parancsnoksága alatt, az ágyuk mellé pedig óvatosságból olyan embereket, akik kezelésükhöz nem értenek.

Az óvatosságra nem volt szükség. Eszék egy lövés, egy kardcsapás nélkül került 6000 főnyi helyőrségével, 630 ágyújával, hónapokra elégséges lőszerével és élelmi-szerkészletével a császáriak kezébe. Még az átadás se ment valami szomorúan. A várkapu előtt teljes díszben vonult fel az őrség, összerakta fegyvereit és kibékült az ellenséggel, akivel még lövést sem váltott. Minden csapattest nevében két tiszt aláírta az átadásról szóló protokollumot és az eszéki vár operettszerűen szomorú epizódja a szabadságharc történetében véget ért. A védőseregből senki sem lett bántódása; igaz, ok se nagyon volt rá. Mindenki visszatérhetett otthonába, a volt császári katonák újra beléphettek régi ezredükbe. Még a tisztek is visszatérhettek a császár hűségére, de előzőleg a Bécsújhelyen működő igazoló-bizottság vizsgálatának kellett magukat alávetniük.

A „bizonyítványok” kiállítása már előbb megkezdődött. Legelőször Éder tábornok, ezúttal már es. kir. minőségben, levelet intézett Trebersburg báró vezérőrnagyhoz, melyben felsorolta azokat, akik a vár átadása körül *különös nagy érdemeket* szereztek. Ezek: Glavásch őrnagy, Rácz honvédőrnagy és segédtisztje, Kovaljanin főhadnagy, Neubauer tüzérőrnagy, Ergotich kapitány, Hasper Károly kapitány, Piringer alezredes és még többen. Utána szintén Éder tábornok külön bizonyítványt állított ki Glavásch részére, hogy milyen „*becsületesen*” igyekezett szolgálni az uralkodó érdekeit. Ezt a vár feladásában részes többi tisztek, közöttük Földváry ezredes is, aláírtak. Egy harmadik bizonyítvány-

ban ismét Éder tábornok *házi használatra* elmondja az árulás történetét, hogy Glavásch miként hízelegte be magát Batthyány bizalmába, hogy távolította el a várból a veszedelmes tiszteket, a *magyaron* Zsiday szerémmegyei alispánt és magát Batthyány grófot és miként érlelte meg az átadást. Ennek alapján Trebersburg tábornok kiállítja a negyedik bizonyítványt Glavásch számára Nugent tábornoszernagyhoz és Windischgrätz herceghez. Ennyi szép bizonyítvány birtokában ez a kétes individuum kilép a történelemből.

Debrecenbe, mint ismeretes, február 25-én érkezett meg Eszék átadásának a híre. Másnap a csonka parlamentben nagy vihar volt miatta. Mészáros hadügyminiszter adta elő az esetet, de nem tudott magyarázattal szolgálni. Hangoztatta, hogy Édert becsületes embernek ismerte, amellet az oldalán volt *ellenörködni* Földváry és Rác is.

A hadügyminiszter után Madarász László pattant fel és fulmináns beszéd kíséretében határozati javaslatot terjesztett elő, hogy *a vár feladásánál Jelenvolt tisztek mind becsteleneknek tekintendők, míg vétlenségüket nem bizonyítják.*

A határozatot természetesen sohasem hajtották végre. A rohanó események sodrában Eszékről hamar megfeledtek. Haditörvényszék elé az ügy nem került, az érdekeltek pedig érthető módon nem nagyon feszegették kevésbé dicsőségteljes szereplésüket. A szabadságharc történetéről szóló könyvek sejtik, vagy sejtetik ugyan, hogy a várat „lanyhán védelmezték”, vagy esetleg árulás történt, de nem ismerik a részleteket. Ezekről a most ismertetett öngigazolóirat és mellékletei nyújtanak hiteles felvilágosítást.

AZ ÖREG FERENC JÓZSEF.

Alig néhány esztendeje, hogy történelmi mértékkel mérve is szokatlanul hosszú pályafutás és szinte példátlanul hosszú uralkodás után kidőlt az élők sorából. Alig néhány esztendő telt el a ködös és komor novemberi alkonyat óta, mikor a schönbrunni kastélyból szárnyrakelt a hír, hogy Ferenc József megtért az őseihez. A világháború zajlásának közepette, miközben az ágyúk dörögtek az összes harctereken, hagyta el örökre trónját, melyen meg voltunk szokva őt változatlanul látni évtizedeken keresztül. Arasznyi idő telt el a halála óta és mégis úgy tetszik, mintha históriai messzeségbe távolodott volna tőlünk. Talán az azóta egymásra tornyosuló sorsdöntő jellegű események hosszabbítják meg látszólag az eltelt rövid néhány esztendőt és jelentetik meg közgyűlési termek képeiről, történelmi munkák és képeslapok illusztrációiból, emlékérmekről és a papírjegyek áradatában eltűnt pénzekről jól ismert vonásait egy már régesrég eltűnt és az emlékezések ködéből felmerülő árnyék formájában. Talán annak a körülménynek is kell ezt tulajdonítanunk, hogy egyénileg nem a mi korunkhoz, hanem sokkal inkább ahhoz a nemzedékhez tartozott,

amely a negyvenes években haladásról és polgári szabadságról álmodozott, a következő évtizedekben pedig átélte Európa átalakulását s a patriarchális kisvárosok és a postakocsik helyett a zajgó nagyvárosokat és a vasutak hálózatát hagyta ránk örökségül.

Uralkodásának utolsó esztendeiben Ferenc József az *öreg ember* volt Európa legősibb trónjainak egyikén. Uralkodása első korszakának eseményei már régesrég a múlt ködében merültek el, mikor ő még mindig a helyén állott, hadparancsokat bocsájtott ki, minisztertanácsokon elnökölt, államainak főméltóságait kihallgatásokon fogadta és uralkodói kötelezettségeit mintaszerű pontossággal teljesítette. Ő volt az *öreg ember*, akinek megítéléséhez a mindnapos mérték hiányzott. Személyét majd hét évtizednek az eseményei zúgták körül; látta uralkodóknak a trónralépését, megöregedését és elhalálozását s látta ismét utódaiknak eltűnését. Első tanácsadóinak és ellenségeinek fiai lettek a miniszterei és voltak méltóságok az udvarában, kiknek nagyatyái ugyanazt az állást töltötték be az ő szolgálatában a viaszgyertyák és elöltöltő fegyverek idején. Nem csoda, ha csaknem elveszítette a kortárs jellegét s ő ezekkel, ezek pedig vele idegenül állottak szemben. Ez volt a viszonya a hozzá közelállókhoz; alattvalóinak nagy tömege számára pedig jóformán nem volt egyéb fátyolos képnél. A most élő nemzedék úgyszólván csak a távolból ismerte őt és a legendaszerűséggel övezte körül. Friedjung Macharnak egy hasonlatát alkalmazza rá a történelmen átvonuló árnyékról, melynél nem lehet látni, aki vetíti.

Életének külső eseményei és uralkodásának történelmi adatai már számtalan munkában meg vannak írva és ismereteseznek tételezhetők fel. Sokkal ritkábban kísérelték meg

Ferenc József egyéniségének a megrajzolását. A semmitmondó udvari díszmunkák, melyek akárcsak a hermelin, csak cifraságszámba mehetnek s a szenzációhajhászó és regényes „leleplezések”, melyek az összeomlás óta gombamódra burjánzottak fel, bátran figyelmen kívül hagyhatók. Hogy reá vonatkozó személyes és emberi feljegyzéseiket közlétegyék, abban a hozzá közelállókát meggátolta a hallgatás kötelezettsége. Csak halála óta kísérelték meg egyesek, hogy róla a valóságnak megfelelő képet rajzoljanak, helyesebben, hogy személyiségének ismeretlen vonásait felfedjék. Ezekből a halála után megjelent feljegyzésekből, amelyek természetesen nagy óvatossággal kezelendők, mert szerzőik többé-kevésbé a saját szerepüket igyekeznek igazolni, vagy az események irányításában való részeseedsüket akarják kedvező világításba helyezni, egy olyan uralkodónak a képe domborodik ki, aki a trónokon ülő többi kartársaival alig hasonlítható össze. Ferenc József az uralkodónak egy többé vissza nem térő típusát képviselte. Mint Ausztria császára és Magyarország apostoli királya s egy ősrégi családnak az elismert feje, olyan mértékben volt eltelve kimagasló állásának a tudatától, hogy az összes személyi momentumoknak nála háttérbe kellett szorulniuk. Lénye úgyszólván beleolvadt az uralkodói hivatásba. Egészen más volt, mint többé-kevésbé a modernség fuvallatától érintett kollégái. Az idősebb Vilmos császár túlságosan katona volt a szónak porosz értelmében. II. Vilmos nagyon is modern. Edvárd, vagy Lipót, a belgák királya, tőzsdei jegyzéssel a kezükben uralkodtak. Alfonz spanyol király, aki szerkesztőségekbe látogat el és újságírókkal baráti alapon érintkezik, az uralkodónak ismét egy egészen új típusát képviseli. Egy sem volt közöttük olyan kizárólagosan

császár, vagy király, mint Ferenc József. Nála nem mentek frázis-számba az olyan kifejezések, mint „házam”, „népeim”, „országaim”, vagy „hadseregem”. Ő tényleg tulajdonosnak érezte magát, akit a többiek szolgálni tartoznak, — a többiek, akiket csak szolgálatuk rendfokozata, de nem minemősége különböztet meg egymástól. Az uralkodóhoz való viszony szempontjából nincsenek állampolgárok, csak alattvalók. E meggyőződésében Ferenc József volt az Isten kegyelméből való uralkodás utolsó megszemélyesítője, ő volt az utolsó a cészárok sorában.

Különösen az *öreg* Ferenc Józsefet kell ebből a szempontból megítélni. Természeténél fogva is zárkózott jellem volt s ezt a zárkózottságot még fokozta, hogy a tartózkodó magatartásból, melyet az uralkodói méltóságból kifolyólag saját személyét illetőleg kötelességgé avatott, úgyszólván sohasem lépett elő. Nyilvánosság előtt nagyon ritkán beszélt s amit mondott, annak szinte sohasem volt személyes jellege. Ha bármilyen aktusnál beszélnie kellett, adott pillanatban előlépett a szolgálattelvő adjutáns és átnyújtotta a papírlapot, melyen nagy, olvasható betűkkel volt leírva az uralkodó mondanivalója. Amiket cercelek és kihallgatások alkalmával az előtte feszes tartásban álló alattvalóktól kérdezni szokott, évtizedek óta ugyanabban a megszokott keretben mozogtak. II. Vilmos császárhoz hasonló rögtönzései, impulzív megnyilatkozásai Ferenc Józsefnek sohasem voltak. Politikailag ennek a tartózkodásnak lehettek előnyei, de valami hidegség vette körül az öreg uralkodó személyét. Nagyon jellemző, amit egy megfigyelője állapított meg róla. Eleiben minden ember más, mint az arcképein. Ferenc József az életben is azt a benyomást keltette, mint az érmek babérkoszorús mellképei.

Ferenc Józsefnek ezért nincsenek *mondásai*. A történelem margójára számtalan anekdotát és vidám történetkét jegyeztek fel koronás főkről; ismerünk uralkodóktól és más magas állású személyiségektől származó, vagy legalább nekik tulajdonított szálló igéket. Ferenc Józsefnek ellenben se anekdotái, se szálló igéi nincsenek és a kevés mondás, amit neki tulajdonítanak, nem autentikus. Nálunk legismertebb mondásáról, „Szeged szebb lesz, mint volt”, például egész biztosan tudjuk, hogy nem tőle származik. A király ezt sohasem mondta, hanem az újságírók adták a szájába. „Szellemes” megjegyzéseket tőle nem nagyon hallottak a zszurnalisztikának nevezett napi történelem krónikásai, viszont formailag soha sem adott okot a megbotránkozásra. Az a vonás hiányzott nála leginkább, amely az uralkodók személyét a többi halandók számára is reálissá, megfoghatóvá, egyénivé és emberivé teszi.

Uralkodásában és családi életében inkább szerencsétlen volt, mint szerencsés. Alatta veszett el végérvényesen a Habsburgok németországi hegemoniája és elvesztek az olasz tartományok, melyekért gyenge kárpótlás volt Bosznia és Hercegovina. Befelé a korlátlan uralkodói hatalmat meg kellett osztania az előretörő demokráciával, kifelé pedig meg kellett érnie, hogy a Habsburgok birodalma második sorba került a rangban ifjabb, de gyorsabban fejlődő világ-hatalmakkal szemben. Családi életében a legborzasztóbb sorscsapások szinte sorozatosan követték egymást. Miksa császár, Orih János, Rudolf trónörökös, Ottó főherceg, Erzsébet és a többiek. Hogy miként hatottak ezek a csapások reá, a külső világ sohasem tudta meg; csak azt látta, hogy nem görnyedt össze alattuk és nem engedte magát megszokott napi munkájától eltántorítani. Belső életéről

jóformán semmi sem szivárgott ki a nyilvánosságra s ez személyét a titokzatosság ködével vette körül, mely átterjedt környezetére és a vele kapcsolatos eseményekre is. Rudolf trónörökös halálának körülményeit még ma sem ismerjük például hiteles formában. Az uralkodó hallgatást akart és akaratát rá tudta kényszeríteni mindazokra, akik az esemény részleteit ismerték. Csak így tudta a népmese szájára venni a hirtelen elpusztult trónörökös alakját s így képződhettek legendák a mindent megíró napilapok korában egy trónnak a várományosa körül. Épen ilyen keveset tudott a külvilág alapjában véve arról a viszonyról, amely Ferenc József és a bécsi Hofburgtheater egy színésznője között fennállott, noha az utóbbinak a nevét mindenki ismerte, tudták, hogy palotája van a bécsi ringen és villája Ischlben. Olyan történetek, amelyek a somolygós szájra-szájra adásnak anyagot szolgáltathattak volna, Ferenc Józsefről sohasem kerültek forgalomba.

Amennyire a környezetéhez tartozó személyiségek többé-kevésbé színezett elbeszéléseiből meg lehet állapítani, uralkodásának utolsó éveiben senkivel sem volt igazán bizalmas viszonyban. Családjának tagjai közül Albrecht főherceg állott legközelebb hozzá, de a custozzai győzőnek halála óta elszigetelten állt rokonai között is. A dinasztikus és nemesi előjogokat illetőleg a legmerevebb felfogásnak hódolt. A dinasztia tagjait a legmagasabb piedesztálra helyezte, de még velük szemben is mindig uralkodó maradt. A dinasztikus és az Isten kegyelméből való elvet illetőleg semmi sem jellemzőbb a felfogására, mint egy megjegyzése Milán szerb király halála alkalmából, akit egy udvari méltóság *exkirálynak* nevezett. A király nála szokatlan hevesseggel utasította rendre az illetőt:

— Exkirályok nincsenek! A király mindig király marad! Az állami főméltóságokban, hacsak a piramisszerűen rétegeződött emberiség legmagasabb osztályát alkotó arisztokráciához nem tartoztak, mindig csak az általuk betöltött hivatali állást látta és velük bizalmasabb viszonyt teremteni nem törekedett. Az embereket sohasem egyéniségük, hanem a vele szemben fennálló szolgálati viszonyuk szerint értékelte és a személyi szolgálati viszonyból eredő rangokat magasabbra becsülte az állami szolgálatnál. Kifejezésre jutott ez különösen a kitüntetések osztogatásánál, melyeknél az udvari főlakájok és vadász mesterek a hosszú idő óta szolgáló érdemes polgári köztisztviselőket megelőzték. Katonánál bizonyos számú szolgálati évnek betöltése után kijárt a szokványos kitüntetés. Rendszer volt nála, hogy az elismerésnek ilyen fajtáival sohasem fukarkodott, viszont természetesen tartotta, hogy mindenki az igazi köszönetre való igény nélkül szolgálja őt, sőt ha kell, kötelességszerűen áldozza fel magát. Igen jellemző e tekintetben Benedek tábornagynak az esete, akitől egyenesen megkövetelte, hogy akarata ellenére vállalja el ez északi hadsereg főparancsnokságát. Mikor vereséget szenvedett, könnyörtelenül elejtette őt. Először hallgatást követelt tőle a vereség okairól s mikor biztos volt a hallgatás felől, megjelent a *Wiener Zeitung* híres közleménye, hogy Benedek tönkretette katonai hírnevét az utókor előtt és a legfelső hadúr megvonta tőle bizalmát. Polgári mérték szerint ezt az eljárást megítélni nem lehet; esetleg még az sem találó, hogy porosz történetírók machiavellizmusnak nevezték. Egyszerűen abból a felfogásból fakad, hogy bárki is tartozik magát feláldozni, ha a császár és a dinasztia érdeke úgy kívánja.

Emberileg közeli viszonyban az öreg uralkodó, talán a

környezetéhez tartozó néhány *öreg urat* kivéve, úgyszólván senkivel sem állott. Miniszterei között volt akárhány, aki nem ismerte őt jobban, mint az átlagos újságolvasók. A kimért kihallgatások, amelyeken a miniszterek csak referáltak, kérdésekre feleltek és az uralkodó fejbólintására távoztak, alig nyújtottak alkalmat a megismerésére. Hogy Ferenc József személyéről oly kevés hír jutott nyilvánosságra, annak részben az is volt oka, hogy azoknak, akik vele érintkeztek, sem volt róla sok elmondani valójuk. Személyét kimértség és hidegség vette körül. Az udvari körök számára valósággal *esemény* volt, mikor az 1905. évi galíciai hadgyakorlatok befejeztével a vezérkari főnököt „rég barátom, Beck tábornagy” kifejezéssel illette. Ilyen meleg szavakat másokkal szemben sohasem használt. Emberi szempontból azonban ez a távolság és tartózkodó magatartás nagyon jól megérthető. Fiatalkori barátai és tanácsadói szokatlanul hosszú uralkodásának ideje alatt mind elhaltak mellőle s az ő alakja úgyszólván a személytelenségben merült el. Mint Disraeli mondja, az öregség önmagában nagy erő, a tekintélynek és presztízisnek egyik legerősebb forrása. Ez az öregség volt Ferenc József megkülönböztetett tiszteletének a titka, egyúttal azonban uralkodásának a gyengéje.

Ferenc József egyéniségének személytelensége és tartózkodó magatartása, még legközelebbi környezetével szemben is, teszi különösen nehézé lelki életének és belső fejlődésének a megrajzolását. Mégis cselekvései, élet-történetének külső körülményei alapján meglehetősen valószínűséggel lehet azt állítani, hogy hosszú uralkodásának változatokban gazdag évtizedei nyomtalanul nem vonultak el fölötte és erős eltolódásokat idéztek elő nemcsak politi-

kájában, a kormányzat kezelésében, hanem a dolgokról alkotott személyes felfogásában is. Bizonyos, hogy merev, abszolutisztikus uralkodónak nevelődött és ifjú korában valószínűleg háza németországi missziójának tudatától volt eltelve. E korszakban főleg anyjának, a becsvágyó Zsófia főhercegnőnek, Schwarzenberg hercegnek és Rauscher bíborosnak a befolyása alatt állott. Az 1866. esztendei szerencsétlen háború Ausztriát nemcsak német- és olaszországi hatalmi pozíciójából szorította ki hanem végleg megbuktatta a mereven abszolút és centralisztikus rendszert is. 1866 után Bécsben nem adták ugyan föl a reményt, hogy a Habsburgok hatalmi köre a déli német államok segítségével ismét kiterjeszhető lesz Németországra, de a porosz fegyverek sikerei a francia harcmezőkön megpecsételték a befejezett tényeket és a már féfikora delén álló Ferenc Józsefet új utakra kényszerítették. Abszolút uralkodóból alkotmányos fejedelem, a Hohenzollernek riválisából pedig a porosz vezetés alatt létrejött új birodalomnak a szövetségese lett.

Lélektanilag az utókor ennél a kettős esetnél egy nagyon érdekes átalakulással áll szemben. Azt kétségtelennek kell tekinteni, hogy az Isten kegyelméből való elvnek szigorú felfogása és uralkodói méltóságának mindennél magasabban való értékelése mellett az alkotmányosság elveit Ferenc József meggyőződésből nem tehetette magáévá. Épen úgy teljesen megbízható nyilatkozatok alapján abban sem lehet kételkedni, hogy a porosz hatalommal és a Hohenzollernekkel nem rokonszenvezett s csak azért fordult a német szövetséghez, mert nem volt más választása. Az alkotmányosságot és a német szövetséget csak a kényszerítő körülmények hatása alatt fogadta el. Mindenesetre

nagy önmehtagadás volt tőle, ha atyáinak örökségéről és ifjúkorának ragyogó álmairól, a korlátlan császári hatalomról és a Habsburgok német hegemoniájáról visszavonhatatlanul lemondott. Mindazonáltal annyira beleélte magát az alkotmányos uralkodásnak a *technikájába*, hogy a bizantinizmus még a „legalkotmányosabb uralkodó” címével is megtisztelte. Ferenc József alkotmányosságát nem szabad azonban valamely belső meggyőződésből fakadó politikai elvnek, a népek önkormányzati joga elismerésének, hanem csakis adminisztratív kisegítő eszköznek tekinteni. Az emberi társadalomnak az államról, a kormányzók és kormányzottak egymásról való viszonyáról alkotott felfogása az ő uralkodásának ideje alatt a legnagyobb változásokon ment át, ő azonban e felfogásnak a megváltozásától bensőleg teljesen idegen maradt. Az alkotmány megtartását, a felelős minisztériumokkal és népképviselletekkel való együttműködést úgyszólván egy ellentmondás vitte bele a lelki világába: az, hogy az Isten kegyelméből való uralkodónak, aki nem az alattvalóknak, hanem egy felsőbb hatalomnak és a saját méltóságának tartozik felelősséggel, nem szabad megszegni az adott szavát.

Ez volt az esete a német szövetségnél is. Ma már tudjuk, hogy Németország bekerítése idején Edvárd király fényes ajánlatokkal környékezte meg, birtokállományának garantálásával, sőt növelésének ígéretével igyekezett őt az ántánt oldalára csábítani, vagy legalább is semlegességét biztosítani, de Ferenc József hajthatatlan maradt. Az aláírásával szentesített szövetséget még azokban a pillanatokban is szilárdan megtartotta, mikor egy más állásfoglalással előnyöket érhetett volna el a monarchia számára. Az utólagos bölcsesség megvilágításában mondhatjuk azt is, hogy

megmenthette volna vele a monarchiát és a Habsburgok birodalmát. Az uralkodói állásról alkotott felfogásából folyt azonban, hogy cselekedeteiben nem annyira politikai és egyéb megfontolásokkal, mint inkább a méltóság elvével vezette magát.

Uralkodása második felének látszólagos ellentmondásait ezzel az egy körülménnyel nehézség nélkül érthetővé lehet tenni. Államférfiaknak és történetíróknak nagyon sokszor feltűnt az a különböző elbánás, melyet Ferenc József a *magyar és osztrák ügyek* intézését illetően tanúsított. Nem pusztá feltevés, hogy a magyar alkotmányt, melyre esküt tett, az általa császári hatalmának teljességéből ajándékozott osztrák alkotmánytól eltérően kezelte s az utóbbinak egyoldalú értelmezésére kizárólag magát érezte feljogosítottnak. Merev magatartása a *katonai kérdésben* viszont azzal függ össze, hogy az állami élet megnyilvánulásainak ezt a részét kizárólag a saját hatalmi körébe tartozónak tekintette s talán a hadsereg egységének fenntartásában a monarchia fennállásának egyik biztosítékát látta. A magyar politikától való idegenkedése bizonyára azzal függ össze, hogy magyar részről látta a hadseregnek általa féltve őrzött egységét legjobban veszélyeztetettnek. Elég hitelesnek látszó visszaemlékezések szerint legszívesebben szabadjára hagyta volna a magyar kormányokat, hogy csináljanak idehaza, ami nekik tetszik, de hagyják meg neki a hadsereget. A veszedelmet itt látta és e veszedelemtől elfoglalva, nem tudta értékük szerint felbecsülni azokat a centrifugális erőket, melyek más népek részéről uralkodásának végső éveiben egyre nagyobb mértékben jelentkeztek. Nem lehet tagadni, hogy a hatvanas évek óta külső és belső politikájának az útjai gyakran igen erősen

elváltak egymástól. Német szövetség az egyik s az ausztriai szlávokra támaszkodó koalíciós minisztérium, meglehetősen messzemenő föderaliztikus gondolatokkal a másik oldalon, nehezen hozhatók elvi összhangba egymással. Következése volt ennek a hadsereg és részben a magasabb hivatalnoki kar elnemzetietlenedése s a bizonytalanság a nemzetiségi kérdés kezelésében.

Egy olyan uralkodónak, mint Ferenc József, aki alapjában véve idegen volt a modern állami gondolattól és a Habsburgok házi hatalmának eszméjétől volt eltelev, épen úgy, mint elődei, nem lehetett *nemzeti* uralkodó a szónak mai értelmében. A Habsburgok, ha a körülmények úgy kívánták, spanyolok lehettek Spanyolországban, németek Németországban, olaszok Olaszországban, esetleg magyarok Magyarországon, de nem olvadhattak bele egy nemzetbe sem teljesen. Épen úgy elnyomó törekvéseik sohasem kimondottan valamely nemzet ellen, hanem a nemzetnek azon tényezői ellen irányultak, amelyek a házi hatalmi törekvéseknek az útjában állottak. Harcaik mindig két igen eltérő felfogásnak a konfliktusából eredtek. Nevelésénél, nyelvénél fogva Ferenc József német volt, a német nyelvet bécsi dialektussal beszélte. Érzés dolgában azonban épen annyira állott közel az osztrák németekhez, helyesebben épen annyira állott távol tőlük, mint országainak bármelyik más népétől. Ez a nemzeti, különösen az osztrák nemzetiségi kérdésben tanúsított és híressé vált objektivitásnak a forrása. Ez az objektivitás majdnem annyira ment, hogy az osztrák németség, melynél birodalmi szimpátiákat lehetett feltételezni, gyakorta ok nélkül háttérbe szorítottnak érezte magát. Ferenc Józsefnek személyes presztízse ezáltal nem szenvedett ugyan; népszerűsége az alpesi németek körében

változatlan maradt, de az osztrák-német intelligencia érezhetően eltávolodott a habsburgi gondolattól és nagy morális erők, melyek más államoknak rendelkezésükre állottak, még annak a népnek körében is, melynek közepette a dinasztia leginkább élt, veszendőbe mentek a monarchia számára.

Ma már meg lehet állapítani és be is lehet vallani, hogy a *magyarokat* Ferenc József sohasem szerette és mindig bizalmatlan volt a magyarsággal szemben. Azok a benyomások és érzések, amelyek az ifjú Ferenc Józsefben felhalmozódtak, minden változás mellett is megmaradtak az öreg Ferenc József lelkében. Uralkodása idején erről nem lehetett beszélni és írni; a bizantinizmus, a célzatos történetírás és a hivatalos helyekről irányított újságírás *magasabb érdekből* megmásítani igyekezett a mindkét részen élő igazi érzéseket. Mert az igazi szeretetnek a hiánya kölcsönös volt. Udvari emberek emlékirataiból tudunk már egyes nagyon jellemző apróságokat. Ferenc József mindig Bécsset tekintette otthonának és csak *látogatóba* jött Budapestre. Egy ilyen látogatás alkalmával Ferenc Ferdinándnak arra a megjegyzésére, hogy idegenül érzi magát a magyarok között, Ferenc József megerősítőleg mondta, hogy ő is. Egészen a világháború kitöréséig az öreg uralkodó egy rendjelet viselt állandóan: azt az orosz kitüntetést, melyet Miklós cártól a magyarok ellen megvívott győri ütközet után kapott. Mindenesetre elég különös dokumentum egy uralkodó és a saját alattvalói közötti viszonyra. De hogy ez a viszony a másik oldalról sem jutott el az igazi felmelegedésig, azt igazolhatja mindenki, aki felnőtt ember eszével tud visszaemlékezni Ferenc József uralkodásának utolsó évtizedeire. A kiegyezés utáni pompázó, ünnepi hangulatot

kijózanodás követte s uralkodó és nemzet állandóan mint alkudozó, idegen felek állottak egymással szemben. Az utolsó évtizedekben uralkodó és népe közötti viszony lehetett néha korrekt, de igazán meleg és *őszinte* nem volt soha.

Ferenc József lelki élete aránylag szűk keretek között mozgott, anélkül, hogy e megállapításnak bárminemű bántó mellékízt lehetne tulajdonítani. Helyes kifejezéssel élve, érdeklődésének a köre volt csekély. Nevelése korán befejeződött; tizennyolc esztendőskorában került a trónra s ettől az időtől fogva kizárólag csak uralkodott. Hogy a tudományok iránt érdeklődjék, ahhoz nem volt ideje s hogy a művészetek iránt fölmelegedjék, ahhoz nem volt érzéke. A tudomány és művészet pártolása nála nem valamely belső szükségből fakadt mint a bajor Wittelsbachoknál, hanem az uralkodói hivatás teljesítéséhez tartozott. A művészileg széphez való viszonya körülbelül az volt, mint a józan, átlagos polgáremberé; mentes minden extravaganciától és lelkesedéstől. Bécsnek talán ő volt az újjáépítője, sőt talán ő volt a legnagyobb építető az összes Habsburgok között. Hosszú uralkodása alatt bőven telt rá ideje. Az újjáépült Bécsre az ő egyénisége is bizonyára rányomta a bélyegét. Ha azonban évek múltával művészi szempontból méltatni fogják Ferenc József korát, mint ahogy már megtörtént a victoriánus korszak méltatása Angliában, bizonyára meg fogják állapítani róla, hogy abban, amit ez idő alatt épületekben, szoborművekben alkottak, lehet sok pompázó alkotás, de majd valamennyi hideg. A régi Bécs művészetének melegsége és intimitása hiányzik belőlük.

Tudományos intézetek megnyitását, múzeumok alapítását, képtárlatok meglátogatását az öreg uralkodó épen olyan reprezentatív kötelességnek fogta fel, mint a trón-

beszédnek felolvasását, idegen uralkodók és követeik fogadását és katonai parádékat. Képtárlatokon előre megjelölték a képeket, melyeket az uralkodó valamelyik császári gyűtemény számára meg fog vásárolni. A bécsi *Künstlerhaus* egyik tárlatának a megnyitásáról maradt fenn egy nagyon jellemző kérdése. Az egyik kijelölt képnél, amely túlságosan modern volt számára, megkérdezte:

— *Muszáj*, hogy ezt a képet megvegyem?

Erzsébet királynénak csapongó, művészi hajlandóságokkal teli, exaltait, magányra hajló természete számára, aki az életet uralkodó létére is nyárspolgári józansággal fogta fel, alapjában véve idegen volt. Természetüknek ez a különbözősége, a belső megértésnek a hiánya volt az egyik forrása annak az eltávolodásnak, amelyet a norvég Tschudi Klára könyvében kissé regényszerűen, de lélektanilag helyesen jellemez.

Ilyen volt Ferenc József *vallásossága* is. Ferdinánd és Miksa korától kezdve, akiket némi protestáns rokonszenvvel gyanúsítottak, századokon át a spanyol és osztrák Habsburgok voltak Európának a legkatolikusabb uralkodói. Katolikus voltában Ferenc József, a fanatikusan katolikus Zsófia főhercegnőnek fia és Rauscher bécsi hercegérseknek a tanítványa, hű utóda volt őseinek. A katolikus egyházzal egybeforrottnak érezte házát, országát és hadseregét. A katolikus egyház nagy ünnepei nála állami aktus számba mentek és a nagycsütörtöki lábmosást uralkodói kötelességei közé sorozta. Külpolitikájában a pápa világi hatalmának princípiumán állott és köztudomásúlag sohasem lehetett rávenni, hogy a „szövetséges” olasz királyt fővárosában meglátogassa. Ezért volt Viktor Emánuel egyetlen uralkodótársa, akit nem ismert. Mikor viszonznia kellett

Umberto bemutatkozó látogatását, hosszú diplomáciai tárgyalások után a látogatást nem Rómában, hanem Velencében adta vissza. Hitében buzgó volt, de ez a hit távol állott minden romanticismustól és miszticismustól.

A katolicizmusnak ez a csaknem dinasztikus funkció gyanánt való felfogása eredményezte Ferenc Józsefnek a többi felekezetekhez való különös viszonyát. Külsőleg ez a viszony teljesen korrekt volt, a vezető állások betöltésénél nem tett különbséget felekezet és felekezet között. Még a Zsófia-Rauscher érában is volt protestáns minisztere a birodalmi német eredetű Brück személyében. Mindig élt azonban benne bizonyos averzió a protestantizmus, mint elv ellenében, amely sokszor kétségessé tette családjának hatalmát.

Ferenc József uralkodásának idejére esik a *zsidóknak* nagymérvű térfoglalása a gazdasági, társadalmi és politikai életben. Mint jelenség ez a nagyarányú előrenyomulás nem kerülte el a figyelmét. A viszonya azonban hozzájuk egészen más volt, mint a protestánsokhoz. Politikai averziót nem érzett velük szemben, mert a saját és házi szempontjából nem tartotta őket veszedelmeseknek. Hozzájárult zsidó pénzemberek és nagyiparosok nemesítéséhez és bárósításához és különböző címek adományozásához. A zsidósággal szemben a felfogása úgyszólván a középkorban gyökeredzett, mikor a zsidót nem szerették, de babonás respektussal viseltettek iránta, mint aki Krisztust nem hiszi ugyan, de családfáját egyenes ágon a világ teremtésének legendájáig tudja visszavezetni.

A felsorolt néhány körülmény az öreg uralkodónak nemcsak jellembeli sajátosságaira utal, hanem nem kevésbé éles világot vet lelki berendezésére is. Az alapjukban

konzervatív természetek közé tartozott. Bizonyos, hogy nem volt az újítások barátja és változásoktól mindig idegenkedett. Néha úgyszólván küzdött az idő követelményei ellen, de nem lévén küzdelemre termett természet, az ellenállás leküzdése után belenyugodott a befejezett tényékbe. Ez volt esete a magyar kiegyezésnél, a német és olasz szövetségénél, az osztrák polgárminisztérium kinevezésénél, a polgári házasság szentesítésénél és más eseményeknél. Ifjúkori éveinek sikertelen kísérletezései után kormányzási elv lett nála a réginek lehető megtartása. Legszívesebben nagy lelkiismeretességgel mélyedt el az aprólékos munkában, melyet élete utolsó percéig a legnagyobb buzgalommal és kötelességtudással látott el. Ismeretes, hogy napi időbeosztása mily pontosan volt megállapítva és a szolgálati üzem kerekei mily pontosan forogtak körülötte. Pontosság és a formális kötelesség teljesítése tekintetében mindig jó példával járt elől. Olyan meglepetések, melyek kétségbe szokták ejteni az udvari és katonai parádék rendezőit, nála sohasem fordultak elő. Minden alkalommal számítani lehetett rá, hogy az uralkodó másodpercnyi pontossággal jelenik meg a kitűzött időben és miniszterei biztosak lehettek az eléje terjesztett ügyek késedelem nélküli, *aktaszem* elintézése felől. Pedig nála, akinek kabinetirodájában nem egy, hanem két állam komplikált igazgatásának a szálai futottak össze s aki a munkát még a részletkérdésekbe való elmélyedéssel is szaporította, ezek az uralkodói teendők sokkal számosabbak voltak, mint többi uralkodótársainál. A kötelességek teljesítése tekintetében kétségtelenül első szolgája volt az államnak, aki magával szemben sohasem tett engedményeket. A megállapított rend pontos betartása volt életének legfőbb elve és ettől még a legnagyobb csapások idején

sem tért el. Valószínűtlenül hangzik ugyan, de ezekből a tulajdonságokból következő valóság, hogy egy nappal fiának és örökösének halála után az íróasztalánál ült és a bécsi egyetem több hallgatójának, köztük Hussarek későbbi osztrák miniszterelnöknek sub auspiciis imperatoris kitüntető okmányát írta alá. Semmiesetre sem volt a túlradó és tüntetőleg mutogatott érzéseknek az embere; az ilyen esetek azonban teljes érzésnélküliségének a hírért keltették. Ez a kicsinyességeiben túlzásig menő formális kötelességteljesítés nem jelentette egyúttal a kérdések *érdemi elintézését* is. Ferenc Józsefről meg lehet állapítani, hogy hosszú uralkodása alatt páratlan gyakorlatra tett szert az emberek kezelésében; fel tudta őket használni és le tudta őket járatni, mint a magyar koalíciónak a példája mutatja; igen nagy volt a személyi és tárgyi emlékezőtehetsége; voltak tulajdonságai, melyek uralkodóknál igen becsesek, de nem volt *tehetség* a szónak igazi értelmében. Lendület, lelkesedés, alkotó erő, művészi vonás, áttekintés az egész felett, idegenek voltak a természetétől. Nagyon jó, az átlagon felül emelkedő uralkodó lett volna egyszerűbb viszonyok közepette, például a felvilágosodott abszolútizmus idején egy olyan államban, ahol nem ütköznek össze olyan különböző érdekek, törekvések, mint a monarchiában. Mint a bécsiek mondták, *Hofrat*-természet volt, akinek legfontosabb a hivatalos időnek pontos betartása és az ügyeknek aktaszerű elintézése. A nagy, átfogó jelentőségű kérdések elől, mint a nemzetiségi kérdés megoldása, a monarchia újjászervezése, a kül- és belpolitika összhangba hozatala, a hadsereg reformja, legszívesebben kitért. A kérdések gyökeres megoldásával szemben mindig tartózkodást mutatott, nehogy a nagy problémákat egész nagyságukban fel-

idézze, jellemének ez a vonása élete utolsó éveiben, mikor az öregséggel velejáró energiacsökkenés is jelentkezett, még erősödött. Az uralkodónak ez a lelki dispoziója rányomta a bélyeget környezetére, az állam sorsának többi intézőire is. Halálakor ezért maradt a megoldatlan kérdések egész légiója örökül népeire és trónjának fiatal, tapasztalatlan örökösére. Ugyanilyen természetű volt a viszonya a *hadsereghez* is. Köztudomású róla, hogy egész lelkével csüngött a hadseregen. Mindig az egyenruhát viselte, melyet a legelőkelőbb díszruhává avatott. Legszívesebben katonai kérdésekkel foglalatoskodott s katonai fegyelmet követelt udvaránál is. E tekintetben senkivel szemben sem tett kivételeket. Mindazonáltal igazat kell adnunk annak a valószínűtlenül hangzó megállapításnak, hogy alapjában véve nem volt katona. Szemében a hadsereg nem a politikának volt az eszköze, hanem inkább parádés keret, az udvarnak a függeléke, mely az ő idejében kétségtelenül a legdíszesebb és legjobban szervezett volt egész Európában. Hadvezér sohasem volt és háborúinak vezetését formálisan is tábornokainak engedte át. A katonai *kisüzem* volt az igazi szakmája, melynek részletkérdéseibe időt és fáradságot nem kímélve mélyedt el. A hadsereget illetőleg uralkodása első évtizedeinek a felfogását őrizte meg. Minthogy a környezetébe tartozó öreg urak csakis ebben az irányban mozogtak és elsősorban a legfelső hadúr felfogásával vetettek számot, a hadseregnek megfelelő fejlesztése úgyszólván teljesen ki volt zárva. A hadgyakorlatokat évtizedeken át nem a katonai szempontoknak megfelelően rendezték, hanem arra ügyeltek, hogy a legfelső hadúrnak a tetszését megnyerjék. Ennek az őszinteség nélküli, beteg rendszernek a csökkenései tömérdek emberáldozattal jártak a háború első hónapjaiban.

Fiatalabb katonatisztek és az öreg uralkodó között minden érintkezés hiányzott. A katonai fegyelem merevsége melleit elképzelni sem lehetett, hogy valaki előtte a hadsereg ismert hiányosságait feltárja és kezdeményezőleg lépjen fel. Igaz ugyan, hogy katonai téren 1906 óta, Ferenc Ferdinánd trónörökös követelései nyomán nagy változások történtek. Conradnak vezérkari főnöki minőségben kifejtett tevékenységét lehet nagyon különbözően megítélni/ — gyakran a valóság talaját elvesztette a lába alól, — de az az egy bizonyos, hogy a hadsereg modernizálása az ő hivatalbalépésével vette a kezdetét és ettől az időponttól kezdve lett belőle pusztá dekoráció helyett modern értelemben vett fegyveres erő. Rettenetes sokat kellett utána-pótolni, különösen az irodaszolgálatban és protekciós gazdálkodásban elposhadt vezérkart kellett a háborút előkészítő irodává átszervezni. Tábori egyenruhával az osztrák-magyar hadsereget csak közvetlenül a világháború előtt szerelték fel. Nagyon sok hiteles tanú igazolja, hogy az öreg uralkodó ezeket az újításokat és a trónörökös katonai irodájának a hadseregre gyakorolt befolyását idegenkedéssel szemlélte.

Világos, hogy egy olyan lelki berendezésű uralkodónak, mint az öreg Ferenc József, a törekvése csak a béke megtartására irányulhatott. Első tanácsadóinak következtéseikben súlyos hibái is, melyeknek a Habsburgok német- és olaszországi hatalmi állását kellett áldozatul odadobni, egy olyan politikának a szükségességét vitték bele a tudatába, mely a meglévőnek megtartását tekinti élete legfőbb céljának. Nem annyira a trónbeszédeknek gondosan kicsiszolt mondatai, mint inkább ritkán tett közvetlen kijelentései mutatják, hogy a háborús bonyodalmakat mindig és minden körülmények között legszívesebben elkerülte volna. Conrad

ajánlatát, aki 1906-ban a monarchiára legkedvezőbb körülmények között akarta Olaszországot megrohanni, a leghatározottabban visszautasította. Egészen hiteles tanuk szerint még a szerbiai ultimátum elküldése, sőt a diplomáciai összeköttetés megszakítása után is bízott a béke megtartásának a lehetőségében. A legnagyobb bizonyíték, hogy nem akarta a háborút, az a körülmény, hogy a monarchiát még a hadüzenet után is jóformán készületlenül találta az ellenségeskedések megkezdése. Sokak szemében lélektani rejtély lehet, hogy ilyen körülmények között az öreg uralkodót miként lehetett rábírní a hadüzenet aláírására, annál is inkább, mert a szarajevói gyilkosság áldozatai nem állottak túlságosan közel a szívéhez. Elhatározásában feltehetőleg dinasztikus érzésének a megsértése játszhatott fontos szerepet, támogatva attól a reménységtől, hogy a többi szuverének is úgy gondolkodnak, mint ő és a gyilkosság értelmi szerzői cselekvő támogatásra nem számíthatnak. Megtévesztették őt a jelentésekkel is, melyek szerint a háborútól nem kell tartani, mert a monarchia erélyes fellépésére Szerbia kétségtelenül kapitulál.

A háború változó szerencsájú eseményeit stoikus nyugalommal vette tudomásul. A szövetséges hadseregek győzelmei örömmel töltötték el, de a végső győzelem biztonságának érzése hiányzott nála. A kilátásokat inkább pesszimiztikusan ítélte meg és többször úgy nyilatkozott, hogy a küzdelem a központi hatalmak erőit meghaladja. Ebben a kérdésben jobban ítélte, mint a magukat utólag igazolni és rehabilitálni akaró hadvezérek és politikusok egész légiója. A háború ideje alatt csaknem teljesen elzárkózva élt schönbrunni kastélyában és talán még a szokottnál is fáradhatatlanabb módon végezte napi munkáját. A külvilággal

való összeköttetése mindinkább néhány magas méltóságra szorítkozott és a termekben, ahol Mária Terézia idején az udvari élet teljes pompájában zajlott, hangtalan csend uralkodott. Teljesen egyedül érezte magát legjobban. De a rosszindulatú torzképek egy aggastyánról, aki előtt az eseményeket eltitkolják, egyáltalán nem voltak igazak. Sven Hedin, a legutolsó magánemberek egyike, akit Ferenc József kihallgatáson fogadott, még megcsodálta szellemi és testi energiáját. Csak az utolsó hónapokban viseltetett teljes passzivitással az eseményekkel szemben. A hanyatlás nála csak 1916 őszén kezdődött. Mindamellett változatlanul dolgozott íróasztalánál és még az utolsó napon is, mikor erős láz gyötörte, csak nehezen lehetett rábírní, hogy ágyba feküdjön. Magas kora mellett, egy hetekig tartó betegség után, halála nem jött váratlanul, mégis következményeiben súlyos esemény gyanánt hatott. Nem kevesen vannak, akik a monarchia rothadását sok tekintetben túlhoszú uralkodásának a számlájára írták és mégis úgy érezték, hogy halála nem egy négy vereséggel fölér. Cramon tábornok, Németország meghatalmazottja az osztrák-magyar főhadi szálláson, azt írta, hogy a marnei vereség mellett Ferenc József halála volt a legnagyobb csapás, mely a központi hatalmakat érte. A jóslások, hogy a monarchia nem fogja Ferenc Józsefet túlélni, közvetlenül halála után nem teljesedtek ugyan, sőt egyideig még olyan életerőről tett tanúbizonyságot, amely egyik rázkódtatást a másik után állotta ki. De sokáig nem tartott, mikor az államalakulat, melynek majd hét évtizedig állott az élén, romokban omlott össze. A kapucinusok sírboltjából emlékezések merülnek fel, melyek elmúlt századokkal kapcsolnak össze bennünket és rég elhalványodott alakokat jelentetnek meg előttünk.

Ferenc József az utolsó a sorukban. Történelmi jelentőségét lehet nagyon különbözőképen megítélni, a történelemnek jöhetnek még váratlan fordulatai, de az bizonyos, hogy vele a régi habsburgi gondolatnak utolsó képviselője, sőt talán a régi, Isten kegyelméből való elv szerinti utolsó uralkodó tért meg örökre atyáihoz.

A VILÁGHÁBORÚ ASSZONYAI.

Amit ezekben a sorokban megírok, félig história, félig regény. Oknyomozás a nem bizonyítható adatok és események sorában. Története azoknak a fejedelmi házasságoknak, melyekben a politika játszotta a döntő szerepet és regénye azoknak a koronás asszonyoknak, akik a kulisszák mögött állottak a világháború kitörésekor. A háború tizedik évfordulója alkalmából kétségkívül tömérdek visszaemlékezés jelent meg, amelyek az évtizedeken át felgyülemlett ellentétekkel, diplomatak cselszövényeivel és politikai rugókkal magyarázták meg emberiség e szörnyű kataklizmájának kirobbanását. A *világháború asszonyai* nem szerepelnek ezekben a visszaemlékezésekben és történelmi tanulmányokban. Róluk szólnak az alábbi sorok. Mondjuk, hogy ami bennük meg van írva, nem történelem, hanem regény. De a történelemnek is vannak a színpalak mögött lejátszódó regényei.

A hatvanas évek elején a kicsiny kopenhágai udvarnak ünnepezt szépsége volt IX. Keresztély dán királynak a leánya, *Dagmar* hercegnő. Igazán szép volt és nagyon intelligens, nemcsak olyan, aminőnek az uralkodócsaládok

tagjait szokták megrajzolni a hízelgő udvari történetírók és félhivatalos újságok. A hercegnőt a sors arra szemelte ki, hogy Európa egyik leghatalmasabb trónjára kerüljön: *menyasszonya lett Miklós orosz trónörökösnek*. A magas politika előnyösnek találta az orosz és dán udvar közötti politikai kapcsolatot és úgy határozott, hogy a szép hercegnő egy beteg embernek legyen a felesége.

Miklós trónörökös beteg volt ugyanis, nagyon beteg. Jártta Európa leghíresebb szanatóriumait és fürdőhelyeit, hogy bajára gyógyulást keressen. A telet és tavaszt Oroszország helyett mindig Rivierán töltötte. Olt érte el a végzete is. 1864 tavasza elvitte őt magával. Dagmar hercegnő, akit lehívtak Nizzába, ott volt vőlegénye halálos ágyánál. A haldokló mellett a hercegnő találkozott a trónörökös öcsésével, a cár másik fiával, Sándor nagyherceggel. Szerelem volt-e, amit az új trónörökös a dán királyleány iránt érzett, vagy ismét az állami érdek döntött, tudni nem lehet. Elég az hozzá, hogy a gyászév leteltével a hercegnő *az új trónörökösnek tett a menyasszonya és 1866-ban a felesége*. Az esküvő előtt áttért az ortodox hitre és a Romanovok családjában hagyományos *Mária Feodorovna* nevet vette fel. Ezt a nevet viselte férje szépapjának, annak a Pál cárnak a felesége, akit az összeesküvők tulajdon selyemkendőjével fojtottak meg.

Dagmar hercegnő szűkebb hazája, Dánia, éppen ezekben az években súlyos válságon ment át. A dán király, mint német szövetséges fejedelem, uralkodója volt a német Bundhoz tartozó Schleswig és Holstein hercegségnek. A dán kormány azt tervezte, hogy a két hercegséget, amelyeket csak az uralkodó személye kapcsolt össze Dániával, teljesen bekebelezi. A Schleswig-holsteini kérdés Dánia és a német

Bund között háborúra vezetett s Ausztria és Poroszország, mint a Bund határozatának végrehajtói, Dániát 1864-ben teljesen megverték és a hercegségeket elragadták tőle. A dán udvar hiába fordult segítségért Európa különböző kabinetjeihez, mindenütt süket fülekre talált. A történelmi romantika azt mondja, hogy a hazáját szerető hercegnő ezt a megaláztatást sohasem tudta megbocsájtani Németországnak és élete céljául tűzte ki, hogy bosszút álljon hazája balsorsáért. De a fáma, amely kiszivárog a királyi paloták hallgatag falain is, mást beszél. Dagmar hercegnő németgyűlöletének nemcsak politikai, hanem emberi momentumai is voltak. Mielőtt Miklós, majd pedig Sándor nagyhercegnek lett volna a menyasszonya, a hercegnő egy német herceg, a későbbi *III. Frigyes* császár után epekedett, de minden szépsége és intelligenciája mellett is hiába, sőt a herceg állítólag nagyon kereken kijelentette, hogy nincs kedve őt az oltárhoz vezetni. Igaz-e, nem-e, ki tudná megmondani? Az ilyesmik nem Íródnak meg aktákban és legfeljebb hosszú idő múltával indiszkrét emlékiratok szoktak elárulni egyes részleteket. De az emberi tapasztalatok azt mondják, hogy asszonyokra nézve a viszonzás nélkül maradt szerelem nagyobb fájdalom, mint két szép tartománynak az elvesztése.

1881 március 13-án a nihilisták II. Sándor cárt egy szánútja alkalmával Szent Pétervárott a levegőbe röpítették. A dán hercegnő, immár Mária Feodorovna, mint III. Sándor cárnak a felesége, az orosz trón magaslatára jutott. Csodálatos pár a cárok trónján! A harmincnégyéves korában is ragyogó szépségű, fölényes intelligenciájú, erős akaratú, de filigrán asszony és mellette a testileg óriás, rengeteg erejű cár, aki pusztá kézzel lópatkót és puskacsövet tört

ketté, de lelkileg alapszabályában véve gyermek maradt. Tudatában volt ugyan hatalmának, családtagjai is csak a „gosszudár” — úr, megszólítással közeledtek hozzá, rettenetes is tudott lenni haragjában, de egyébként teljesen feleségének befolyása alá került, aki őt szellemileg messze felülmúlta.

A rettegő óriás, — legáltalában ezt a nevet lehetne adni III. Sándor cárnak. Atyjának szörnyű végzete állandóan előtte lebegett és úgy vélte, — talán nem is egészen alaptalanul, — hogy a nihilisták állandóan leselkednek rája. Ez a félelme a borkii vasúti merénylet óta, amelynek csaknem az egész cári család áldozatául esett, szinte üldözési mániáig fokozódott. A menekülés szinte a csodával volt határos, de a vasúti kocsis összezúzódása alkalmával a cár megsebesült és ettől fogva élete végéig súlyos vesebaj kínozza. Rettegve zárkózott be a sokszoros katonai kordonnal körülvett gacsinai kastélyába és legmeghittebb emberein kívül senkit sem bocsájtott maga elé. Ha nagyon rájöttek a félelem órái, csak a feleségével érintkezett és nem evett mást, csak amit a cárné készített, vagy előtte megkóstolt. Meg kell hagyni, hogy a dán királyleány a megpróbáltatások kemény iskoláján ment keresztül. Első vőlegényének tragédiája, apósának szörnyű halála, azután az élet az állandóan rettegő cár oldalán, más gyengébb természetű asszonyt megőrölt volna. De a külsőleg gyenge asszonyban erős lélek és SZÍVÓS természet lakozott. Épen ebben az iskolában megacélozódott és hatalma, minthogy gyakran az ő személye volt az egyetlen kapcsolat a külvilág és a cár között, szinte korlátlaná vált. Hogy mit kellett neki tulajdonítani abból, ami ebben az időben az orosz politikában történt, természetesen nehéz megmondani. Bizonyosat mondani nem lehet, de erre az időre esik a

németek elnyomatásának kezdete Kurlandban és Oroszország lassú eltávolodása Németországtól és a monarchiától. Azelőtt Pétervárnak németnyelvű udvari színháza is volt; ezt állítólag a cárné kívánságára bezárták. A pétervári udvarban a teljesen eloroszosodott cárné központja lett annak a klikknek, amelyet a világ közönségesen *nagyhercegi párt* név alatt ismert. Ez a párt volt az, amely a körültekintőkkel, az óvatosakkal szemben, Oroszország rengeteg erejére támaszkodva, a kíméletlenség, az erőszak és a háború politikáját képviselte.

De Mária Feodorovna hatalma férjének halálával nőtt meg igazán. III. Sándort még némileg kötötték atyjának hagyományai és I. Vilmos császárhoz való barátsága. A gyenge akaratú II. Miklós trónraléptével ez a tekintet megszűnt és az orosz politika az özvegy cárné hathatós beavatkozása mellett teljesen a revánsra szomjazó francia politika vizeire evezett át. A tapasztalt asszonyban volt annyi ügyesség, hogy fiának trónralépte után nem keresett magának helyet az előtérben. Megelégedett az anyacárné előkelő, de látszólag ártalmatlan szerepével. Tényleg azonban mindenki tudta, hogy Oroszországban semmiféle nagyobb elhatározás nélküle nem eshetik meg.

De befolyása még tovább is ért. A cárnévá lett dán hercegnő szorgalmasan ápolta összeköttetéseit a kopenhágai udvarral és nem hanyagolta el egyéb rokoni kapcsolatait sem. Rokonsága pedig igen előkelő volt. Fiatalabb nővérei is igen „jó partikat” csináltak, a bal lábára bicegő *Alexandra* a velszi hercegnek, *Thyra* pedig annak a Cumberland hercegnek lett a felesége, akinek familiáját a poroszok üzték el Hannover trónjáról

Az angol udvarba került két dán hercegnőnek távolról

sem lehetett akkora és olyanforma szerepe, mint Mária Feodorovának. Az asszonyi politikának a pétervári udvarban volt az igazi talaja, ahol az intelligens és céltudatos asszonyok könnyen befolyásolhatták a külsőleg hatalmas, de szellemileg a középszerűsége fölül nem emelkedő és mivoltukban ázsiai férfiakat. Másrészt Edvárdnak, aki kétsége fölül egyik legnagyobb diplomatája volt korának, nem volt útmutatásra és befolyásolásra szüksége: ő mindig teljesen tisztában volt vele, hogy mit csinál. De túlzás volna, ha itt is teljesen tagadni akarnánk az asszonyok szerepét. A kopenhágai királyi palotában, *Európa anyósának* házában, ahol a rokonok esetről-esetre összejöttek, finom szálak szövődtek. A szálakat asszonykezek eregették és csomózták láthatatlanul, de annál erősebben ...

...Lent délen, a Balkánon, a fekete hegyek és a kecskék között uralkodott Petrovics Miklós, ismertebb nevén *Nikita*, azelőtt Montenegró fejedelme, majd királya, akit pénzületheiről és leányairól ismert Európa. Nikitának *Vukotics Milenával* való házasságából tíz gyermeke származott, közöttük hét leány, akik közül hat maradt életben, mind erős, izmos, balkáni fajta. Hat leány egy olyan famíliában, amely az európai uralkodócsaládok között kéregetésre van utalva, nagyon kétes istenáldás. Nikita azonban, akit nem ok nélkül tartottak a Balkán legravaszabb rókájának, éppen leányait tekintette tőkének és az ő révükön nagyszerű rokoni összeköttetésekre tudott szert tenni. Ha a dán királyné Európa anyósának címét szerezte meg, a ravasz balkáni lett az *antant apósa*.

Abból az időből, mikor még az osztrákbarát Milán uralkodott Belgrádban és Szerbia távolról sem volt Oroszországnak vak eszköze, származik III. Sándor cárnak az a

kijelentése, hogy neki az európai uralkodók között Nikita az egyetlen barátja. Ezt a barátságot Nikita szépen kama-toztatta a maga javára. Hol ezt, hol azt az ajándékot pré-selle ki a cárból, hol egy szállítmány orosz fegyvert, hol muníciót kapott ajándékba. Szegénységére való hivatko-zással leányait sorra Pétervárra küldte nevelésbe, termé-szetesen a cár költségén.

Itt kezdődik a ravasz Nikita leányainak a karrierja. Az első, *Zorka*, még nem csinált valami ragyogó partit. 1883-ban *Karagyorgyevics* Péter szerb trónkövetelőnek lett a felesége, aki ez időben a száműzetés keserű kenyerét ette Genfben. A háztartás szegényes volt és a két gyerek, Györgye és és Sándor, aligha remélte, hogy valaha örököse lesz a szerb trónnak és faktora a világtörténelemnek. Kopottas nadrág-ban ültek a genfi gimnázium padjain, míg apjuk a Svájcban tartózkodó szerb elégedetlenekkel kovácsolta a terveket az Obrenovicsok detronizálására és a szerb trón megszerzé-sére, miközben epedve várta a pétervári postautalványokat, amelyek a mindennapi megélhetést biztosították. Apja és nővérei révén *Zorka* volt az, aki a legértékesebb össze-köttetéseket szerezte meg Péter számára. A belgrádi király-gyilkosságot *Zorka* már nem élte meg. 1890-ben a genfi temetőben helyezték nyugalomra.

Nikita második leánya már egy eleven nagyherceghez ment feleségül, egy eleven nagyherceg pedig mindig többet ér, mint egy reménybeli király. Az orosz balkáni politiká-nak a közös pánszláv rokonságon kívül valóságos rokoni kapcsolatokra is volt szüksége és így *Milica* révén Nikita *Nikolajeoics Péter* nagyhercegnek, *Nikolajeoics Miklós* nagyherceg öccsének lett az apósa. A házasság könnyén ment, *Milica* amúgy is Péterváron nevelkedett, csinos is

volt, ami a hozományból hiányzott, azt az atyuska pótolta. Az addig jelentéktelen balkáni hercegnő rangban nagyot ugrott előre, de nem szédült meg. Hamarosan beletanult az udvari intrikákba és értette a módját, hogy a legmagasabb köröket mindenkor Nikitára kedvezően hangolja. Nem tagadta meg atyafiságát és mint a szegény leány, aki házassága révén nagy vagyonba, gazdagságba jut, nem egyszer tömte meg atyjának állandóan sovány erszényét.

Testvére, a nála határozottan sokkal intelligensebb és ravaszabb Anasztázia, vagy Stana, aki sokat örökölt apjának a természetéből, egyideig szerényebb szereppel volt kénytelen megelégedni. Három héttel Milica után ment férjhez, szintén Pétervárra, de „csak” Romanovszki-Leuchtenberg herceghez, aki a cári családdal való rokonsága révén szintén a császári fenség címet viselte. Stanának így személyi tulajdonságaival kellett pozícióját biztosítani a nagyhercegek asszonyai és a vérbeli nagyhercegnők között. És ez tökéletesen sikerült is neki. Szalonja központja lett a nagyhercegi pártnak, ő pedig nővérével együtt buzgó ügynöke lett apja és sógora politikájának. Ha az anyacsászárné Németországban látta az ellenséget, ők természetesen Ausztria-Magyarországban keresték a balkáni szláv törekvések legfőbb akadályát. A montenegrói nők, akiket eleinte félvállról akartak kezelni Pétervárott, nem operett alakok lettek, hanem nagyon komoly személyiségek, akiket a cár pártfogásával állandóan kitüntetett s akiket Mária Feodorovna is mindig szívesen fogadott. Kopenhága és Celinje Pétervárott találkoztak egymással.

1894 november lén meghalt a rettegő óriás, III. Sándor cár és fia, *II. Miklós* lépett a trónra. Voltak, akik azt várták, hogy felesége, *Alix* hesszeni hercegnő, német asszony

létére, ellensúlyozni fogja a balkáni asszonyok befolyását. Akik erre számítottak, csalódtak. A szerepet a visszavonultan élő cárné helyett továbbra is szépségében már elvirágozott, de a nehéz évek alatt, amelyeket III. Sándor oldalán töltött, még energikusabbá lelt anyós és a montenegrói nők vitték. Ezeknek az erős idegzetű nőknek befolyásával a más erkölcsökben nevelkedett német hercegnő cárné korában sem tudott megküzdeni. Házasságában szerelmi momentumok alig játszhattak közre és mint a trónörökösnek, majd a cárnak a felesége, alapjában véve idegen maradt a pétervári udvarban. Az új cárt sokkal inkább befolyásolta az anyja, mint a felesége.

A köztük fennálló viszony mellett ez teljesen érthető is volt. Az új cárról Pétervárott az emberek különös történeteket suttoztak, amelyek még trónörökös korában játszódtak le. A fiatal trónörökös nagybátyja, Pál nagyherceg révén megismerkedett egy *Kagan* nevű milliomos zsidó kereskedő családjával, aki egyik legnagyobb szállítója volt az orosz hadseregnek. Zsidók is érintkezettek ugyanis Oroszországban az uralkodóház tagjaival, ha államkölcönöket közvetítettek, vagy a hadseregnek voltak a szállítói. És amilyen csodálatos játékaik szoktak lenni a véletlennek, a trónörökös beleszeretett Kagannak tizenhét esztendő leányába, *Raissába*. A mende-monda szerint mikor nem ért másként célt, a cárevics, akinek éppen akkor szemelték ki feleségül Alix hesszeni hercegnőt, morgánatikusan házasságra akart lépni Rajssával. A nagyhercegek orrukát fintorgatták, az udvari asszonyok pedig gúnyolódva mondogatták, hogy a trónörökös benősül egy zsidó familiába. Az eset Mária Feodorovnáknak is tudomására jutott és Miklós magánkihallgatásra került atyja, a „gosszudár” elé. A kihallgatás ellen-

örizhetetlen hírek szerint, tettelegességig jutott, amely — tekintve III. Sándor cár óriási erejét — Miklóstra volt kedvezőtlen kimenetelű. A Kagan-családnak Szibériát helyezték kilátásba, ha csak álmodni is mer a trónörökösről; Rajssa öngyilkosságot kísérelt meg, de sikertelenül; felépülése után feleségül adták egy *Pistolkors* nevű utásztiszthez Moszkvába; a cárevicset ellenben „ismeretei gyarapítására” földköri útra küldték, hogy az efajta regényes hajlandóságokat kiverjék a fejéből.

Miklós azonban csak Tokióig jutott el. Az ázsiai szigetország fővárosában egy fanatikus japán, aki már akkor Oroszországban látta hazája legnagyobb ellenségét, 1891 május 21 én kis híján végzetessé vált merényletet követett el ellene. A trónörökös útja félbeszakadt és felgyógyulása után egyenesen hazautazott Pétervárra, ahol megint elővették a hesszeni hercegnővel való házasság tervét. A trónörököst azonban ekkor a pétervári udvari színháznak egy *Ksesinszkája* nevű balett-angyala foglalta le magának, akinél rövidesen paloták, nyaralók és kincseket érő ékszerek bizonyították az előkelő barátságot. Ismét a gosszudámák kellett közbelépni és érveinek hatása alatt Miklós végre oltárhoz vezette szíve választottját. Az orosz lapok megható történetekben írták meg hogy a trónörökös miként ismerkedett meg a wiesbadeni fürdőben *teljesen véletlenül* Alix hercegnővel és hogy lobbant szerelemre iránta. A publikumnak jó volt így is, a beavatottak pedig nem beszéltek arról, amit — mindenki tudott.

Ha a falak beszélni tudnának, sok titkot mondhatnának el az orosz cárné életéből. A moszkvai koronázás alkalmával a Khodinszkája mezőn összedőltek a tribünök és a pánikban megvadult tömeg közel tízezer embert taposott

halálra. Végigélte a japán háború és még közelebbről az orosz forradalom borzalmait s a téli palotából látnia kellett, mint lövik az emberek százait halomra. Állandóan aggódnia kellett a maga és hozzátartozói életéért és meg kellett érnie a cárevics elleni rejtelmes merényletei, amely egyetlen fiát állítólag örökre nyomorékká tette. Ennyi mindent erős idegzetű férfiak sem tudnak egykönnyen elviselni, nem csoda, ha a hesszeni udvar csendjéből kiemelt asszony, aki urában is aligha talált támaszt, megrettenve húzódott vissza eltol az éleitől és átengedte a teret uralkodni akaró anyósának és a montenegrói nőknek.

Így emelkedett ezeknek a befolyása napról napra. Kettejük között a vezető szerepet Stana vette át, aki hirtelen a legelső sorba került. Mióta *Szergiusz* nagyherceget, a cár nagybátyját Moszkvában a levegőbe röpítették, a nagyhercegek között *Nikolajevics* Miklós, a cár elsőfokú unokabátyja játszotta a legnagyobb szerepet, aki meglehetősen viharos múlt után a cár első adjutánsa, a honvédelmi tanács elnöke és egy esetleges háború kiszemelt fővezére lett. Éveken keresztül a nagyszláv áramlat hivatalos fejének és a háborús párt vezérének ismerte őt mindenki, akit hajthatatlan erős becsvágya és erőszakos természete lobogó szenvedéllyel visz előre. Jellemző, hogy olyan hírek is keringtek róla, hogy a gyenge cár teljesen az ő befolyása alatt áll, ő pedig csak az alkalomra vár, hogy egy győzelmes háború után maga üljön a cárok trónjára.

Stana erre az emberre vetette szemét. Az első nagyherceg feleségének lenni, megfelelt az ambíciójának és ezen az utón legkönnyebben remélhette terveinek megvalósulását. Pétervárott éveken keresztül nyílt titok volt, hogy Stana, aki már két gyermeket ajándékozott Leuchten-

berg hercegnek, nagyobb érdeklődéssel viseltetik Nikolajevics Miklós nagyherceg iránt, mint amekkora rokonok között szokásos és az sem volt titok, hogy a már nem épen fiatal nagyherceg is a szokásosnál közelebb áll a becsvágó asszonyhoz. Ilyen előzmények után nem kellett meglepetést, mikor híre ment, hogy Leuchtenberg hercegné válik az urától. Botrány lett ugyan belőle, a cári is, meg a szent szinódus is ellenezte a válást, de Miklós nagyherceg nem volt az az ember, akit az akadályok meggátolnak elhatározásának keresztülvételében. A válás megtörtént és röviddel utána 1906-ban az ötven éves nagyherceg és a negyven éves hercegnő Yallában egybekeltek. Az asszony hosszú utat tett meg, míg idáig eljutott, de elérte célját. Mint a háborút akaró nagyherceg felesége, ő is segített rakni a tüzet, amelyből a világháború tűzvésze kilobbant. Jött az első és második balkáni háború, jöttek a balkáni válságok, amelyeknek szálai mind Pétervárra vezettek. És amint mondják, Stana szalonjában nem egy fontos eseménynek a szálai futottak össze. Röviddel utána, 1913 őszén a nagyherceggel Franciaországba utazott, a szövetséges állam hadgyakorlataira. Ekkor már elérkezettnek látta az időt, hogy a nyilvánosság elé is kilépjön. Francia tábornokok és törzstisztek közepette megállt a lotharingiai francia-német határon, ahová ellátszanak Metz tornyai és merész kijelentésre ragadtatta magát:

— Uraim, ennek a városnak ismét franciává kell lenni, még pedig nemsokára.

A *Matin* és a többi francia újságok áradozó hangon írtak a nagyhercegnő szavairól, a diplomácia ellenben sietve magyarázta, hogy a kijelentés nem hivatalos személy részéről történt, tehát nincsen jelentősége. De a világháború magjai már el voltak vetve.

Zorka és Milica után Nikitának még három lánya maradt otthon Cetinjében, *Heléna*, *Xénia* és *Vera*. A két utolsó pártában maradt, de Helen még talán idősebb nővéreinél is nagyobb szerencsét csinált, mert egy valóságos koronás főnek lett a felesége. Az olasz udvar asszonyt keresett *Viktor Emánuel* trónörökös számára. Heléna leit az olasz trón várományosának felesége. Az új asszonynak eleinte nem volt könnyű szerepe a római udvarban. Umberto idejében még erős volt a hármasszövetségi áramlat és az anyakirályné, Margit, erősen tartotta német rokonságát, a *büszke rómaiak* pedig félrehúzták a szájukat a montenegrói rokonságra. De Heléna is szívós volt, mint Nikita többi lányai. A tetszetős asszony erős, egészséges gyermekeknek adott életej. Demokrata allűrökkel meg tudta nyerni magának a tömeg és az Olaszországban nagyon fontos utca rokonszenvét; a két nagy földrengés alkalmával, amely végzetesen sújtotta Olaszországot, rögtön megjelent a szerencsétlenség színhelyén és segített gondozni és ápolni a sebesülteket. Ahol a segítő komitét játszó arisztokrata hölgyek ájuldoztak és illatszerez flaskáikat szagolgatták, az ő idegei nem mondták föl a szolgálatot Olaszországban megszerették és pozíciója megszilárdult. A monzai merénylet után, amely Umbertonak életébe került, Margit királyné csaknem teljesen visszavonult a nyilvános élettől és Heléna nemcsak királynéja lett Olaszországnak, de központja lett az ország főúri társadalmi életének is. Hogy Montenegróról nem feledkezett meg, kicsiségek is bizonyítják. A cetinjei Grand Hotelben, amely Nikita tulajdona volt, évek múltával is fel lehetett lelni a Quirinál kopott függőnyeit és kimustrált bútorait.

Hogy mekkora volt Helénának politikai szerepe, természetesen nem lehet megállapítani. De valószínű, hogy a

montenegrói-szerb-orosz rokonság, a cárral és az orosz nagyhercegekkel való találkozások is közrejátszottak az olasz politika állásfoglalásában» Amit Heléna nem csinált meg, azt megcsinálta *Barrère* francia és *Rennel Rodd* angol nagykövet. És talán itt meg lehet még emlékezni egy angol asszonyról, *Mrs. Brownról*, akit *Rennel Rodd* angol nagykövet ajánlott az olasz udvarba a gyermekek mellé nevelőnőnek. A szállongó hírek azt mondják, hogy ez az asszony volt egyik legügyesebb ügynöke Anglia érdekeinek és aránylag alacsony helyzetében is tudta politikai befolyását érvényesíteni.

Így záródott be lassankint nemcsak a diplomáciai gyűrű, de a családi lánc is Németország és a monarchia körül. Az anyacárné és nővérei, a cumberlandi hercegné, Karagyorgyevics Péter felesége, Pétervárott Milica és Stana, Rómában Heléna, teljessé tették a nagy politika munkáját. Csak asszonyok voltak, akik nem szövetségeket kötöttek és nem szerződéseket írtak alá, de szimpátiákat ébresztettek és ellenszenvet szítottak. A nagy történelemben talán bele sem kerülnek, de a történelem margóján hely illeti meg őket is.

H. G. WELLS.

Körülbelül huszonöt esztendeje olvastam el az első regényét és az utolsó négy esztendő alatt öt könyvét fordítottam le magyarra. Az első könyve egy fantasztikus regény volt, amely két idegen égitest, a Mars és Föld lakóinak háborúját írja meg. A könyvekben, amelyeket lefordítottam, már alig van tere a fantázia csapongásának. A társadalmi élet legmélyebb, mindnyájunkat égető problémái, regények formájában.

A fejlődésnek ezen a skáláján ment körülbelül végig Wellsnek az olvasóközönsége is. A magyar közönség mintegy húsz éve kezdte őt megismerni rövid, fantasztikus regényei révén, melyek bizonyos Verne-szerű népszerűséget szereztek neki a felnőttek körében is. Azután megjelent egy könyve magyar fordításban, *Új világ a régi helyén*, amely mint mélyen gondolkodó szociológust mutatja be, utána pedig 1905 től kezdve következtek társadalmi regényei, amelyek valósággal keresztmetszetben mutatják be az angol világot, sőt az angol világon keresztül az egész emberi társadalmat is.

Wells nemcsak regényíró és szociológus, hanem publi-

cista is. Napi érdekű írásai természetszerűleg részben kiesnek az idegen olvasók érdeklődésének köréből. Ezek azonban működésének csak kisebb részét teszik. A nagyobb rész, még ha lokalizálva van is a színhely szempontjából, általános emberi érdekű és értékű. Legszélesebb olvasó köre természetesen regényeinek van, bár regényeinek népszerűsége nagy közönséget biztosított társadalmi és bölcséleti jellegű munkáinak és a jövő fejlődés lehetőségeit tudományos alapon tárgyaló utópiáinak is. Terjedelem dolgában összes munkái között az első helyet 1920-ban megjelent, teljesen egyéni felfogású és mindvégig lebilincselően érdekes világtörténelme foglalja el.

Ez a rendkívül sokoldalú és rendkívül termékeny író, akit ma már világszerte épenúgy ismernek, mint a saját hazájában, nem tartozik azok közé, akik sokat beszéltenek magukról. Amint a fényképeiből meg lehet Ítélni, megjelenésében nincs semmi rendkívüli. Hiányzanak belőle Ibsennek vagy Anatole Francénak markánsan jellegzetes vonásai, melyeket elfelejteni nem lehet. Pályájában nincs semmi egy d'Annunzionak a pózából és keresett reklámhajhászból. A lapok ritkán írnak róla. Olvasóinak nagy része bizonyára még azt sem tudja, hogy milyen korú lehet az az ismeretlen ember, aki a könyvek lapjairól hozzájuk beszél. Valószínűleg csak azt érzik, hogy a különböző nevek, melyek nála szerepelnek, őt magát takarják. Pedig ez az ismeretlen, saját honfitársainak a megítélésében, akik pedig sokáig nem akarták őt elismerni, a mai Angliának egyik legnagyobb intellektuális ereje. Hozzátehetjük bizvást, korunknak egyik legnagyobb gondolkodója.

Az a Wells, akit mi ismerünk, a könyveiben él. A pályafutását addig az időpontig, míg a neve fogalom

vált, ő maga írta még rövid, álig néhány sorfa terjedő” életrajzban egy angol újság számára.

„ Abban a furcsán meg nem határozható osztályban születtem, melyet Angliában középosztálynak neveznek. Egy szemernyit sem vagyok arisztokrata: egy ősoőről sincs tudomásom a nagyszüleimen kívül s ezekről is csak keveset tudok, mert a legfiatalabb gyermeke vagyok apámnak és anyámnak s az ő szülei már meghaltak mielőtt én születtem.

Anyám Midhurst községben egy korcsmárosnak volt a leánya, aki postalovakat állított a kocsikhoz, mielőtt a vasutak ideje bekövetkezett; atyám de Lisle lord főkertészének volt a fia, Penshurst Castleben, Kentben. Vagyon állapunk és helyzetünk többszörösen változott; élete nagyobb részében atyámnak kis boltja volt London egyik külvárosában s jövedelmét a kriket nevű játéknak a játszásával egészítette ki, amely nem csupán időtöltés, hanem látványosság is, melynek látásáért fizetnek s ilyenformán megélhetést biztosít a hivatásos játékosoknak. Mint boltos, nem volt szerencsés és anyám, aki azelőtt egy főrangú hölgynek volt a komornája, mikor tizenkétéves voltam, házvezetőnő lett egy nagy vidéki kastélyban.

Engemet szintén boltosnak szántak. Ehhez képest tizenhárom esztendő koromban otthagytam az iskolát. Először egy droguistához adtak inaskodásra, azután, mikor ez a pálya meg nem felelőnek bizonyult, egy posztókereskedőhöz. Körülbelül egy esztendő elteltével azonban rájöttem, hogy a magasabb oktatásnak a lehetőségei, melyek már akkor megvoltak és azóta állandóan szaporodnak Angolországban, különb kilátásokat nyújtanak az életre, mint a bolt és a viszonylagos analfabétaság; így nekiláttam a küzdésnek és különböző ösztöndíjakat nyertem, melyek

lehetővé tették, hogy tanuljak és fokozatot nyerjek a természettudományban az új és ma nagy és fejlődő londoni egyetemen.

Miután oklevelet szereztem, két-három esztendeig állattant tanítottam, azután pedig újságírásnak adtam magamat, részben, mert ez Angliában jövedelmezőbb foglalkozás a tanításnál, de részben azért is, mert erős vágyat éreztem, hogy angol író legyek. Valami lelki hajlamosság a prózaírás iránt mindig érdeklődéssel töltött el.

Először irodalmi cikkeket, bírálatokat kezdtem írni, azután rövid fantasztikus történeteket, melyekben a modern tudomány méhében rejlő lehetőségeket használtam fel. Az ilyenfajta szépirodalom után nagy kereslet nyilvánul meg Nagybritanniában és Amerikában s első könyvem, *Az időgép*, mely 1895-ben jelent meg, meglehetősen érdeklődést váltott ki s a két utána következővel, *Világok harca* és *A láthatatlan ember*, egyetemben elég népszerűséget biztosított nekem ahhoz, hogy kizárólagosan, a biztonságunk némj érzetével, a tisztán irodalmi munkásságnak szenteljem magamat.”

Ez a rövid életrajz nagyon sokban megadja a kulcsot Wellsnek az írói működéséhez. Az önvallomás, hogy egy szemernyre sem arisztokrata, kiérzik minden írásából. Társadalmi regényeinek a tárgyát majdnem mindig abból a körből meríti, melyből maga is származóit s ha az évek során a többi osztályoknak és az egész társadalmi rendszert összefűző gazdasági kapcsolatoknak az ismerete nála folytonosan növekszik és szélesbedik, nem szűnik meg egy pillanatra sem a középosztálynak a szemén keresztül nézni a világot. Még a helyek tekintetében is minduntalan visszatér ifjúkorának emlékeihez és regényeinek színteréül legszíveseb-

ben választja a Londontól délre fekvő Kent és Surrey grófságokat, London déli külvárosait és magát a nyüzsgő, lüktető világvárost, Londont. Néha ezek az ismétlések fárasztók, de néha viszont a nagyváros rajzában a prózában írott legszebb költemények magaslatáig emelkedik. A nagyváros poézisét nála jobban eddig talán senki sem tudta megrögzíteni.

Regényeinek a hősei majdnem mindig a középosztályból kerülnek ki s problémáik mindannyiunknak a problémái. Wells népszerűségének titka nem kis mértékben abban rejlik, hogy főként azokra a kérdésekre mutat rá, amelyek az intelligens, gondolkodó és könyvet fogyasztó középosztálynak a lelke mélyében lappanganak. Mindannyiunkban van valami Proteus-szerű vonás; az egyéniségünk, mely az öntudatban egység formájában jelentkezik, megnyilatkozásaiban a hangulatokhoz, benyomásokhoz, életkorhoz és tapasztalatokhoz képest szüntelenül változik. Wellsnél is ki lehet érezni, hogy különböző hőseiben, akik változó meg változó formákban jelennek meg, mindig önmagát rajzolja és a saját mikrokozmoszának egy bizonyos szemszögletből vetített képét nyújtja. Ugyanakkor érezteti azonban, hogy akiket megrajzolt, tulajdonképpen mi vagyunk, az érző, gondolkodó, küzködő, szüntelenül vágyódó és soha ki nem eléglő örök ember.

Az *Új Machiavelli* első könyve egy gyermeknek a fejlődését rajzolja. Egyes lapjai kétségtelenül a világirodalomnak legszebb lapjai közé tartoznak. Kis képek, jelentéktelennek látszó apróságok váltakoznak benne, melyek azonban hihetetlen mélységekbe világítanak be. Kétségtelen, hogy nála mindez visszaemlékezés, átélt dolgok megírása, de valamennyiünk lelkéből van benne egy darab, a múltnak, a gyermekkor ártatlan örömeinek a visszasírása. A *Tono*

Bungay hose George Ponderevo, egy főúri kastély kulcsárnőjének a fia, akit száműznek a kastély tájékaról, mert el mert páholni egy főméltóságú csemetét. Pékinas lesz belőle, majd egy drogériába kerül, azután nagy buzgalommal neki lát a természettudományok tanulásának. *A szerelem és Lewisham úr* főalakja egy rosszul fizetett, de nagy és társadalmat megváltó ábrándokat szövögető fiatal tanárjelölt. A *Házasság*-ban a hős Trafford, a szimpatikus fiatal professzor, akinél összeütközésbe kerül az elvont tudománynak a szeretete a család, a feleség, az élő asszony iránti kötelezettséggel. Valamennyi alakból Wellset érezzük ki, de közülünk, akik nem születtünk bele milliókba és az életben egyéb célt is keresünk a kincsek felhalmozásánál, vajjon ki nem élte végig egy vagy más formában a Traffordok lelki dilemmáját. Mennyi igazság van abban az egyszerű kis megjegyzésben, hogy minden házasságban be kell következni annak a napnak, mikor a szerelmesek illúzióikat elvesztve, a hajdani mámor minden emléke nélkül állanak szemtől-szembe egymással és megérik, hogy új alapokon kell berendezni az életüket.

Ezeket a példákat tetszés szerinti mennyiségben lehetne szaporítani. Az igazán nagy írók és gondolkodók módjára Wells abból, amit saját egyéniségében megérezett és át gondolt, ki tudja választani azt, ami az egész kort illetőleg közös és jellegzetes és amiben ő ezer és százezer ember-társával találkozik. A lényeges csak az, hogy ő felfedezi és rámutat arra, ami a többiekben csak bizonytalan sejtések módjára él. Egyik utolsó regénye, *Mr. Britling* kétség-telenül a gyengébb írásai közé tartozik. Sok benne a pamflet-szerű és érezni lehet rajta, hogy lázas sietséggel, a pillanatok behatása alatt íródott. Főalakja Mr. Britling, a

regényeket és társadalmi tanulmányokat író szociológus, kétségtelenül maga a Wells. A könyvnek meséje nincs, de visszatükrözi az átlagos angol gondolatait a háborúról. Ez magyarázza meg Angliában és Amerikában elért példátlan sikerét és ezért lesz valamikor mindennél becsesebb forrás a háború lélektani történetéhez. *A püspök lelke* szintén a háborúban született meg; részben annak a reakciónak az elemzése, melyet a rettenetes kataklizma kiváltott az emberi lelkekből. A kételkedő pap, aki elmegy keresni az igaz Istent, csak a megírás szempontjából pap; de a talár megint Wellset takarja s a töprengések a lelki válságban élő angol társadalmat tükrözik vissza. Ez a regénye szokatlanul erős vitát támasztott Angliában. Voltak, akik a legnagyobb elismeréssel adóztak igazmondásáért; voltak, akik támadták, mert ki merte kezdeni a vallásnak megszentelt hagyományait. De körülbelül harminc év irodalmi és társadalmi működése egyik oldalról és másik oldalról is megszerezte azt az elismerést Wellsnek, hogy jóhiszeműségét senki sem vonta kétségbe. Már pedig Tennyson szerint több hit van a becsületes kételyben, mint az őszinteség nélküli hitvallásban.

Âz angol irodalmi kritikusok szerint *Polly úr története* Wellsnek a legjobb regénye. Egy kis boltosnak a pályafutása, aki szerencsétlen üzleti életében és a házasságában egyaránt. Tizenöt esztendei keserves küzködés után elhatározza, hogy végez mindennel. Elhatározza, hogy felgyűjtja a házáat, hogy a biztosítási összeg megmaradjon a feleségének s azután öngyilkos lesz. A tűz azonban tovább terjed s Polly úr saját művétől megrettenve, megment egy öreg asszonyt a tűzhaláltól. A komikus kis boltosból hős lesz ismerőseinek a szemében és egész életpályája új irányba

lendül. Amit Wells többi társadalmi regényeinek leginkább szoktak hibául felróni, az oktató és prédikáló hangú kitevéseket, ebből teljesen hiányzik. Igaz, hiányzik belőle az úgynevezett költői igazságszolgáltatás és talán a befejezett' ség is. Épen úgy, mint a *Házasságban*, mikor Trafford és felesége elmennek Labradorba, hogy egyedül legyenek önmagukkal és Istennel, nem oldja meg a problémát. De hát magának az életnek a nagy problémái, a társadalmi kapcsolatok s a férfi és nő egymáshoz való viszonya is, örökké megoldatlanok.

Ifjúkori fejlődése és képzésének természettudományi megalapozottsága teszi érthetővé Wells írásainak erős társadalmi és természettudományos jellegét. Tárgyainak a skálája, melyre már utaltunk, a lehető legszélesebb: Verne-szerű fantasztikus regények, tanulmányok napi társadalmi kérdésekről, a fejlődési lehetőségek alapján megrajzolt utópiák, lelki problémák regények és tanulmányok formájában és az emberiség egyetemes történelme. Szinte azt lehetne mondani róla, hogy a leghumánabb dolgokat tárgyalja a természettudomány összes eredményeinek, sőt mi több, a saját fantáziájának igénybevételével. Így tud a legegyszerűbb és egészen természetes magyarázattal belevilágítani olyan zugokba, melyek az egyoldalú és fantázia nélküli tudás előtt sötétben maradnak. Néha az ilyen meglátások regényeinek egyik sűrűn visszatérő alakja, a fiatal és kutató természetbúvár előtt villannak fel és maga az író a háttérben marad, de gyakran ő maga az, aki a legcsodálatosabb gondolattársításokra készíti az olvasót. Még fantasztikus regényeiben is a megoldásai egészen természetesek. Mikor a holdba viszi az olvasót, a szerves élet egyetlen lehetősége gyanánt a hold üregeiben való életet

jelöli meg. Mikor a Mars-lakók félelmetes fegyverzetükkel és a pusztító zöld sugárral, amely ellen nincs védekezés, eljönnek a földre, a föld lakóinak szövetségeik támadnak a láthatatlan baktériumokban, melyeknek befogadására az idegen égitest hódítóinak szervezete nincsen berendezve. Teljesen meglepő e tekintetben a világtörténelme. A tárgyhoz képest nem nagy terjedelmű; különösen, ha figyelembe vesszük, hogy nem a megszokott egyiptomi, vagy babiloni városkirályokkal, hanem a természettudományok szerinti genezissel és az élet első megjelenésével vezet be az embernek a történetét. Sok kötetes történelmi munkákban nem lehet azonban találni annyi eredeti és érdekes szempontot bizonyos dolgoknak a megvilágítására, mint nála. Látjuk az őskor óriási hullóinak a rekonstruált képét és feltűnik, hogy rengeteg testükhöz képest mily aránytalanul kicsiny a lábuk, viszont mily hosszú és vékony a nyakuk. Wellsnek természettudományos fantáziája magyarázattal szolgál: ezek az állatok valószínűleg vízben és mocsarakban éltek s a vízben könnyebben hordozták testüknek a súlyát, hosszú nyakuk pedig a táplálék elérésére szolgált. Aligha ugráltak oly vígan, mint egyes geológiai művekben megrajzolva látjuk. Egy másik ilyen példa a következtetés éleselméjűségére, a szvasztika. Ezt a furcsa kis jelvényt ugyanabban a formában kétszer aligha találták fel. Őskori előfordulása ellenben végighúzódik a Földközi tengertől Elő-Ázsián, Indián, Kínán és a Csendes tengeri szigeteken át Peruiig és Mexikóig. Wells szerint a szvasztika nyomán ezen a vonalon kell keresni egy ősi fajnak a szétterjedését, amelyből Babilon, Egyiptom, Kína és Peru civilizációja kisarjadzott. Másutt a geológiai tényezők és a klíma megváltozásával magyarázza meg a történelmet új

irányba lendítő nagy eseményeket. Amit a nyugati írók nagy része nem tud, ő tudja, hogy egy egyszerű szerszám, a kengyel a legfőbb okozója a hunok katonai felsőbbbségének. Lovas ember meg tudja Ítélni a kengyel jelentőségét s ennek az aprólékos megfigyelésnek a fontosságát a világtörténelem alakulására. Épen ily természetes nála a nomadizmus magyarázata. Mindezen magyarázatok mellett pedig nála az emberiség története a gondolatok története s a história legfőbb célja, hogy gondolatokat tudjon ébreszteni.

Talán a legelső regényeit leszámítva, melyekkel írói nevét megalapozta, összes írásaiból, legyenek azok újságcikkek, szépirodalmi vagy tudományos természetűek, mindig kiérezhető valami távolabbi célra való törekvés, melyhez szinte prédikatori makacssággal ragaszkodik. Ez a cél, jobbá, szebbé és derűsebbé tenni a világot a következő nemzedékek számára. Szigorú következetességgel hirdeti regényeiben és világtörténelmében egyaránt, hogy az egyéneknek a célja nem önmagában, hanem fajában, a vele együtt élőkben és mindnyájunk utódaiban rejlik. Ez a felfogása egyes helyeken szinte vallásos színezetet ölt. Gyakori nála az istenségnek, a mindenség okának keresése is, hogy megállapítsa az embernek a viszonyát a transcendentális hatalomhoz.

Aki az igehirdetésnek ilyen állhatatosságával ragaszkodik egy eszméhez, annál az írás, különösen a prózában való írás, nem lehet öncél. Ebben a vonatkozásban Wells meglepő nyíltsággal és őszinteséggel beszél önmagáról. A saját művészetét nem a festő, hanem az építész munkájával hasonlítja össze, amely mindig valamely célnak a szolgálatában áll. Valahol azt írja, hogy csak azért választotta sok tárgyának a megírásához a regénynek a formáját, mert

így nagyobb auditoriumra számíthatott. Szinte lekicsinyelve a tulajdon értékét, nem szépírónak, hanem publicistának nevezi magát. Pedig ha Írásai érték szempontjából nagyon egyenetlenek is, ha vannak nála gyakran fárasztó kitérések és ismétlések, ami érthető annál, aki gyakran a pillanatok hatása alatt dolgozik és a meseszöveget, a kidolgozási más szempontoknak rendeli alá, vannak fejezetei, lapjai, képei, melyekben az írásnak a legnagyobb művészeivel vetekszik. Ilyen az *Új Machiavelli* első részében a gyermekkor megírása, a *Házasság* befejező részében a briliáns módon megírt labradori ut, a világtörténelem első nyolcvan-száz oldala s a lüktető világvárosnak vissza meg visszatérő rajza több könyvében. Ha egyébert nem, ezért a néhány fejezetért a modern angol irodalomnak legnagyobb stilsztái közé kell sorozni.

írói szempontból föltétlen értékei közé kell számítani humorát, megrajzoló képességének élességét és az írásban való feltétlen becsületességét. Humora egészen sajátos, teljesen más, mint Dickensé s a leggyakrabban a helyzetből fakad. A láthatatlan ember, akit megszimatoznak a kutyák. Az érzelmes apa, aki elmélázik, hogy a felesége halála után hogy fogják őt dédelgetni a gyermekei. A nagy kapitalista, aki körülbelül olyan mértékben csiszolódott le a társadalmi együttműködés számára, mint egy belsőafrikai szerezsen. A filozófusok és filológusok, akik üres szavakat vagdosnak egymás fejéhez s a tudományuk olyan, mint a pókháló a csillogó reggeli nap fényében az ágyú torka fölött. A félvér indián szörmevadász, aki elejti az ezüst rókát, ami a legnagyobb esemény a labradori trapper életében. Túláradó örömmel rohan a fehér asszonyhoz és arcáról lerí, hogy valami nagy dologra határozta magát.

Száz író közül kilencvenkilenc azt írná, hogy felajánlja a vagyont érő prémet az idegen asszonynak. A Wells szörmevadásza nagy tusakodás után — pálinkát kér, mert azt nagyon megdrágították a misszionáriusok. Vagy mennyi humorral tudja megrajzolni Wells a társadalmi reform apostolait, a fabiánusokat, akik szervező örületükben a fákat legszívesebben zöld ernyőkkel helyettesítenék, a liberálisokat, akik csak azt tudják, hogy mit nem akarnak és a szocialistákat, akik szabadalomnak tekintik a szocializmust, minden becsületes ember társadalmi törekvéseinek, vágyainak eredőjét, melyhez másnak nem szabad hozzányúlni.

Meglátja és megírja a ferdeségeiket és félszekségeiket, pedig ő maga is szocialistának vallja magát. Ebben Anatole France módjára jár el, aki szintén nem kíméli a saját párhíveit. De mégis mekkora a különbség keltejük között. France cinikus, aki hiúnak és hiábavalónak tart minden emberi erőfeszítést. Wells soha; ő mindig optimista és azt vallja, hogy a kicsinyes érdekek, önzések mögött működik az emberiség közös nagy lelke, amelynek törvényei még ismeretlenek, de kétségtelenül folyton előre halad. Világtörténelme is a nagy kataklizma után ezért zárul be a jobb jövő hitének bizakodó akkordjával.

A cinizmus teljes hiánya és meggyőződéséhez való fanatikus rajongás kölcsönzi Wellsnek a konvencióktól nagyon erősen megkötött angol világban szokatlan őszinteséget is. Szemébe mondja tulajdon nemzetének, hogy álszenteskedő, hazug a morálja, konvenció a vallása és nagy néphez méltatlan a közoktatási és közigazgatási rendszere. Az angol az a nép, mely akarata ellenére, kalandorok jóvoltából lett ura a világnak. Indiával úgy tesz, mint az az ember, aki egy fáról rápottyant az elefánt nyakára és

nem tud leszállni róla. Épenúgy beszél a világháborúról is. Legfőbb okozójának a német imperializmust tartja ugyan, de elismeri, hogy volt angol, francia és orosz imperializmus is. Németország csak abban különbözik tőlük, hogy legnagyobbat zuhant és most, akik vele együtt bűnöztek, őt akarják egyedüli bűnösnek megtenni. A világháború a civilizációt alapjában rendítette meg s a civilizációt megmenteni csak úgy lehet, ha egyforma becsületes akarattal, a győző és legyőzött fogalmát félretéve, fogunk össze a megmentésére. Ezt a meggyőződést hirdette Wells, mikor a washingtoni leszerelési konferencián képviselte Northcliffe lord lapjait, a *Times* és *Daily Mail*. Rámutatott, hogy ami a győzők részéről történik, nem leszerelés, hanem a leszerelésnek paródiája. Mikor Northcliffe lord más hangú tudósításokat követelt tőle, szakított az angol sajtókirállyal és röpiratokban írta meg a tapasztalatait.

A meggyőződéshez való ragaszkodásból folyik az a paradox jelenség is, hogy nincs is talán író, aki Wellsnél nagyobb őszinteséggel mondaná meg, hogy amit régebben írt, abban tévedett. Nála nemcsak a tárgyak megválasztásában, hanem azok benső felfogásában is állandó a változás és a fejlődés. A szociális gondolat mindig alapvető nála, de mennyire mások a régebbi és újabb írásokban levont következtetések. Első fantasztikus regényeiben a fejlődés kegyetlen törvénye két osztályra, az élősdiék és dolgozók ellenséges osztályára bontja szét az emberek társadalmát. Legkirívóbb példa erre az *Időgép* morlokjai. Másutt kegyetlen és akaraterős szervezők rabigájukba hajtják embertársaikat. Ezekről a végletektől a kollektív célok szerint való organizálás mentheti meg az emberiséget. Később rájön, hogy úgy a nagy szervezők képességeibe, mint az organizáció

mindenhatóságába vetett hitében tévedett. Megmondja nyíltan, hogy fiatal volt, mikor ezeket írta és sem a kapitalizmus nagy képviselőit, sem a szervezés lehetőségeit közvetlen tapasztalatból nem ismerte. Azóta rájött, hogy a nagy iparbárok, bankvezérek sem nem kegyetlenebbek, sem nem ügyesebbek a nagy átlagnál, csak egy más irányú, még pedig sok esetben alsóbbrendű tehetség jut bennük erősebben kifejezésre. De rájött arra is, hogy a társadalom felszíne alatt olyan nagy és örökké változó erők működnek, melyek hatalmasabbak minden megszervezési törekvésnél. Nem mechanikus utón, hanem csakis a szellemi felszabadulás és a növekvő lelki megértés révén lehet megteremteni a társadalom összhangját.

Ez a mai Wells, akiben azonban még az írói terelésnek a lehetőségei nincsenek lezárva. Ma ötvenhét éves és mint a jelek mutatják, egyáltalán nem érkezett el irodalmi működésének a határához. Befejező méltatást, végső értékelést adni róla még nem lehet. Lehetséges, hogy az a prófétai vonás, amely utóbbi időben erősen megnyilatkozik egyes írásaiban, angol viszonyok között élő újabb Tolsztojjá alakítja át, de épen nagy fejlődésképessége azt ígéri, hogy még nagy társadalmi és irodalmi értékeket lehet várni tőle mindannyiunk számára.

A KÖZTÁRSASÁGI WEIMAR.

A cím talán nem egészen helyes. Nem Weimar lett köztársasági, hanem a köztársaság jelent meg Weimarban. Megjelent vendég gyanánt, aminthogy ebben a városban talán még az időnek a változása is csak vendég módjára jelentkezik és nem változtat a tizennyolcadik század végének és a tizenkilencedik század elejének hozzája tapadó hangulatán.

Pedig ezt a hangulatot nem a külsőségek adják meg. Az Hm partján fekvő kis városkának nincs meg az a régies karaktere, melyet a kisebb német városok közül oly sok megőrzött. A régi városfalak már eltűntek, helyükön és köröskörül modern épületek emelkedtek a német közép- városok átlag-stílusában. Igazi ódonság nélküli város lehetett már a múltban is. Székhelye volt egy parányi nagyhercegségnek, távol esett a nagy útvonalaktól, hiányzóit a kereskedelme és ipara, melyből büszke polgári osztály sarjadzott volna, nem volt, aki hivalkodóan ékes, csúcsos és boltíves házakkal építse tele az utcáit és tereit. Ami a régi Weimarból megmaradt, az egy nagyhercegi palotát kivéve, kicsiny és igénytelen, jellegzetesség nélkül való és nem volna alkalmas egy kor hangulatának megőrzésére.

A hangulatot Weimarban a német irodalom aranykorának az emlékei őrzik. Aki vándorútján Weimart felkeresi, azt nem a tájképi szépségek, nem az építkezés emlékei, nem az élet lüktető megnyilvánulásai csábítják, hanem csakis Goethének, Schillernek és kortársaiknak az emléke, akik itt éltek egy kis német uralkodónak az udvarában, ahová csak nagy ritkán jutottak el a világtörténelem egyik legmozgalmasabb korszakának a hullámverései. Gazdájuknak, Károly Ágost nagyhercegnek nagy telteit nem jegyezte fel a történelem. Bajos is lett volna nagyot alkotni egy akkora országocskában, melyet lóháton egy nap kényelmesen be lehet utazni. Mégis ez a nagyherceg, aki viharos ifjúságában azzal tűnt ki, hogy nagyszerűen tudta az ostort pattogatni Jena piacán és udvarából megszökve szénégető lányokkal járt táncolni, egyike volt Németország legnagyobb fejedelmeinek. Kicsiny pénzzel, gyenge anyagi eszközökkel, gyakran adóssággal a szellemóriásoknak olyan udvarát tudta maga köré gyűjteni, aminőt összegyűjteni kívülre soha született uralkodónak még nem sikerült. Korának hivatalos világát megbotránkoztatta, hogy költőkkel és egyéb éhenkórászokkal vette magát körül, azokat magas méltóságokra emelte, számukra nemességet járt ki a császárnál és inkább velük barátkozott, mint a rangjához illő, bíborban született senkikkel. Régi formák között forradalmár volt a trónuson. Nagyobb vélemény- és gondolat szabadság uralkodott az udvarában, mint akárhány modern demokráciában. Ezért vendég, ma Weimarban a köztársaság. Weimarban ma is Károly Ágost nagyhercegnek az udvara él, varázslatos erővel babonázza meg egész Németországot s mikor az új köztársasági Németország kifejezésre akarja juttatni, hogy szakít a múltjával és Potsdam emlékeivel, ide jön el, a nagy-

hercegi Weimarba, hogy első nemzetgyűlése itt készítse el a Goethe és Schiller emléket őrző színházban a német köztársaság alkotmányát.

Így lelt 1920 legelején rövid időre Weimar a nagy politikai érdeklődés középpontja és Németországnak az irodalmi jelentőségén kívül történelmi jelentőségű városa. Csendes utcáit eleven élet zaja, képviselők, politikusok, újságírók, fényképészek és kíváncsi idegenek raja verte fel. Goethe és Schiller szobra idegenül tekinteti a lábaik előtt nyüzsgő sokadalomra. A sokadalom rövid idő múlva eloszlott és a városka megint visszasülyedt révetegen álmodozó nyugalmába. Weimarnak megint kidomborodott a régi jellege s ismét a német irodalom legszebb korának az emlékei nyomják rá a bélyegüket. A ház a Frauenplanon, melyben Goethe félszázadon át élt, dolgozott és meghalt, Goethe kerti laka, a Schiller-ház, a park és a ligetek, melyekben munkáik tervét szövögetve bolyongtak, a szobrok, a relikviák, a német irodalom nagyjairól nevezett utcák és terek, a nagyhercegi palotának költőtermei, munkáikat megörökítő freskókkal s a temérdek bolt, mely jóformán egyébből sem él, mint Goethe és Schiller levelezőlapokból, plakettekből, emlékekből, munkáiból, vagy rájuk vonatkozó munkákból. Még a város szükségpénzein is a Goethe-ház, Goethe és Schiller arcképe szerepel. Jövedelmi forrásnak elég jelentékeny, mert minden idegen visz belőle legalább néhány márkára valót s amit így elvisznek, azt a városi pénztárnak sohasem kell beváltani.

Igazában a köztársaság csak két nagy változást okozott Weimarban. Az egyik az, hogy a nagyhercegi palotát átalakították múzeumnak. A fogadótermek ugyanis olyanok voltak, hogy méltán beillettek múzeumnak s most hozzájuk kap-

csolták a magánlakosztályokat is. Egyébként a régi személyzet megmaradt, csak az udvari tisztviselőkből és lakájokból múzeumi tisztviselők és örök lettek. Mikor pedig az idegenek halkan csoszogva végig mennek a termeken, — a berakott padlókat ugyanis nagy mamuszokkal védik, amelyeket mindenkinék fel kell húzni a cipőjére, — mélabús tompasággal hangzik a kalauzoló felügyelő szava:

— Mióta az uraságok eltávoztak ...

A másik változásról az idegen, hacsak nincsen nagyon beavatva a német viszonyokba, szintén a nagyhercegi kastélyban értesül. Valamelyik teremben mutogatják az utolsó thüringiai örgrófnak a képét, aki tízegynéhány gyermeke között felosztotta az országát. Akkor darabolódott fel ez a különben sem nagy ország egész sor nagyhercegségre, hercegségre, fejedelemségre, »Mióta az uraságok eltávoztak», ez a sok kicsi országocska megint egyesült. Thüringia köztársaság lett belőle, melynek parlamentje Weimarban ülészik és minisztériuma is ott székel. A látogató ismét a felügyelő szavát véli hallani, amint némi túlzással befejezi a képhez fűzött magyarázatát:

— ... Es így a viszonyok megváltozása folytán ismét helyreállt a nagy thüringiai állam.

De legyen bár Weimar egy parányi nagyhercegségnek, vagy a nagy thüringiai köztársaságnak a székhelye, a legmaradandóbb emlék, melyet bárki is innét magával visz, Goethének a lakása és a benne elhelyezett Goethe-múzeum, amelyben a németek nagy kegyelettel összegyűjtötték lehetőleg mindazt, ami nagy költőjüknek életére és működésére vonatkozik. Természetesen a tömérdek összehordott emlék nem annyira az ifjúkorra, mint inkább a későbbi esztendőkre vonatkozik, mikor már a megállapodott és szinte olimpiai

magaslaton trónoló Goethe elismert szellemi vezéralakja volt Németországnak. Az emlékek nem a Friderika szerelmének poétikus óráit, nem a Sturm és Drang esztendőit, hanem a férfikor működésének és az aggkor nyugalomra hajlásának az éveit örökítik meg. A legtöbb helyet a ház első részén és a hozzákapcsolt melléképületben Goethe miniszternek és titkos tanácsosnak — mellékfoglalkozásában Goethe „az is volt, — szobrai, képei, majolikái, természettudományi gyűjteményei és raritásai foglalják el. Ezeket Goethe maga is múzeumnak szánta. Igaz, hogy ő nem úgy képzelte, hogy kegyeletes búcsújáró hely legyen belőlük, hanem azt vélte, hogy természettudományi gyűjteményei örök értékűek lesznek az utókor számára.

Kétségtelen, hogy a gyűjteményekben van sok értékes és szép dolog, hisz Goethét tisztelői életének későbbi éveiben nemcsak mindenfelől elhalmozták ajándékokkal, hanem ő maga is egyike volt kora legelső műértőinek, aki tudatosan gyűjtött és gyönyörködött szerzeményeiben. Mégis a lakásban nem ezek a gyűjtemények a legértékesebbek, hanem az a kertre nyíló, szinte elrejtett négy kis szobácska, amelyekben Goethe élt és dolgozott. Ez a négy szoba ma is abban az állapotban van, ahogy Goethe halálának órájában maradt. Akiben van némi szentimentalításra való hajlandóság, nem tudja megatottság nélkül nézni az asztalra fektetett párnát, amelyre könyökölve a nyolcvanadik évéf meghaladt nagy aggastyán diktálta a Faust második részét, vagy a kis kopott asztalt, amelynél a legnagyobb költői zsenik egyikének diktandójára iskolai leckéket körmölgettek az unokái, vagy a parányi, szinte zugszerű hálószobát, melynek bútorzata oly egyszerű és szegényes, hogy manapság jobbfejta lakáj és inas se fogadná el. Kényelem-

nek semmi nyoma, mindössze az ágy előtt egy pokrócdarab. Szőnyeget se a négy lakószobában, se az annak idején fogadótermekül szolgáló első lakrészben nem tűrt meg Goethe, mert a betegségek raktárának tartotta.

De talán még jobban meglepődik, aki nem szentimentális szemekkel nézi a nagy költő dolgozó szobáját, hanem műhelytanulmányokat akar végezni ott, ahol a költészetnek oly sok halhatatlan alakja megszületett s ahonnét oly sok ezer rím kikerült. Mintha nem is költőnek és nem is miniszternek, hanem természettudósnak volna a szobája. A mi szemünkben már kezdetleges fizikai műszerek, lombikok, hőmérők, ásványdarabok, anatómiai és növénytani atlaszok, természettudományi művek, — közöttük csupán a saját munkáinak egy csonka kiadása. A falon az 1832. évi postakocsijáratok menetrendje és annak a tizenhárom politikai kérdésnek a jegyzéke, melyekkel még foglalkozni akart. Semmi művészi disz, csak egy kis Napoleon-kép és egy parányi Zeüsz-szobor. Az íróállvány üveg Napóleon-szobra már nem számít művészetnek, mert illatszeres üvegnek volt a dugója és Goethe rajta a — sugártörést tanulmányozta. Az ablak előtti állványon egy kis üvegben cinóber, egy tányér föld és egy dobozban egy pisztráng koponyája és halcsontok, amelyekkel közvetlenül a halála előtti napokban tervezett valami kísérletet. Ami ebben a szobában van, a Faust költőjét Faust szerepében őrizi meg az utókor számára. Az örök emberinek mindenkoron egyik legcsozásabb képviselője.

Aki látó szemekkel nézi végig a szobát, nagyon sokat megért Goethéből és különösen megérti, hogy miért volt ő talán minden időknek a legmélyebben gondolkodó poétája. A kis szoba az ezerfelé megoszló érdeklődést, a pihenést

nem ismerő tudásvágyat és kutatást tükrözi vissza. Lehet, hogy visszatükröz egyebet is és hihetővé teszi, amit Goethéről mondanak, hogy ő maga nem költői alkotásait, hanem a *Farbenlehret* tartotta élete legfőbb művének s azzal büszkélkedett, hogy sikerült neki megcáfolni Newton tanítását. De egyúttal megmagyarázza azt is, hogy mi adott a nyolcvanegy esztendő aggastyánnak olyan látnoki erőt, hogy meg tudta jósolni, mikor 1830-ban a párisi forradalom híre és Geoffroy-St. Hilaire fölfedezése a fejlődéstan egységéről egyszerre érkezett meg Weimarba, hogy az elsőből elfelejtett politikai esemény lesz, de az utóbbi a legnagyobb befolyást fogja gyakorolni az emberiség gondolkozásának és világnézetének kialakulására. „Az egész világ végtelen harmónia és az ember csak egy hangjegy ebben a harmóniában.”

A költők nem földi emlékekben, hanem műveikben élnek. A weimari Fürstengruft őrzi Goethe és Schiller hamvait, ha ugyan a koponya, amelyet annak idején átszálítottak, valóban Schilleré. Ez a koponya, melyről évtizedek óta folyik és sohasem fog elülni a vita Németországban, a legékesebb bizonyítéka, hogy minden földi emlék menynyire kétes értékű és hiu az örökkévalóság szempontjából. És mégis százak és ezrek zarándokolnak ezekhez az emlékekhez, talán mert érzik, hogy hozzájuk a soha nem haló szellemnek az emléke tapad.

TARTALOM.

	Lap
Dante.....	7
II. Frigyes.....	43
Marino Falieri	55
A condottiere	76
François Villon	92
Cyrano de Bergerac	102
Nagy Péter végrendelete	111
Napoleon végső órái	125
Az örült király nyomain.....	137
Rezidenciák	147
Bach Sándor.....	155
Bonyhády István	169
Az eszéki árulás 1849-ben	179
Az öreg Ferenc József.....	190
A világháború asszonyai.....	213
H. G. Wells	227
A köztársasági Weimar.....	241